

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
77
2025

Olaylar ve Yorumlar
Alev KILIÇ

Kazakistan'da Levon İ. Mirzoyan Döneminde
İdari Kadroların Yapılanması (1933-1936)
Nurullah ÇETİN

Hatabala (Իսախանա) Dergisi Karikatürlerindeki
Osmanlı İmajı Üzerine Bir İnceleme
Fatma Jale Gül ÇORUK

Talât Paşa Suikastının Batı Basınındaki Yansımaları
Tunay ŞENDAL

Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey'in Raporu Işığında
İran'daki Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri:
Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar
Gamze İME

KİTAP TAHLİLİ
Musa Dağı Ermenileri, 1915–1939:
Bir Ayaklanma ve Kaçış Hikâyesi
Ahmet Can ÖKTEM

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

2025, Sayı 77
E-ISSN: 2687-3214

EDITÖR

E. Büyükelçi Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tuğçe TECİMER

İMTİYAZ SAHİBİ

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Bu yayın, Avrasya Bir Vakfı adına, Avrasya İncelemeleri Merkezi tarafından hazırlanmaktadır.
Terazi Yayıncılık tarafından dağıtılmaktadır.

www.avim.org.tr

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI (Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN (ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville University)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL (Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI (Ankara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT (Bilkent Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)

Dr. Pulat TACAR (E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Ömer TURAN (ODTÜ)

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına

Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN İDARE MERKEZİ

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.

Abidin Daver Sokak No. 12/B Daire 2-3-4 06550 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 438 50 23 - Faks: 0 (312) 438 50 26

E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

YAYIN TÜRÜ

Yaygın Süreli Yayın

Ermeni Araştırmaları yılda iki kez yayımlanır.

ABONE SORUMLUSU

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.

Süleyman Nazif Sokak No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 700 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 50 Euro

SAYFA DÜZENİ

Ruhi ALAGÖZ

BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

BASIM TARİHİ ve YERİ

16 Mayıs 2025, Ankara

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

YARDIMCI EDİTÖR
Selenay Erva YALÇIN

DİL EDİTÖRÜ
Hülya ÖNALP

BİLİM VE DANIŞMA KURULU
Prof. Dr. Tolga BAŞAK (*Atatürk Üniversitesi*)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (*E. Büyükelçi*)
Prof. Dr. Edward ERICSON (*Marine Corps University*)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Birsen KARACA (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet SARAY (*İstanbul Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi*)
Prof. Dr. Hakan YAVUZ (*University of Utah*)
Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL (*Atatürk Üniversitesi*)

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	7
(Editorial Note)	
BAŞYAZI	9
(EDITORIAL)	
Olaylar ve Yorumlar.....	9
(Facts and Comments)	
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ	61
(RESEARCH ARTICLES)	
Kazakistan'da Levon İ. Mirzoyan Döneminde İdari Kadroların Yapılanması (1933-1936).....	61
(<i>The Structuring of Administrative Cadres in Kazakhstan During Levon I. Mirzoyan's Era (1933–1936)</i>)	
Nurullah ÇETİN	
Hatabala (Իսաթաբալա) Dergisi Karikatürlerindeki Osmanlı İmajı Üzerine Bir İnceleme.....	87
(<i>A Study on the Ottoman Image in the Cartoons of Khatabala (Իսաթաբալա) Journal</i>)	
Fatma Jale Gül ÇORUK	
Talât Paşa Suikastının Batı Basınındaki Yansımaları.....	129
(<i>Reflections of the Talât Pasha Assassination in the Western Press</i>)	
Tunay ŞENDAL	
Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey'in Raporu Işığında İran'daki Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar.....	157
(<i>The Activities of the Armenian Committees in Iran in the Light of the Report of the Consul General of Tebriz, İhsan Hüsnü Bey: Diplomatic and Strategic Approaches</i>)	
Gamze İME	

KİTAP TAHLİLİ.....225

(BOOK REVIEW)

Musa Dağı Ermenileri, 1915–1939:

Bir Ayaklanma ve Kaçış Hikâyesi225

(The Armenians of Musa Dagh, 1915-1939:

A Story of Insurgency and Flight)

Ahmet Can ÖKTEM

YAZIM KURALLARI.....234

(STYLE SHEET)

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Nurullah ÇETİN

Nurullah Çetin, lisans eğitimini Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde tamamlamıştır. 2015 yılında Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda başladığı yüksek lisans eğitimini, "Van Ulupamir Kırgızlarının Siyasi Tarihi ve Kültürleri" başlıklı teziyle 2017 yılında tamamlamıştır. 2019 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda başladığı doktora programını, "Arşiv Belgelerine Göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kazakistan'daki Reprisiya Siyaseti (1930-1940)" başlıklı teziyle 2023 yılında tamamlayarak doktor unvanını almıştır. Yazarın akademik çalışmaları, Genel Türk Tarihi alanına yoğunlaşmakta ve özellikle Türk halklarının siyasi, sosyal ve kültürel gelişim süreçlerini incelemektedir.

Tunay ŞENDAL

Tunay Şendal, Kırıkkale Üniversitesi Tarih bölümünden mezun olduktan sonra "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sultan II. Abdülhamit'e Yönelik Muhalefette Ayrılmakçı-Milliyetçi Unsurlarla İşbirliği" başlıklı tezi ile yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. Doktora eğitimine Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde devam etmiş ve "Siyasi Haber Dergiciliğine Bir Örnek: Akis Dergisi" başlıklı tezi ile doktora eğitimini tamamlamıştır. Şendal, akademik çalışmalarının yanı sıra siyasi tarih ve güncel siyaset konularında çeşitli haber ve blog sitelerinde köşe yazıları yazmaktadır.

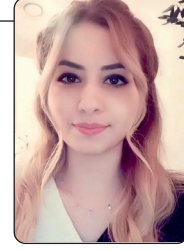

Fatma Jale Gül ÇORUK

Fatma Jale Gül ÇORUK, sırasıyla Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde lisans; Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Halkbilimi anabilim dalında “Kayseri Esnafının Kent Kimliği Oluşumuna Etkisi” adlı teziyle yüksek lisans; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Ermeni Dili ve Kültürü anabilim dalında “Hiciv Üzerine Bir Çalışma (Türk, İngiliz ve Ermeni Edebiyatları Örneklemine)” teziyle yüksek lisans ve yine Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Ermeni Dili ve Kültürü anabilim dalında “Osmanlı Çeviri Geleneğinde Ermeni Çevirmenler ve Çeviri Sorunları” başlıklı teziyle doktora programını tamamlamıştır. Çeviribilim, Ermeni kültürü, Halkbilimi ve Türk edebiyatı alanlarında çeşitli çalışmaları bulunan Çoruk, Eylül 2014 itibarıyla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı’nda Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaya devam etmektedir.

Gamze İME

Gamze İme, Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü’nde lisans (2016) ve yüksek lisans (2018) eğitimini tamamlamıştır. Yine aynı üniversitede 2024 yılında, “Kuzey Azerbaycan’daki Sosyal ve Kültürel Hayat (1828-1905)” başlıklı tezi ile doktora eğitimini tamamlamıştır. Lisansüstü eğitim sürecinde, Litvanya’da Sugihara House ve Andrei Sakharov Araştırma Merkezi’nde uluslararası araştırma stajları yaparak, insan hakları, tarihsel bellek ve müzecilik alanlarında deneyim kazanmıştır. İme, İngilizce ve Rusça dillerinde yetkindir.

Ahmet Can ÖKTEM

Ahmet Can Öktem lisans eğitimini, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nin İktisat Bölümü’nde yaparak 2013 yılında mezun olmuştur. 2014 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi’nin Avrupa Bütünleşmesi Yüksek lisans programına kabul edilmiş ve bu eğitimini 2018 yılında tamamlamıştır. 2016 yılında katıldığı CIFE’nin, Centre International de Formation Européenne, Gelişmiş Avrupa ve Uluslararası İlişkiler Araştırmaları diploma programını 2018 yılında sonuçlandırmıştır. Eylül - Aralık 2013 tarihleri arasında AB Bakanlığı’nda staj yapmıştır. Öktem Ekim 2017 tarihinden bu yana AVİM bünyesinde çevirmen olarak çalışmaktadır.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Değerli Okurlarımız,

Ermeni Araştırmaları dergisinin 77. sayısıyla siz değerli okurlarımızla yeniden buluşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayımızda, bir başyazının yanı sıra dört araştırma makalesi ve bir kitap incelemesi yer almaktadır. Her biri titizlikle hazırlanmış bu çalışmaların, alan yazınına katkı sunmasını ve ilgiyle takip edilmesini umuyoruz.

“Olaylar ve Yorumlar” başlıklı editoryal yazıda Alev Kılıç, Kasım 2024 – Nisan 2025 döneminde Ermenistan’da yaşanan iç siyasi gelişmeler, dış ilişkiler, Azerbaycan’la barış süreci ve Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecini kapsamlı şekilde ele almaktadır. İç politikada, muhalefet anayasa değişikliği ve “soykırım” tanımının öncelik olmadığı beyanına yönelik resmi tutumu sert şekilde eleştirmiş; yönetimi meşruiyet kriziyle itham etmiştir. Barış Antlaşması sürecinde metin üzerinde mutabakat sağlansa da anayasa değişikliği ve Zengezur Koridoru gibi engeller nedeniyle sonuç alınamamıştır. Dış politikada Erivan’ın Batı’ya yaklaşma adımları dikkat çekerken, Rusya ile ilişkilerde denge arayışı devam etmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ise doğrudan temasların sürdüğü, sınır geçişlerinin açılması yönünde Ermeni tarafının beklentilerini yinelediği bir dönem yaşanmıştır. Antalya Diplomasi Forumu’na katılım ve üç Kafkas ülkesi dışişleri bakanlarının paneli, bölgesel iş birliği açısından umut verici bir gelişme olarak kaydedilmiştir.

77. sayımızın ilk araştırma makalesi, Nurullah Çetin’e ait **“Kazakistan’da Levon İ. Mirzoyan Döneminde İdari Kadroların Yapılanması (1933-1936)”** başlıklı çalışmadır. Bu makalede Çetin, Sovyetler Birliği’nin Kazakistan’daki yönetim yapısını şekillendiren önemli figürlerden biri olan Ermeni devlet adamı Levon İ. Mirzoyan’ın görev süresini mercek altına almaktadır. 1933–1936 yılları arasındaki dönemi kapsayan bu çalışma, Mirzoyan’ın reformlarının yalnızca Kazakistan için değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği genelinde bölgesel yönetim pratiklerine örnek teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Merkezi Sovyet politikalarıyla uyumlu olmakla birlikte, yerel koşullara duyarlılık gösteren bir idari modelin inşasına odaklanan Mirzoyan dönemi, bu yönüyle dikkat çekicidir. Arşiv belgelerine dayanan bu titiz araştırma, sosyalist sistemin Kazakistan’daki dönüşüm sürecini anlamaya yönelik güçlü bir zemin sunmayı amaçlamaktadır.

77. sayımızda yer verdiğimiz ikinci makale, Fatma Jale Gül Çoruk'un kaleme aldığı **“Hatabala (Խաթաբալա) Dergisi Karikatürlerindeki Osmanlı İmajı Üzerine Bir İnceleme”** başlıklı çalışmasıdır. Çoruk, 20. yüzyıl başlarında yayımlanan Ermenice hiciv dergisi *Hatabala* üzerinden Osmanlı Devleti'nin nasıl karikatürize edildiğini incelemiştir. 1906-1926 yılları arasında, kesintili de olsa 437 sayı çıkaran *Hatabala*, Osmanlı'yı mizahın diliyle resmeden bir süreli yayın olarak öne çıkmıştır. *Hatabala*, devlet adamlarından idari yapıya, ordudan hareme, kadın imgesinden dış ilişkiler ve Batılılaşma tartışmalarına kadar pek çok konuyu ele almıştır. Çoruk bu makalede, yalnızca *Hatabala*'nın Osmanlı'yı nasıl tasvir ettiğini değil; bu tasvirlerin ön yargılı bir yaklaşım içerip içermediğini de sorgulamaktadır.

77. sayımızın üçüncü makalesi Tunay Şendal'ın kaleme aldığı **“Talât Paşa Suikastının Batı Basınındaki Yansımaları”** isimli çalışmasıdır. Şendal, I. Dünya Savaşı sonrasında, Berlin'de bir Ermeni tarafından düzenlenen suikast sonucu hayatını kaybeden Talat Paşa'nın vefatının, dönemin ABD ve Avrupa basınında nasıl yer bulduğunu incelemektedir. Çalışma, 15 Mart 1921 ile 23 Mart 1921 tarihleri arasında sınırlı tutulmuş ve bu döneme ait gazete haberleri nitel araştırma yöntemi çerçevesinde analiz edilmiştir. Suikastın yalnızca politik etkileri değil, aynı zamanda dönemin uluslararası kamuoyundaki algılanma biçimi ve basının ideolojik yönelimi bağlamında da değerlendirildiği bu çalışma, tarihsel olayların basın yoluyla nasıl anlamlandırıldığına dair önemli bir örnek sunmaktadır.

77. sayımızın dördüncü araştırma makalesi Gamze İme'nin **“Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey'in Raporu Işığında İran'daki Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar”** başlıklı çalışmasıdır. Makalede, Osmanlı arşiv belgeleri temel alınarak; telif eserler ile farklı bakış açılarını yansıtan eleştirel analizlerden kapsamlı biçimde yararlanılmıştır.

77. sayımızda bir kitap incelemesine de yer verilmiştir. Ahmet Can Öktem, Prof. Dr. Kemal Çiçek tarafından kaleme alınan **“Musa Dağı Ermenileri, 1915–1939: Bir Ayaklanma ve Kaçış Hikâyesi”** isimli kitabı değerlendirmiştir. Kitap, Franz Werfel'in romanında anlatılan, 1915'in ortasında Musa Dağı Ermenilerinin, Osmanlı ordusuna karşı sözde kahramanca başkaldırısının hikâyesini anlatmaktadır. Prof. Dr. Kemal Çiçek çalışmasını, Werfel'in hikâyesinin bir eleştirisi olarak değil, vuku bulanların tarihinin yeniden inşası şeklinde tanımlamıştır. Prof. Dr. Kemal Çiçek, zengin bir kaynakça kullanarak Musa Dağı İsyanı'nın, öncesinin ve sonrasının çeşitli yönlerini analiz etmiştir.

Keyifli okumalar dileriz.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: Bu incelemede Kasım 2024-Nisan 2025 tarihleri döneminde Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış ilişkiler, Azerbaycan ile barış süreci ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme süreci ele alınmaktadır.

Ermenistan yönetimi çalkantılı bir dönem geçirmiştir. İç politikada sayıca az fakat sesi gür çıkan muhalefet anayasa değişikliği hazırlığını, hükümetin “Ermeni Soykırımı” tanıtımının öncelik olmadığı beyanını ve Başbakan Nikol Paşinyan’ın soykırım söylemini irdeleyen, hatta sorgulayan ifadelerini vatana ihanet suçlamalarıyla en ağır şekilde eleştirmiştir. Hatta muhalefet, eleştirilerini yönetimin meşruiyetinin bulunmadığı noktasına kadar getirmiştir. Diğer taraftan yönetimin ifadeleri söylemde kalmış, Azerbaycan ile öngörülen barış antlaşmasının önündeki iki temel engel olan anayasa değişikliği ve Zangezur koridoru konularında somut bir gelişme kaydedilmemiştir.

Barış antlaşması sürecinde nihai taslak üzerinde mutabakat sağlanmış, metin imzaya hazır hale gelmiş, bu olumlu gelişme uluslararası alanda övgüyle karşılanmış, metnin bir an önce imzalanması ve onaylanması beklentisi ifade edilmiştir. Ancak engeller giderilemedikçe, sürecin sonuçlandırılmasının vakit alacağı anlaşılmıştır.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896

E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Dış politikada devam eden tavşana kaç, tazıya tut politikası ve aynı anda iki sandalyeye oturma gayretini sürdürebilmek zorlaşmış, hassas dengelerin dikkate alınması gereken gelişmeler ortaya çıkmıştır. Dengeli ve dengeleyici dış politika söylemi ile Batı'ya, AB'ye ve ABD'ye yaklaşılmış, AB'ye üyelik başvurusu girişimi başlatılmış, ABD ile stratejik ortaklık anlaşması imzalanmıştır. Ancak ABD yeni yönetiminin Rusya ile ilişkilere yaklaşımı, keza AB'nin ortaya çıkan zaafiyeti karşısında Rusya ile ilişkilerin ihmal edilmemesi gereği ortaya çıkmış, Batı'dan gelen aksine telkinlere rağmen Paşinyan Moskova'da Zafer Günü törenine katılmak zorunluğunu hissetmiştir.

Türkiye ile ilişkiler hareketliliğini korumuş, karşılıklı temaslarda aktif bir dönem yaşanmıştır. 24 Nisan anma günü etkinliklerinin sönük geçmesi özellikle Diasporada eziklik hissi ve tepki yaratmıştır. Ermeni Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan beraberinde bir heyetle Antalya Diplomasi Forumuna katılmış, Türk Dışişleri Bakanı Hakan Fidan ile ikili görüşme yapmıştır. Ermeni tarafı Türkiye-Ermenistan sınırının kara ve demir yolu ulaşımı için açılması üzerinde durmuş, normalleşme sürecinin Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine bağlanmasını eleştirmiştir.

Antalya Forumunda üç Güney Kafkas ülkesinin dışişleri bakanları da ortak bir panel toplantısı yapmış, bu gelişme aralarında üçlü görüşme süreci başlatılmasına ilham vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Paşinyan, Mirzoyan, Papikian, II. Karekin, Putin, Lavrov, Taşnaksutyun (EDF), Diaspora, Erdoğan, Fidan

Abstract: *This article covers the period of November 2024-April 2025 of the internal developments in Armenia, the foreign dynamics shaping its international relations, the ongoing process of signing the peace agreement with Azerbaijan and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

The Armenian government has passed through a turbulent period. Internally, the preparations for changing the constitution, Prime Minister Nikol Pashinyan's statement that the international recognition of the "Armenian Genocide" is not a priority for the government as well as the fact that he questioned, even challenged the "genocide" discourse was heavily criticized by the small but vociferous opposition as treason to the country. In fact, the opposition's criticisms reached to such an extent that they denied the legitimacy

of the government. On the other hand, official words were not put into deeds as no concrete steps were taken to overcome the two major impediments to concluding the planned peace agreement with Azerbaijan: the changing of the constitution and the Zangezur corridor.

The two parties, Armenia and Azerbaijan, announced the conclusion of the final draft text of the peace agreement, meaning the text was ready for signing, which drew international acclaim as a positive development with the expectation that it would be signed and ratified shortly. However, it has been acknowledged that the signing will have to wait until the expressed impediments are overcome.

Developments have emerged in foreign policy where prudence and caution were needed for sustaining the policies of running with the hare and hunting with the hounds as well as trying to sit on two chairs faced challenges. The proclamation of a balanced and balancing foreign policy provided the justification of siding with the West, the EU, and the US, leading to the application for membership in the EU and signing of a strategic partnership agreement with the US. However, it soon transpired that relations with Russia should not be underestimated in view of the new US administration's approach to Russia, as well as the surfacing fragility of the EU. Hence, Pashinyan yielded to the necessity of attending the Victory Day parade in Moscow despite the disapproval of the West.

Relations with Türkiye have kept their momentum, leading to an active period in bilateral contacts. The sobriety of the commemoration of 24 April caused pessimism and depression particularly in the Diaspora. Armenian Minister of Foreign Affairs Ararat Mirzoyan attended the Antalya Diplomacy Forum accompanied by officials and held a meeting with the Turkish Minister of Foreign Affairs Hakan Fidan. The Armenian side underlined the need for opening the Türkiye-Armenia border for land and railroad connections and expressed dissatisfaction with linking the bilateral process of normalization with the normalization of Armenia-Azerbaijan relations.

At the Antalya Forum, three participating Foreign Ministers of the South Caucasus countries took part in a trilateral panel discussion, which inspired the initiation of a process of trilateral meetings.

Keywords: *Pashinyan, Mirzoyan, Papikian, Karekin II, Putin, Lavrov, Dashnaktsutyun (ARF), Diaspora, Erdogan, Fidan*

Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Dönem içerisinde Ermenistan'da iç gelişmelere muhalefetin, barış antlaşması imzalanması uğruna devletin ve milletin hayati çıkarlarını ve varlığını tehlikeye attığı iddiasıyla, yönetime katı, şiddetli ve aşırı hücumu ve suçlamaları damgasını vurmuştur. İtiraz konularının başında yönetimin anayasa değişikliği önerisi, “Ermeni tarih mitolojisi” yerine “Ermenistan Devleti” kavramını vurgulaması ve 1915 olaylarına ilişkin söylem yumuşaması gelmiştir.

Muhalefetin yeni yüzü ve öncüsü olmak iddiasıyla yola çıkan Başpiskopos Galstanian 25 Ekim'de cumhurbaşkanlığı sarayı yakınlarında topladığı göstericilere Ermenistan'da rejim değişikliği için mücadeleye devam edeceği sözünü vermiş ancak gelecek eylemler için bir plan belirtmemiş ve dönem içinde silik kalmıştır. Kanada vatandaşlığından neden çıkmadığı sorusuna, “Başbakan olmayı hedeflemiyorum.” cevabını vermiştir. Galstanian, 27 Aralıkta düzenlediği yıl sonu basın toplantısında taraftarlarından, Başbakan Paşinyan'ı devirmede başarısız kaldığı için özür dilemiştir.¹

Mecliste 2025 yılı bütçe görüşmelerinde 31 Ekim'de bir soruya Dışişleri Bakanı Mirzoyan, “*Ermeni soykırımının uluslararası tanıtımı bir numaralı önceliğimiz değildir. Tarihteki trajik deliklerin araştırılmasının, Ermeni soykırımının, bir numaralı öncelik yapılması kesinlikle Dışişleri Bakanlığının gündeminde bulunmamaktadır.*” yanıtını kayda geçirmiştir.² Muhalefet derhal Bakan'ı inkârcılıkla, Türkiye'nin önceliklerini benimsemekle suçlamıştır.

Anayasa değişikliği konusunda Başbakan Paşinyan'ın çelişkili beyanları dönem içinde de devam etmiştir. 13 Kasım'da mecliste bir soruya cevaben Paşinyan, Ermenistan Anayasası'nda Karabağ'a ilişkin bir hüküm bulunmadığını, Azerbaycan'ın bu konudaki iddialarının doğru olmadığını, aslında Azerbaycan Anayasası'nda Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü hedef alan ifadeler bulunduğunu tekrar iddia etmiştir.³ Bir gün sonra, 14 Kasım'da ise, Ermenistan Anayasası'nın giriş kısmında yer alan Bağımsızlık

1 Shoghik Galstian, “Armenian Protest Leader Admits ‘Mistakes’”, The Mirror Spectator, 2 Ocak 2025, <https://mirrorspectator.com/2025/01/02/armenian-protest-leader-admits-mistakes/>.

2 “Soykırım da Artık Bir Öncelik Değil”, *Ermenistan Kamu Radyosu*, 31 Ekim 2024, https://tr.armradio.am/2024/10/31/soykirim-da-artik-bir-oncelik-degil/?doing_wp_cron=1747218861.8346560001373291015625.

3 “Paşinyan, Ermenistan'ın Azerbaycan'dan Anayasa Değişikliği Talep Etmemesinin Nedenini Açıkladı”, *ArmenPress*, 13 Kasım 2024, <https://armenpress.am/tr/article/1204830>.

Bildirgesi'ni defalarca okuyup incelediğini ve şu vahim sonuca vardığını, Bağımsızlık Bildirgesi'nin içeriği ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin varlığını sürdüremeyeceğini beyan etmiştir.⁴ Bu, geçmiş ifadelerinin tam tersi olmuştur. Anayasa Mahkemesi Başkanı hemen tepki göstererek buna kararı sadece halkın verebileceğini belirtmiştir.⁵ Diğer taraftan bir iktidar partisi milletvekili, bildirinin 1990 yılında, henüz Ermenistan bağımsızlığını kazanmadan kabul edildiğini, günümüz koşullarına uygun olmadığını, dolayısıyla Başbakan'ın yaklaşımını desteklediğini vurgulamıştır.

Kabinenin 15 Kasım toplantısında yasaların uygulanmasındaki zafiyetten şikâyet eden ve artık sabrının tükenmekte olduğunu belirten Paşinyan, 18 Kasım'da bazı üst düzey görevlilerin, görülen lüzum üzerine, istifalarını istediğini duyurmuştur. Aynı tarihte, İçişleri Bakanı, Bölgesel Yönetim ve Altyapı Bakanı, Yüksek Adalet Konseyi Başkanı, Yolsuzlukla Mücadele Komitesi Başkanı ve Devlet Gelirler Komitesi Başkanı istifa etmiştir.⁶ İçişleri Bakanlığına A. Sargsian, Bölgesel Yönetim ve Altyapı Bakanlığına ise D. Khudatian atanmıştır.⁷

Paşinyan Ermenistan Devlet Televizyonuna 22 Kasım'da verdiği, 90 dakika süren kapsamlı mülakatta “Ermenilerin Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da uğradıkları soykırımın uluslararası tanıtılması” çağrısını da içeren 1990 Bağımsızlık Bildirisini tekrar eleştirmiş, Azerbaycan'ın “Batı Azerbaycan” söylemi nasıl rahatsızlık yaratıyorsa, “Batı Ermenistan” söyleminin de rahatsızlık yaratabileceğini anlamak gerektiğine işaret etmiştir. Muhalefetten bu benzetmeyi ve kurulan paralelliği kınayan ve suçlayan tepki gecikmemiştir. Koroya Fransa Büyükelçisi de katılmış, Batı Azerbaycan'ın İran'da bulunduğunu belirtmiştir.⁸

4 “Pashinyan Calls Armenia's Declaration of Independence “A Big Problem And Tragedy””, *Arka News Agency*, 14 Kasım 2025, https://arka.am/en/news/politics/pashinyan_calls_armenia_s_declaration_of_independence_a_big_problem_and_tragedy/.

5 “Constitutional Court Cannot Nullify Declaration of Independence, Says Chief Justice”, *ArmenPress*, 14 Kasım 2025, <https://armenpress.am/en/article/1204946>.

6 “Cabinet Members Resign Following Pashinyan's Criticism”, *Mirror Spectator*, 19 Kasım 2024, <https://mirrorspectator.com/2024/11/19/cabinet-members-resign-following-pashinyans-criticism/>.

7 “Pashinyan: Resignations in Armenia are Systemic, not Personal”, *Arka News Agency*, 22 Kasım 2024, <https://arka.am/en/news/politics/pashinyan-resignations-in-armenia-are-systemic-not-personal/>.

8 Shoghik Galstian, “Pashinian Under Fire For Another ‘Pro-Turkish’ Statement”, *Azatutyun Radiokalyan*, 25 Kasım 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33215221.html>.

Paşinyan, TV söyleşisinde artık Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olduğunu, bu devletin “Gerçek Ermenistan” olduğunu, “Tarihi Ermenistan” ile özdeşleştirilmemesi, geleceğin bu gerçek üzerinde inşa edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda Ağrı Dağı'nın Ermenistan'a ait olmadığını, Ermenistan'ın en yüksek dağının Arakads Dağı olduğunu hatırlatmıştır.⁹ Bu ifadeler muhalefet çevrelerinde ve diasporada tepki yaratmış; Paşinyan, Ermeni milliyetçilerinin hayallerini ve rüyalarını yıkmakla suçlanmıştır. Bir muhalefet milletvekili, “*Ermenistan, Ermeni karakteri, ulusal kimliğimiz Batı Ermenistan'da, özellikle Van'da doğmuş ve oluşmuştur.*” iddiasında bulunmuştur.

Karabağ'dan göç eden Ermeni nüfus dönem içinde Ermenistan için bir yük olmaya ve sorun yaratmaya başlamıştır. Kasım ayı sonuna kadar 1500 Karabağlı Ermeni vatandaşlık başvurusunda bulunmuş, yaklaşık 90.000 ise mülteci geçici koruma statüsü almıştır.¹⁰ Yönetim ikamet yardımıyla kısıntıya gideceğini açıklamıştır. Eski cumhurbaşkanlarının Karabağ konusunda kendisini suçlamaları üzerine Paşinyan muhataplarını televizyonda açık tartışmaya davet etmiş, açıklayacağı belgelerle mevcut durumun sorumluluğunun kendilerine ait olduğunu kanıtlayacağı tehdidinde bulunmuştur. Paşinyan 26 Mart'ta parlamentoda yaptığı konuşmada, Karabağ hareketinin artık sona ermesi gerektiğini zira Ermenistan'ın devlet varlığına karşı kullanıldığını ifade etmiştir.¹¹

29 Mart'ta yaklaşık 10 bin Karabağlı Ermeni Erivan'da haklarını savunmak için bir gösteri düzenlemiş, haklarının savunulmadığı iddia edilmiş, kendilerine desteğin azalması protesto edilmiştir.¹² Bu yönetim çevrelerinde tepkiye ve karşı suçlamaya neden olmuştur. Pasaport düzenlemesi de sorun olmuştur. İçişleri Bakanlığınca düzenlenen pasaportlarda, uluslararası kural gereği, doğum yeri ülkesi olarak Azerbaycan'ın kaydedilmesi protesto edilmiş ve pasaportların reddine yol açmıştır.

9 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with Public Television”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 25 Ocak 2025, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2025/01/25/Nikol-Pashinyan-Interview-Petros-Ghazaryan/>.

10 Ani Avetisyan, “Armenia to Reduce Housing Aid for Nagorno-Karabakh Refugees”, *Eurasianet*, 2 Aralık 2025, <https://eurasianet.org/armenia-to-reduce-housing-aid-for-nagorno-karabakh-refugees#:~:text=As%20of%20this%20November%2C%20only,secured%20jobs%20or%20started%20businesses>.

11 “‘Karabakh Movement Must Not Continue,’ Pashinyan Angrily Asserts”, *Asbarez*, 26 March 2025, <https://asbarez.com/karabakh-movement-must-not-continue-pashinyan-angrily-asserts/>.

12 Gayane Saribekian, “Thousands of Karabakh Armenians Protest in Yerevan”, *Azatutyun Radiokayan*, 30 March 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33364015.html>.

Ekim ayında istifa eden Adalet Bakanı'nın yerine 5 Kasım'da atanan S. Galian Aralık ayı başında yaptığı açıklamada, başkanlığını yaptığı hükümet panelinin Paşinyan'ın 2026 yılı sonuna kadar yeni bir anayasa taslağı hazırlanması talimatını yerine getireceğini duyurmuştur. Bakan 14 Ocak'ta bu duyurusunu, bu kez, 2022 yılında kurulan Anayasa Reform Konseyi başkanı sıfatıyla yinelemiştir. ¹³Anayasa değişikliği konusu Azerbaycan ile barış antlaşması imzalanmasının önünde önemli bir engel olarak gündemde kalmıştır. Başta Paşinyan ve Mirzoyan olmak üzere yönetim bu konuyu çeşitli söylemlerle ve kendi içinde çelişkilerle bertaraf etmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Nihayet Başbakan Paşinyan 16 Nisan'da ilk defa kamuoyuna, yeni bir anayasa hazırlandığını ve metninde 1990 Bağımsızlık Bildirgesi'ne yer verilmeyeceğini duyurmuştur.¹⁴

Yönetimin Ermeni Apostolik Kilisesinin başı Katolikos ile olan sürtüşmesi dönem içinde de devam etmiştir. Bu durum yılın son günü kamuoyuna bir kez daha yansımıştır. Geleneksel olarak 31 Aralık gece yarısından önce patrik yeni yıl mesajını yayımlar, bunu cumhurbaşkanı veya başbakanın mesajı izlerdi. Bu yıl Paşinyan öne geçmek istemiş, Katolikos Karekin II kabul etmemiş, bunun üzerine Katolikos, mutad olduğu şekline aksine, devlet televizyonuna çıkmamış, mesajı özel bir TV kanalından yayınlanmıştır.¹⁵ 6 Ocak'ta Eçmiatzin'de düzenlenen geleneksel Noel ayinini yönetim bu yıl da boykot etmiş, Katolikos konuşmasında Ermenistan'ın karşı karşıya olduğu sorunlar arasında *"iktidar hursını"* saymıştır.¹⁶ Paşinyan 24 Ocak'ta İsviçre-Zürich'te de Ermeni toplumu temsilcileriyle yaptığı toplantıda, kilise ve devlet ayırımının gerekliliğini vurgulamış, *"Devlet kilisenin işlerine, kilise de devlet işlerine karışmamalıdır."* demiş ve kilisenin daha şeffaf olmasını istemiştir.¹⁷

13 Gayane Saribekian, "Government Signals Fresh Deadline for Drafting New Constitution", *Azatoryun Radiokayan*, 14 Ocak 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33275637.html>.

14 "Pashinyan Believes New Constitution Must Not Contain Reference to Declaration of Independence, 'But It's Up To The People to Decide'", *ArmenPress*, 16 Nisan 2025, <https://armenpress.am/en/article/1217286>.

15 Astghik Bedevian, "Armenian Church Head to Shun State TV for New Year Address", *Azatoryun Radiokayan*, 26 Aralık 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33253985.html>.

16 "Catholicos of All Armenians Karekin Bemoans Armenia's Ills in Christmas Message", *Mirror Spectator*, 9 Ocak 2025, <https://mirrorspectator.com/2025/01/09/catholicos-of-all-armenians-karekin-bemoans-armenias-ills-in-christmas-message/>.

17 "Highlighting Separation of Church and State, Pashinyan Calls for Transparency", *ArmenPress*, 25 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210425>.

Katolikos Karekin II, 20 Nisan'da Paskalya ayininde yaptığı konuşmada isim vermeden Paşinyan'ı hedef almış, "*Osmanlı Türkiye'sinde 1915 yılında cereyan eden soykırımı sorgulayan veya inkâr eden utanç verici çabaları*" kınamıştır.¹⁸

Zürih'teki 24 Ocak toplantısında Paşinyan tarihi bir çerçevede *Ermeni Soykırımı'nın* yeniden değerlendirilmesi zamanının geldiğini, özellikle "*Ne olduğunu ve nasıl olduğunu, nasıl algıladığımızı ve kimin gözünden algıladığımızı anlamalıyız 1939 yılında gündemde Ermeni Soykırımı konusu yok iken neden ilk defa 1950'de siyasi gündeme geldiğinin düşünülmesi gerekir.*" demiş, tarihi olayları "*kimlik tanımlanması*" ve güncel sorunları karşılamak için yeniden yorumlamak ihtiyacını vurgulamıştır. Bu sözler Ermenistan muhalefetine ve diasporada bomba etkisi yaratmış, Paşinyan inkârcılıkla suçlanma, Türk görüşlerini savunma ağır eleştirilerinin hedefi olmuştur.¹⁹ Paşinyan açıklamasında, "*Eğer yaşamış olduğun trajediye kendi gözlerinle bakarsan, acını anmak ve trajedinle yüzleşmek için bir aracıya ihtiyaç duymazsan, o zaman emperyalistin sana satacağı fazla bir şey kalmaz.*" demiştir. Bu ifade soykırımın tanınması çabasının gerisinde Sovyetler Birliği'nin ve Rusya'nın bulunduğu şekilde yorumlanmıştır.

Nitekim Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 6 Şubat'ta adeta bu yorumu doğrulayan bir açıklama yapmıştır. Sözcü, Paşinyan'ın ifadelerinden duydukları şaşkınlığı gizlememiş, yıllar içinde oluşmuş ve formüle edilmiş bir tutumun Ermenistan içinde bir politika değişikliğine uğrayacağını hiç beklemediklerini ifade etmiş, ancak bu gelişmenin kendileri bakımından bir değişiklik getirmediğini, 1995 yılında devlet parlamentosu Duma'da kabul edilen *Ermeni Soykırımı* kararına bağlı olmaya devam ettiklerini vurgulamıştır.²⁰ Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü daha sonra 24 Nisan'da aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

"24 Nisan 20. yüzyılın en büyük trajedisi, Ermeni soykırımının 110. yıl dönümüdür. Rusya Federasyonu kardeş Ermeni ulusunun acısını her zaman

18 "Catholicos Karekin II Condemns Armenian Genocide Denial at Easter Mass", *Asbarez*, 21 Nisan 2025, <https://asbarez.com/catholicos-karekin-ii-condemns-armenian-genocide-denial-at-easter-mass/>.

19 Ruzanna Stepanian, "Pashinian Under Fire After Questioning Armenian Genocide", *Azatoryun Radio-kayan*, 27 Ocak 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33290488.html>.

20 "Russia 'Stunned' By Pashinian's Armenian Genocide Comments", *The California Courier*, 6 Şubat 2025, <https://www.thecaliforniacourier.com/russia-stunned-by-pashinians-armenian-genocide-comments/>.

kendi acısı olarak hissetmiştir...1915 yılında Rus diplomasisinin başı S. Sazonov'un girişimiyle, uluslararası camianın aktörleri, olanları insanlığa karşı suç olarak tanımlamıştır.1915 yılında Rus İmparatorluk Kafkas Ordusu Rus-Türk sınırını açarak 350.000'den fazla Ermeni'nin hayatını kurtarmıştır... Rusya Ermeni soykırımını ilk tanıyan ülkelerden biridir. Devlet Başkanı Putin 2015 yılında, Ermeni Soykırımının yüzüncü yılı münasebetiyle Ermenistan'ı ziyaret etmiştir”²¹

Aşırılığı ve terör bağlantıları tescilli EDF (Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun) saldırılarının öncülüğünü yapmış, 26 Ocak'ta ağır suçlamalar yapan bir bildiri yayınlamış, “*Türkiye-Azerbaycan eksenine boyun eğilmesi ulusal güvenliğimizi doğrudan tehdit eden düşmanca bir politikadır; devletimizin varlığını ve dünyadaki Ermenilerin temel çıkarlarını tehlikeye atar.*” iddiasında bulunmuştur.²² Lemkin Enstitüsü de geri kalmamış, akademik saygınlık görüntüsünü bir kenara bırakarak, ağır suçlamalara katılmış, Paşinyan'ın beyanının Ermeni soykırımının yerleşmiş tarihi bir gerçek olmasını sorgulamaya hizmet ettiğini savunmuştur.

Devam eden baskılar karşısında Paşinyan, 31 Ocak'ta düzenlediği basın toplantısında, “*Ermeni soykırımı reddedilemez ve tartışılmaz bir gerçektir; halkın kimliğinin ayrılmaz parçasıdır.*” demiştir.²³

Başbakana bağlı Diaspora İşleri Komiseri Sinanyan 26 Aralık'ta devlet radyosunda yaptığı bir açıklamada, diaspora ile ilişkilerde bir kopma olmadığını, aksine, artık çok daha aktif temasların yapıldığını, EDF (Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun)'nin diasporada Ermenistan Devleti aleyhinde faaliyet gösterdiğini söylemiştir. EDF yetkilileri buna sert bir tepki göstermiş, Paşinyan yönetiminin ve Sinanyan'ın diasporayı dışladığını, iç politikada yer vermediğini. Türkiye ve Azerbaycan'ın temsilcileri olduklarını, Taşnakların ise 130 yıllık tarihlerinde ulus ve devlet çıkarlarının yanında durduğunu iddia etmiştir.²⁴

21 “Russia Always Perceived Armenian Genocide as Its Own Grief, Says Moscow”, *ArmenPress*, 24 April 2025, <https://armenpress.am/en/article/1218063>.

22 “ARF Supreme Council of Armenia Announcement”, *Asbarez*, 27 Ocak 2025, <https://asbarez.com/arf-supreme-council-of-armenia-announcement-2/>.

23 “Armenian Genocide is Undeniable Fact - Pashinyan”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210874>.

24 “«Ձարեհ Մինայանը Պետք է Պատասխան Տա. Նույնիսկ Բացահայտ Թուրքամետ Օտարազգի Գործիչները Չեն Համարձակվել Այս Լեզվով Խոսել ՀՅԴ-Ի Մասին». Նժդեհ

Ermenistan yönetiminin, Ermenistan Cumhuriyetini ve devletin bekasını esas alan, tarihi tabulara eleştirici bakış getiren, diasporayı devleti yönlendiren değil, destek sağlayan konumda gören yaklaşımı militan diaspora örgütlerinde tepki yaratmış ve dönem içinde bu örgütlerin aralarındaki ayrılıkları bir kenara bırakarak ortak hedef doğrultusunda dayanışma çabası içine girdikleri görülmüştür. ABD’deki üç geleneksel Ermeni partisi; Sosyal Demokratik Hınçak, Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun ve Ermeni Demokratik Lliberal-Ramgavar temsilcileri 16 Şubat’ta EDF’nin Glendale (Kaliforniya) merkezinde bir araya gelerek ortak bir bildiri yayınlamıştır. Son gelişmeler karşısında birlik olma gereğinin ifade edildiği bildiride, 24 Nisan anma törenlerinin birlikte daha coşkulu düzenlenmesi çağrısında bulunulmuştur.²⁵

EDF’nin 35. Dünya Kongresi 26 Şubat-6 Mart tarihlerinde Erivan’da yapılmıştır. Kongrede görüşülecek konular, Ermenistan’ın güvenliği, ülkeye yönelik iç ve dış tehditler, Ermenilerin ülkede ve diasporada karşılaştıkları sorunlar, ‘Artsakh’(Karabağ) Ermenilerinin temel haklarının korunması ve geliştirilmesi olarak belirlenmiştir.²⁶ Kongre sonunda yayınlanan bildiride öncelikli konular arasında soykırımın uluslararası alanda tanıtılması ve tazminat hususu yer almıştır. Bildiride stratejik hedeflerinin gerçekleşmesi için hükümetin değiştirilmesi gereği vurgulanmıştır.²⁷

Ermenistan’ın ikinci büyük kenti Gümrü’de 30 Mart’ta yapılan belediye seçimlerinde, iktidar partisi oyların %36,8’ini almış, ancak çoğunluğu sağlayamadığından, seçime katılan diğer üç partinin, aralarında ciddi görüş ayrılıkları bulunmasına rağmen, ortak bir aday üzerinde antlaşmaları üzerine başkanlık el değiştirmiştir.²⁸ Muhalefet bu sonucu Paşinyan’a olan güvenin azalmasının bir göstergesi olarak takdim etmiştir.

Գարագալըրյան”, 168.am, 26 Aralık 2025, https://168.am/2024/12/26/2146729.html?fbclid=IwY2x-jawHbGQRleHRuA2FlbQIxMQABHREsI85IUqDkVfG4fkyAQmq7Fb2H-fQFhxEveDdsB42qjYdfCv-lDAOnouO_aem_mblxNvxbk74g8ncUhy3ndg.

25 “Statement by Three Armenian National Political Parties”, *Asbarez*, 18 Şubat 2025, <https://asbarez.com/statement-by-three-armenian-national-political-parties/>.

26 “35th ARF World Congress Convened in Yerevan”, *Asbarez*, <https://asbarez.com/35th-arf-world-congress-convenes-in-yerevan/>.

27 “ARF 35th World Congress Statement”, *Oragark*, 10 Mart 2025, <https://www.oragark.com/arf-35th-world-congress-statement/>.

28 “No Outright Winner in Gyumri Municipal Election”, *Hetq*, 31 Mart 2025, <https://hetq.am/en/article/173504>.

Paşinyan 26 Nisan’da, Ulusal Güvenlik Servisinin Sınırları Koruma Birlikleri günü münasebetiyle düzenlenen törene katılmış, yaptığı konuşmada, politika hedeflerinin Ermenistan sınırlarında giderek Ermeni birliklerin varlığını artırmak olduğunu belirtmiştir.²⁹

Milli marşın bestesi, güftesi ve temposunun yeniden düzenlenmesi meclisin ilgili komisyonunda Ocak ayında görüşülmüş ve uygun bulunmuştur.³⁰

Avrasya Kalkınma Bankası (EDB) 30 Aralık’ta yayınladığı raporunda, Kasım ayında Ermenistan dış ticaretinde ve ekonomisinde ciddi bir gerilemenin başladığını kaydetmiştir.³¹ Esasen beklenen bu gerilemenin önde gelen nedeninin altın ihracındaki düşüş olduğu belirtilmektedir. Geçen yıl kendi üretimi gibi gösterilip ihraç edilen altının gerçekte Rusya’dan ithal edilip BAE’ye ihraç edildiği, geçtiğimiz dönemde bunun 4.9 milyar dolara, yani Ermenistan’ın toplam ihracatının %47’sine ulaştığı kaydedilmektedir. Uluslararası kredi değerlendirme ajansı Fitch 27 Ocak’ta, 2025 yılı büyüme öngörüsünü %4.8’e, 2026 için %4.5’e indirmiştir.

Ocak ayı verilerine göre, toplam dış ticaret hacmi geçen yıl aynı aya göre %37.9 azalmayla 1.425.500.000 dolar olmuştur. Bu miktarın dökümü şöyledir: Avrasya Ekonomik Birliği ülkeleri ile: 467.201.600 dolar, (%53.8 azalma) -Rusya’nın payı 455.498.400 dolar- (%54.8 azalma), AB ülkeleri ile: 154.560.600 dolar, (%9.9 artış) -Almanya 26.999.400 dolar- (%8.7 azalma), -İtalya 24.507.900 dolar- (%19.9 azalma), -Belçika 15.986.300 dolar- (%14.7 artış), -Hollanda 12.094.100- (%63.9 artış), -Fransa 9.399.200 dolar- (%46.5 artış), diğer ülkeler içinde ön sırada -Çin 199.528.800 dolar- (%0.2 artış), -BAE 138.832.800 dolar- (%59 azalma), -İran 48.489.600 dolar- (%31.8 artış), -ABD 30.541.500 dolar- (%40.6 azalma), -Irak 24.535.400- (beş kat artış), -Güney Kore 17.093.400 dolar- (%26.7 artış), -İsviçre 15.707.400 dolar- (%13.6 artış), -Gürcistan 14.852.900 dolar- (%24.3 azalma).

29 “The Border Guard is a Symbol of Peace and Security, And Our Policy is to Increase The Presence of Border Guards Along The Borders of The Republic of Armenia. Prime Minister”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Nisan 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/04/26/Nikol-Pashinyan/>.

30 “Armenian Parliament Committee Endorses Bill to Amend National Anthem”, *MassisPost*, 10 Ocak 2025, <https://massispost.com/2025/01/armenian-parliament-committee-endorses-bill-to-amend-national-anthem/>.

31 “EDB Names Reason Behind Armenia’s Economic Slowdown in November”, *Arka News Agency*, 30 Aralık 2024, <https://arka.am/en/news/economy/edb-reason-for-armenia-s-economic-slowdown-in-november/>.

Şubat ve Mart ayına ait veriler bu eğilimin devam ettiğini göstermiştir. Şubat ayı dış ticaret hacmi Ocak ayına göre %3.2, bir yıl öncesine göre %60.7 azalma ile 1 milyar 379.8 milyon dolar olmuştur. Mart ayı ise Şubat'a göre %21.4 artış göstermekle beraber, geçen yılın aynı ayına göre %31.8 azalma ile toplam 1 milyar 674.8 milyon dolar olmuştur.³² Dünya Bankası ve IMF'nin Nisan ayında Avrupa ve Orta Asya'da ekonomik gelişmelere ilişkin yayınladığı ilk çeyrek yıl raporunda, Ermenistan ekonomisi yıllık büyümesinin %4'e düşeceği, işsizlik oranının da 2024 yılında artarak %12.4'e çıktığı kaydedilmiştir.³³

Ermenistan ekonomisinin önemli girdilerinden birisi ülke dışında yaşayan veya çalışan Ermenilerin gönderdikleri paradır. 1995-2020 yılları arasında bu kaynak GSMH'nin ortalama %14'ünü oluşturmuştur. Ocak-Eylül 2024 döneminde ülkeye gönderilen para yaklaşık 4 milyar dolar olmuştur. Bu miktarın yaklaşık %78'i iki ülkeden, Rusya ve ABD'den gelmektedir. En büyük pay Rusya'ya aittir. 2024 yılında Rusya'dan 2.57 milyar doları aşkın giriş olmuştur. ABD'den gelenler ise 500 milyon dolar civarındadır.

Ekonomi Bakanı 13 Ocak'ta yaptığı açıklamada, 2024 yılında Ermenistan'ı 2 milyon 215 bin turistin ziyaret ettiğini, bu sayının bir yıl öncesine göre %7 azalma gösterdiğini duyurmuştur.³⁴ İlk sırada yer alan Rusya'dan gelen turist sayısı azalırken; Hindistan, BAE, Gürcistan, İran, Fransa, Çin ve Güney Kore'den gelenlerin sayısı artmıştır. 2025 yılı hedefi 2.5 milyon olarak öngörülmüştür. 21 Şubat'ta yapılan açıklamada, Yeni Yıl kutlama dekorasyonları için yapılan onca harcamaya rağmen Ocak ayında gelen turist sayısının 139.500'e düştüğü, Rusya %39,5, Gürcistan %13 ve İran'ın %9,4 ile ilk sırada yer aldığı duyurulmuştur.

Uluslararası Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası (IBRD) 22 Ocak'ta, enerji altyapısının modernleştirilmesi için Ermenistan'a 40 milyon dolar tahsis ettiğini duyurmuştur.³⁵

32 "Armenia's Foreign Trade Turnover Drops in First Quarter of 2025", *ArmenPress*, 25 April 2025, <https://armenpress.am/en/article/1218203>.

33 Robert Zargarian, IMF, "World Bank Note Slowing Growth in Armenia", *Azatoryun Radiokayan*, 28 Nisan 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33399140.html>.

34 "About 2 million 215 thousand Tourists Visited Armenia in 2024: Number of Tourists from Russia Decreased", *ILurer*, 13 Ocak 2025, <https://www.ilurer.am/en/2025/01/13/About-2-million-215-thousand-tourists-will-visit-Armenia-in-2024-the-number-of-tourists-from-Russia/1248562>.

35 "IBRD to Provide \$40 Million to Armenia for Energy Infrastructure Modernization", *ArmenPress*, 22 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210103>.

Ermenistan demografik verileri için alarm zilleri çalmakta, nüfus azalması devam etmektedir. 2024 yılının açıklanan ilk on bir ay verilerine göre, geçen yılın aynı dönemine göre, doğumlarda %7.8 azalma, ölümlerde %5.4 artış olmuş, böylece nüfus artışında %33.5 azalma ortaya çıkmıştır.³⁶

Ermenistan-Azerbaycan Barış Antlaşması Süreci

Dönem içinde Barış antlaşmasının tüm maddeleri üzerinde uzlaşmaya varılması ve nihayet imzalanması hususunda olumlu beyanlar ve iyimser beklentiler yaratılmasına rağmen, birkaç kritik konu üzerindeki anlaşmazlık çözülememiş, dolayısıyla görüşme ve müzakere süreci, zaman zaman karşılıklı suçlamalar ve zorlamalar içinde, devam etmiştir.

11 Kasım'da Bakü'de açılışı yapılan uluslararası İklim Değişikliği Çevre Konferansı COP29'a davet edilen Ermenistan'ın da katılmasıyla, iklim değişikliği konusunda uluslararası iş birliğinin daha da geliştirilmesinin yanı sıra, Güney Kafkaslarda barış sürecinin yeni bir ivme kazanması da ümit ediliyordu. Oysa Ermenistan'ın Azerbaycan için prestij kaynağı olan bu önemli uluslararası etkinliği, kabul edilmeyeceğini bildiği talepler öne sürerek katılmamak ve yandaşları aracılığıyla baltalamaya çalışmak girişimleri ile barış antlaşması sürecine incelediğimiz dönemin başında ciddi bir darbe indirmiş, iyi niyetine ve güvenilirliğine gölge düşürmüştür. Katılmama gerekçesi olarak tutuklu 23 Karabağ Ermenisinin serbest bırakılmaması ileri sürülmüştür.³⁷

COP29 daha başlamadan önce, merkezi Cenevre'de bulunan, Antelias Ermeni Katolikosu Aram I'in de Doğu Ortodoks Kiliseleri başkanı olarak yer aldığı, Dünya Kiliseler Konseyi (WCC) Azerbaycan'da savaş suçları ile yargılanan Karabağ eski Ermeni yetkililerinin serbest bırakılması talebinde bulunmuş, COP29 açılışının bir gün öncesi, 10 Kasım Pazar gününü tüm dünya kiliselerinde Ermenistan ve "Artsakh" (Karabağ) Ermenileri için dua etme günü ilan etmiştir.³⁸ Başta EDF partisi olmak üzere, radikal-militan

36 "Armenia's Birth Rate Drops 7.8% in First 11 Months of 2024", *Arka News Agency*, 13 Ocak 2025, <https://arka.am/en/news/society/armenia-s-birth-rate-drops-7-8-in-first-11-months-of-2024/>.

37 Astghik Bedevian, "Official Explains Armenian Boycott of COP29", *Azatoryun Radikayan*, 21 Kasım 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33211122.html>.

38 "His Holiness Catholicos Aram I Presides over the Prayer Service for the Restoration of the Rights of the Indigenous People of Artsakh in Antelias", *The Middle East Council of Churches*, (erişim tarihi: 15 Mayıs 2025), <https://www.mecc.org/news-en/2024/11/12/his-holiness-catholicos-aram-i-presides-over-the-prayer-service-for-the-restoration-of-the-rights-of-the-indigenous-people-of-artsakh-in-antelias>.

diaspora örgütleri buna destek beyan etmiştir. ABD merkezli “*Freedom House*” 11 Kasım’da yayınladığı basın açıklamasında Azerbaycan’ı etnik temizlikle suçlamıştır.³⁹ ABD Kongresinde ve AB Parlamentosunda da destek beyanlarında bulunulmuştur. AB Komisyon Başkanı da, AB’nin tutumuna işaret eden bir yaklaşımla, toplantıya katılmamıştır. AB’nin Güney Kafkaslar ve Gürcistan Buhranı Özel Temsilcisi olarak atadığı Çekya vatandaşı M. Grono 1 Kasım tarihi itibarıyla görevine başlamıştır.

Katolikos Karekin II, Eçmiatzin’de 10 Kasım’da düzenlenen ayinde, Ermenistan ve diaspora kiliselerinde, “*Artsakh*” (Karabağ) Ermenilerinin, özellikle “*Artsakh Cumhuriyeti’nin*” Azerbaycan tarafından kaçırılan, haksız yere, uydurma ithamlarla tutuklanan askeri ve siyasi liderlerinin haklarının korunması için tüm Ermeniler dua ediyoruz, demiştir.⁴⁰

Azerbaycan kaynaklarından basına yansıyan bilgilere göre, antlaşma konusunda üç sorun bulunmaktadır: Toprak talebinin yer aldığı Ermenistan Anayasası’nın değiştirilmesi, tarafların “uluslararası hukuk savaşına” son vermesi, davaları geri çekmesi ve ortak sınırdaki konuşlanmış olan AB Gözlemci Misyonuna son verilmesi. Azerbaycan bakımından temel bir sorun olan “Zengezur Koridoruna” bu aşamada yer verilmemiştir. Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev 5 Aralık’ta yaptığı konuşmada, sadece anayasa değişikliğinin de yeterli olmadığını, 1980’lere kadar yaşadıkları Ermenistan’dan göçe zorlanan yaklaşık 300 bin Azerbaycan vatandaşının da geri dönüşlerinin sağlanması, bu amaçla “Batı Azerbaycan toplumu” ile görüşmelerin başlaması gerektiğini söylemiştir. Aliyev ayrıca Ermenistan’ın silahlanmaya son vermesini, silah alımını durdurmasını istemiştir.⁴¹ Bu talepler Ermenistan’da tepkiye yol açmış, tüm Ermeni çevrelerde Azerbaycan’ın barıştan yana olmadığı, barış antlaşmasını kösteklemek için devamlı yeni taleplerde bulunduğu, tavizler istediği iddialarını ön plana çıkartmıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 25 Aralık’ta Ermenistan’ın silahlanması eleştirileri

39 “New Report: Azerbaijani Regime Ethnically Cleansed Nagorno-Karabakh According to International Fact-Finding Mission”, *Freedom House*, 11 Kasım 2024, <https://freedomhouse.org/article/new-report-azerbaijani-regime-ethnically-cleansed-nagorno-karabakh-according-international>.

40 “All-Armenian Prayer to Be Held for Armenian Prisoners in Baku on November 10”, *Media Max*, 7 Kasım 2025, <https://mediamax.am/en/news/society/56190/#:~:text=All%2DArmenian%20prayer%20will%20be,the%20Armenian%20and%20Diaspora%20dioceses.>

41 “To the participants of the Second International Conference on “The Right to Return: Advancing Justice for Azerbaijanis Expelled from Armenia”, *President of the Republic of Azerbaijan*, 5 Kasım 2024, <https://president.az/en/articles/view/67466>.

konusunda bir soruya verdiği yanıtta, ”ABD, Ermenistan’a ve Azerbaycan’a verdiği güvenlik yardımının saldırı amacıyla kullanılmayacağını ve devam eden barış sürecini baltalamayacağını veya engellemeyeceğini garanti eder.” demiştir.⁴²

Aliyev 7 Ocak’ta düzenlediği basın toplantısında, Ermenistan’ın silahlanmasını tekrar eleştirmiş, Ermenistan’da “faşizmin” ortadan kaldırılmasını istemiş, Zengezur Koridorunu tekrar gündeme getirerek, açılması gerektiğini ve açılacağını söylemiştir.⁴³ Mirzoyan yönetim adına Ermenistan’ın bilinen görüş ve söylemlerini tekrarlamış, “Batı Azerbaycan” söyleminin Ermenistan’dan doğrudan toprak talebi anlamına geldiğini ileri sürmüştür. Azerbaycan’ın iddia ettiği gibi, Ermenistan’ın Azerbaycan ile Türkiye arasında bir engel veya kama olmadığını, aksine bir bağlantı olmak istediklerini, ancak “koridor” kavramını kabul etmediklerini yinelemiştir.⁴⁴

Başbakan Paşinyan 13 Kasım’da parlamentoda yaptığı konuşmada, Azerbaycan’ın anayasa değişikliği taleplerini reddetmiş, Anayasa’da Karabağ’da toprak talebi bulunmadığını iddia etmiştir.⁴⁵ 22 Kasım’da verdiği bir TV mülakatında, iki ülke arasında sınır tespiti yapılan kesimde Ermenistan’ın AB gözlemcilerinin çekilmesini teklif ettiğini söylemiştir. AB Gözlemci Misyonunun bir yetkilisi 25 Kasım’da yaptığı açıklamada, görev sürelerinin 19 Şubat’ta sona ereceğini ve henüz görev süresinin uzatılmasına dair verilmiş bir karar bulunmadığını belirtmiştir.⁴⁶ Aynı mülakatta Paşinyan, tepki yaratan, Batı Azerbaycan-Batı Ermenistan paralelini de kurmuştur.

22 Kasım’da gerçekleşen bir TV söyleşisinde Paşinyan, Azerbaycan ile barış antlaşması yapılmasının önemini de vurgulamış, aynı derecede önemli olanın

42 “State Department Responds to Aliyev’s Claims of U.S. Arming Yerevan”, *Arka News Agency*, 25 Aralık 2025, <https://arka.am/en/news/politics/state-department-responds-to-aliyev-s-claims-of-u-s-arming-yerevan/>.

43 Hoory Minoyan, ”Aliyev Calls Armenia a “Fascist State””, *Armenian Weekly*, 8 Ocak 2025, <https://armenianweekly.com/2025/01/08/aliyev-calls-armenia-a-fascist-state/>.

44 “‘Armenia Wishes to be a Link between Azerbaijan and Turkey’: Ararat Mirzoyan”, *Alpha News*, 8 Ocak 2025, <https://alphanews.am/en/armenia-wishes-to-be-a-link-between-azerbaijan-and-turkey-ararat-mirzoyan/>.

45 “Pashinyan Explains Why Armenia Doesn’t Seek Azeri Constitutional Change”, *ArmenPress*, 13 Kasım 2025, <https://armenpress.am/en/article/1204830>.

46 “Armenia Awaits EU Decision on Observer Mission Extension”, *Caucasus Watch*, 20 Kasım 2025, <https://caucasuswatch.de/en/news/armenia-awaits-eu-decision-on-observer-mission-extension.html>.

iki ülkenin uzun vadede barış içinde bir arada yaşayacakları stratejik bir uzlaşmanın da tesis edilmesi olduğunu kaydetmiştir.⁴⁷

Paşinyan ArmenPress’de 19 Aralık’ta yayınlanan kapsamlı mülakatında özellikle barış antlaşması üzerinde durmuş, 17 maddelik antlaşmanın 15 maddesi üzerinde mutabakat sağlanmış olduğunu, antlaşmanın iç hukukun üstünde olacağını, dolayısıyla artık ortada toprak bütünlüğüne ilişkin bir endişe kalmayacağını, Ermenistan’ın hiçbir ülke ile silahlanma yarışı içinde olmadığını, silah alımının münhasıran Ermenistan’ın sınırlarını ve toprak bütünlüğünü korumak amacın taşıdığını, Minsk Grubunun lağvına da itirazları olmadığını, antlaşmanın imzalanması ile esasen bunun gerçekleşeceğini ifade etmiştir.⁴⁸

Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 25 Aralık’ta yaptığı açıklamada, Minsk Grubunun lağvedilebileceğini, bunun gerçekleşebilmesi için ilk adımın Azerbaycan ve Ermenistan’ın bu yönde ortak bir talepte bulunması olabileceğini, esasen Ermenistan’ın Ekim 2022’de Prag zirvesinde Karabağ’ın Azerbaycan’a ait olduğunu tanımasıyla Minsk Grubu eş başkanlarının işlevinin fiilen sona ermiş olduğunu söylemiştir.⁴⁹ Konunun hukuki yönü ise, AGİT kararlarında oy birliği arandığı cihetle, sıkıntı yaratabilecektir.

Basında çıkan haberlerde 5 Aralık’ta Malta’da düzenlenen AGİT Dışişleri Bakanları toplantısında ABD Dışişleri Bakanı’nın yeni bir üçlü toplantısı yapma önerisinde bulunduğu, Ermenistan’ın olumlu yaklaştığı, Azerbaycan tarafının ise Biden yönetiminin “tarafli ve adil olmayan politikası” nedeniyle reddettiği duyurulmuştur.⁵⁰ ABD Dışişleri Bakanlığı’ndan 3 Ocak’ta yapılan açıklamada, taraflar arasında bir ilerleme kaydedilmesini sağlamak için herhangi bir düzeyde çalışmaya hazır oldukları bildirilmiştir.

47 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with Public Television”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 22 Kasım 2025, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2024/11/22/Nikol-Pashinyan-Interview/>.

48 “If Azerbaijan Doesn’t Have Intentions to Attack Armenia The Likelihood of Escalation in The Region is Zero – PM Pashinyan Responds to Aliyev”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 Aralık 2024, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2024/12/19/Nikol-Pashinyan-Interview/>.

49 “Baku, Yerevan Can Jointly Initiate Dissolution of OSCE Minsk Group — Diplomat”, *TASS*, 25 Aralık 2025, <https://tass.com/politics/1893475>.

50 “Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının Malta’da Görüşmeme Nedeni Belli Oldu”, *Oxu*, 5 Aralık 2025, <https://oxu.az/tr/siyasett/azerbaycan-ve-ermenistan-disisleri-bakanlari-malta-da-gorusecekler-mi>.

İlişkilerde kopukluk ve karşılıklı suçlamalar devam ederken. Dışişleri Bakanı Mirzoyan 11 Mart'ta yaptığı sürpriz bir açıklamada, “*Ermenistan ve Azerbaycan normalleşme süreci kapsamında, barış antlaşmasının taslağını sonuçlandırmaya çok yakınız.*” demiştir.⁵¹ Azerbaycan Dışişleri Bakanı Bayramov 13 Mart'ta yaptığı açıklamada Ermenistan'ın son iki madde üzerinde Azerbaycan'ın önerilerini kabul etmesiyle, barış antlaşması metni üzerinde müzakere sürecinin tamamlandığını teyit etmiştir.⁵² Aynı gün Paşinyan yaptığı açıklamada, barış antlaşmasının imzalanmasından sonra sınırlarda yabancı güçler konuşlandırılmayacağını söylemiştir.

Aynı gün Aliyev yaptığı açıklamada, “*Ermenistan'a güvenimiz sıfırdır. Bu nedenle hiçbir sözlerine güvenmiyoruz. İtimat etmiyoruz. Belge, sözlerin kayda geçtiği kâğıt istiyoruz. Anayasalarında toprak talebi bulunmadığından emin olmak istiyoruz. Oysa bu hala duruyor. AGİT Minsk Grubunun lağvedilmesini istiyoruz. Mesajımız budur.*” demiş, bu mesajdan, antlaşmanın imza sürecinde hala aşılması gereken engeller olduğu anlaşılmıştır.⁵³

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 14 Mart'ta yaptığı açıklamada, antlaşmanın metni üzerinde mutabakat sağlandıktan sonra Azerbaycan'ın ileri sürdüğü ön koşulları kabul etmediklerini, bunların daha önce de gündeme getirildiğini ancak hiçbir zaman bunları müzakere etmediklerini, antlaşmayı imzalamaya hazır olduklarını, yeri ve zamanı konusunda istişarelerde bulunmayı karşı tarafa önerdiklerini belirtmiştir.⁵⁴ Aynı gün parlamentoda yaptığı konuşmada, hâlâ çözümlenmesi gereken bazı hususların bulunduğunu kabul etmiş, Ermenistan'ın varlığı için barışın tek yol olduğunu vurgulamıştır.

Antlaşmanın içeriğine ilişkin de bazı açıklamalarda bulunan Mirzoyan, göçmenlerin Karabağ'a dönüşü konusunun yer almadığını, keza egemenlik dışı bir koridora yer verilmediğini, Anayasa'ya ilişkin bir hükmün de bulunmadığını, hiçbir barış antlaşmasının ülkeleri ve halkları derhal bir araya getiremeyeceğini ifade etmiştir.

51 “Mirzoyan: Armenia and Azerbaijan are Very Close to Finalizing Draft Peace Agreement”, *News.am*, 11 Mart 2025, <https://news.am/eng/news/871102.html>.

52 “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Barış Antlaşması Metni ‘İmzaya Hazır’”, *BBC News Türkçe*, 13 Mart 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/ckgyklj618yo>.

53 Ruslan Rehimov, “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Fransa'nın Ermenistan'ı Yeni Savaşa Sürüklediğini Söyledi”, *Anadolu Ajansı*, 13 Mart 2025, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaşkanı-aliyev-fransanın-ermenistani-yeni-savasa-surukledigini-soyledi/3508953>.

54 “Armenia Does Not Accept Azerbaijan's Preconditions After Agreement of Peace Treaty Text”, *ArmenPress*, 14 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1214463>.

Barış Antlaşması metni üzerinde mutabakat sağlandığı haberi uluslararası alanda memnuniyetle ve övgüyle karşılanmıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, antlaşmanın imzalanmasına ev sahipliği yapmaya hazır olduklarını duyurmuştur. ABD ve AB antlaşmanın biran önce imzalanması çağrısında bulunmuştur. ABD Dışişleri Bakanı Rubio 14 Mart'ta yaptığı açıklamada, *“Artık barışa adanmanın, antlaşmayı imzalamanın ve onaylamanın ve halk için yeni bir refah dönemi başlatmanın zamanıdır”* demiştir.⁵⁵ Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) yöneticisi, Rubio'nun açıklamasının zamansız olduğunu, Ermenistan'ın güvenliğinin ve egemenliğinin teslim edildiği sahte bir barışın değil, Ermeni ulusunun haklarına saygı gösteren ve “Artsakh” (Karabağ) Ermenilerinin geri dönüşünü sağlayacak gerçek bir barış istediklerini beyan etmiştir.⁵⁶ Ermenistan muhalefet partileri ve radikal diaspora örgütleri de Ermenistan'ın teslim alınma endişesini dile getirmiş ve dikkatli olunması uyarısında bulunmuştur. Koçaryan'ın lideri olduğu Cumhuriyetçi Parti daha da ileri giderek, Paşinyan'ın böyle bir antlaşmayı Ermeni halkı adına imzalama meşruiyetinin bulunmadığını beyan etmiştir.

Paşinyan 26 Mart'ta parlamentoda bir soruya cevaben *“Azerbaycan'a istişarelerin başlamasını önerdik. Hem açık hem diplomatik kanallardan işlem yapıyoruz. Diplomatik girişimleri açıklamak doğru olmaz. Sonuç alındığında herkes bilecektir.”* yanıtını vermiştir.⁵⁷ Aliyev ise 2 Nisan'da, antlaşmanın imzalanabilmesi için belirttiği koşulları yinelemiştir.⁵⁸

Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları, 4. Antalya Diplomatik Forumu münasebetiyle bir araya gelmiş ve 12 Nisan'da ikili bir görüşme yapmıştır. Basına yaptıkları açıklamada Mirzoyan, *“tarihi ve emsalsiz”* bir antlaşmanın imzaya hazır olduğunu, *“eğer bir çatışma yoksa Minsk Grubuna da ihtiyaç”* olmadığını, Ermenistan Anayasası'nda Karabağ'ın Ermenistan'ın bir parçası olduğuna dair bir hüküm bulunmadığını ifade etmiştir. Bayramov

55 “U.S. Secretary Of State: Now is Time for Azerbaijan And Armenia to Sign Peace Treaty”, *Apa*, 14 Mart 2025, <https://en.apa.az/foreign-policy/us-secretary-of-state-now-is-time-for-azerbaijan-and-armenia-to-sign-peace-treaty-462940>.

56 “ANCA Calls For Actual Peace Amid Reports of A One-Sided Azerbaijan “Agreement” Being Forced upon Armenia”, *ANCA*, 14 Mart 2025, <https://anca.org/press-release/anca-calls-for-actual-peace-amid-reports-of-a-one-sided-azerbaijan-agreement-being-forced-upon-armenia/>.

57 “Armenia Proposes Consultations with Azerbaijan on Venue and Timing of Peace Agreement Signing – PM”, *ArmenPress*, 26 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1215525>.

58 Ruzanna Stepanian, “Aliyev Again Rules out Unconditional Peace Deal with Armenia”, *Azattyun Radiokayan*, 2 Nisan 2025, <https://www.azattyun.am/a/33368783.html>.

ise Ermenistan Anayasası'nda Azerbaycan'dan toprak talebi bulunduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini, keza Minsk Grubunun da lağvedilmesini istediklerini yinelemiştir.⁵⁹ Sonuç olarak, Antalya'da yakından ve ilgiyle izlenen ikili ve Gürcistan Dışişleri Bakanı'nın da katıldığı üçlü temaslarda bu aşamada yeni bir açılım veya söylem ortaya çıkmamıştır.

Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Ermenistan'ın dış ilişkileri dönem içinde Batı'ya açılımına, Rusya'yı karşısına almadan çok taraflı ilişkilere dengeli dış politika söylemi vasıtasıyla ağırlık vermesi ile birlikte daha önce de nitelendirdiğimiz şekilde, aynı anda iki sandalyeye oturma veya iki ata binme çabaları giderek zorlanarak devam etmiştir.

Avrupa Birliğine üyelik için referandum yapılması girişimi yasal olarak gereken 50 bin imzayı aşarak Ekim ayı sonunda 60 bin olmuş, böylece konunun parlamento gündemine alınmasının yolu açılmıştır. Paşinyan, 9 Ocak'ta hükümetinin Ermenistan'ın AB üyeliği sürecini desteklediğini resmen açıklamıştır.⁶⁰ Rusya bu açıklamaya tepki göstermiş, Başbakan Yardımcısı, AB'ye katılma sürecinin Avrasya Ekonomik Birliğinden ayrılmanın başlangıcı olarak görülebileceği, aynı anda iki örgüte birden üye olunamayacağı, bunun Ermenistan'a büyük ekonomik maliyeti olacağı uyarısında bulunmuştur.⁶¹ AB Dış İlişkiler Sözcüsü, hazırlanacak kanunu inceleyeceklerini ve Ermenistan yetkilileriyle görüşeceklerini, Ermenistan'a 2024-2027 döneminde 270 milyon avro maddi destek sağladıklarını, AB-Ermenistan ilişkilerinin hiçbir zaman şimdiki kadar yakın olmadığını söylemiştir.⁶²

59 Ruslan Rehimov, Büşranur Keskinliç, "Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları Antalya'da Görüştü" *Anadolu Ajansı*, 12 Nisan 2025, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ve-ermenistan-disisleri-bakanlari-antalyada-gorustu/3536200>.

60 "Armenia's Government Formally Takes Steps to Launch EU Accession Process", *The New Union Post*, 9 January 2025, <https://newunionpost.eu/2025/01/09/armenia-government-eu-accession-process/>.

61 "In Sign of Move Away from Moscow, Armenian Parliament Votes to Start EU Bid", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 26 Mart 2025, <https://www.rferl.org/a/armenia-russia-us-west-eu/33360738.html>.

62 "EU Announces New €270 Million Resilience and Growth Package for Armenia", *EU NeighboursEast*, 5 Nisan 2025, <https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eu-announces-new-e270-million-resilience-and-growth-package-for-armenia/>.

Ermenistan Ekonomi Bakanı, Rusya'nın uyarılarına yanıt olarak, 13 Ocak'ta, Ermenistan'ın henüz Avrasya Ekonomik Birliğinden ayrılma planı bulunmadığını, yerine bir başka kuruluş aramadığını, sadece iş birliği ortaklarını çeşitlendirmek sürecinde olduğunu belirtmiştir. AB ile ilişkileri "paralel gündem" olarak nitelendiren bakan, ekonomik istikrarı diğer ülkelerin ekonomileri ile bağlantılı bir ülke olmak istediklerini söylemiştir.⁶³ Diğer taraftan, Maliye Bakanı, hükümetin Avrasya Ekonomik Birliğinden olası bir ayrılmanın risklerini değerlendirmekte olduğunu kaydetmiştir.⁶⁴ Paşinyan da 17 Ocak'ta Putin'i arayarak durum hakkında bilgi vermiştir. Kremlin'den yapılan açıklamada, "*Paşinyan AB ile ilişkiler bağlamında Erivan'ın son adımları ile ilgili durumu anlattı. Rus lider bununla ilgili yorum ve değerlendirmelerini verdi.*" denmiş, Putin'in yorumlarına yer verilmemiştir.⁶⁵ İlerleyen süreçte bir soru üzerine Paşinyan, Ermenistan'ın AB'ye katılım süreci hakkında Rusya'nın bazı endişeleri var, demiştir.⁶⁶

Ermenistan Parlamentosu 26 Mart'ta AB üyelik sürecini onaylayan yasayı kabul etmiştir.⁶⁷

Aynı gün bir açıklama yapan Rusya Başbakan Yardımcısı, "*Ermenistan tercihini yapmalıdır. Aynı anda iki sandalyede oturmak kesinlikle mümkün değildir.*" demiştir.⁶⁸

Ermenistan Cumhurbaşkanı Haçaturyan, COP16 biyoçeşitlilik toplantısına katılmak üzere 29-31 Ekim tarihlerinde Kolombiya'ya, daha sonra Peru'ya gitmiştir.

63 Robert Zargarian, "Yerevan Has 'No Plans Yet' to Quit Russian-Led Trade Bloc", *Azatoryun Radiokayan*, 13 Ocak 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33274100.html>.

64 "Finance Ministry: Armenia may Face Significant Challenges with Eaeu Exit", *Report News Agency*, 13 Ocak 2025, <https://report.az/en/region/finance-ministry-armenia-may-face-significant-challenges-with-eaeu-exit/>.

65 "Telephone Conversation with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan", *President of Russia*, 17 Ocak 2025, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/76123>.

66 "Russia Concerned about Armenia EU Move, Says Pashinyan after Putin Call", *ArmenPress*, 31 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210902>.

67 Csongor Körömi, "Armenian Parliament Adopts Law to Launch EU Membership Process", *Politico*, 26 Mart 2025, <https://www.politico.eu/article/armenia-adopts-law-launch-european-union-accession-process/>.

68 "Armenians Told To Choose Between EU, Russian-Led Bloc", *Azatoryun Radiokayan*, 27 Mart 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33361885.html>.

Başbakan Paşinyan 7 Kasım'da Avrupa Siyasi Topluluğunun beşinci zirvesine katılmak üzere Budapeşte'ye gitmiş, bu vesileyle yaptığı ikili görüşmeler arasında Fransa Devlet Başkanı ile görüşmesi ön plana çıkmıştır.⁶⁹

Parlamento 15 Kasım'da, Avrasya Ekonomik Birliği (EEU) ile İran arasında 2019 yılında imzalanan serbest ticaret antlaşmasını Ermenistan bakımından onaylamıştır.⁷⁰

Paşinyan, 18 Kasım'da Vatikan'ı ziyaret etmiş ve Papa Francis ile görüşmüştür. Vatikan'dan görüşmeye ilişkin resmi veya basın aracılığıyla bir açıklama yapılmamıştır. Paşinyan Ermenistan'ın Vatikan ile "özel" ilişkisini övmüştür.⁷¹

Almanya Dışişleri Bakanı COP29 için Bakü'ye giderken 19 Kasım'da Ermenistan'a da uğramış ve Mirzoyan ile görüşmüştür.⁷²

Mirzoyan 25 Kasım'da, Ortak Güvenlik Örgütünün (CSTO) Astana'da yapılacak Dışişleri Bakanları toplantısına katılmayacağını bildirmiştir. Paşinyan da 28 Kasım'da izleyen zirveye katılmamıştır. Zirveden sonra basınla yaptığı söyleşide Rusya Devlet Başkanı, Ermenistan'ın Karabağ nedeniyle örgüte karşı tutumunu eleştirmiş, Ermenistan'ın bir dış saldırıya maruz kalmadığını, örgütün, üyelerinin dış saldırıya uğraması halinde harekete geçebildiğini vurgulamıştır.⁷³

Polonya Cumhurbaşkanı 25 Kasım'da Ermenistan'a resmi ziyarette bulunmuştur.⁷⁴

69 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to Hungary", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 6 Kasım 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2024/11/06/Nikol-Pashinyan-visiting-Hungary/>.

70 "Armenian Parliament Ratifies Eurasian Economic Union – Iran Free Trade Agreement", *ArmenPress*, 15 Kasım 2025, <https://armenpress.am/en/article/1205062>.

71 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to the Holy See (Vatican)", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 18 Kasım 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2024/11/18/Nikol-Pashinyan-visiting-Vatican/>.

72 Astghik Bedevian, "German FM Visits Yerevan En Route to Baku", *Azatutyun Radiokayan*, 20 Kasım 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33209527.html>.

73 "Putin Denies Foreign Aggression against Armenia", *Azatutyun Radiokayan*, 28 Kasım 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33219461.html>.

74 "President of Poland is on Three-Day Official Visit to Armenia", *ILurer*, 20 Kasım 2025, <https://www.ilurer.am/en/2024/11/25/President-of-Poland-is-on-a-three-day-official-visit-to-Armenia/1226389>.

26 Kasım'da basında çıkan haberlerde, Yunan basınına atfen, Yunanistan'ın elindeki Rus yapımı S-300 füzelerini Ermenistan'a vereceği, bu kararın tarihi bağlara, ortak dine ve Türkiye'nin Azerbaycan'a desteğine karşılık olarak alındığı belirtilmiştir.⁷⁵

Mirzoyan 28-29 Kasım'da, Finlandiya Dışişleri Bakanı'nın davetine icabetle Helsinki'ye gitmiştir. Mirzoyan daha sonra Uluslararası Ceza Mahkemesini kuran Roma Statüsü İmzacı Devletler Zirvesinde Ermenistan'ı ilk kez temsil etmiştir. Rusya, Ermenistan'ı, bu faaliyetlere katılmasının iki ülke ilişkilerine zarar vereceği hususunda uyarmıştır.⁷⁶ Mirzoyan 4-5 Aralık'ta Malta'da yapılan AGİT 31. Bakanlar Konseyi'ne katılmıştır.

Avrasya Ekonomik Birliğinin (EEU) yıl sonu zirvesinin, dönem başkanı olması itibarıyla Ermenistan'da yapılması gerekirken, Paşinyan zirveye ev sahipliği yapamayacağını bildirmiş, bunun üzerine zirvenin 25 Aralık'ta Rusya'da St. Petersburg'da düzenleneceği duyurulmuştur.⁷⁷ Basın haberlerinde gerekçenin, Paşinyan'ın tüm üye ülkeleri Ermenistan için arzulanır ortaklar olarak görmediği belirtilmiş, kastedilenin Rusya mı, Belarus mu olduğu spekülasyonları yapılmıştır.

Savunma Bakanı Papikyan 5 Aralık'ta gerçekleşen ABD ziyaretinde ABD'li mevkidaşı Austin ile görüşmüş, Ermeni Bakan görüşmede "stratejik ortaklık" konusunu ele aldıklarını belirtmiştir. Austin de, "*Yetiştirme ve manevralar; askeri eğitim ve kabiliyet geliştirme yoluyla gelişen stratejik ortaklığımızı görüştük.*" demiştir. Papikyan Vaşington'da iken, Yunanistan Büyükelçiliğinde Yunan mevkidaşı ile de bir görüşme yapmıştır. Fransa'ya da giden Papikyan 16 Aralık'ta Fransız mevkidaşı ile ve Fransa Devlet Başkanı'nın askeri danışmanı ile görüşmüştür. Basında çıkan haberlerde Fransa'nın Ermenistan'a, hava savunması da dâhil, savunma yardımını sürdüreceği kaydedilmiştir. Papikyan 6 Mayıs'ta da Yunanistan'a resmi ziyaret yapmış, Yunan mevkidaşı ile ikili ve heyetler arası görüşmelerde bulunmuştur. Aynı ziyarette, Atina'da, Papikyan'ın Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nden mevkidaşı ile de bir araya geldiği basında

75 "Greece may Hand Over Russian Air Defense Systems to Armenia – Enikos", *Arka News Agency*, 26 Kasım 2025, https://arka.am/en/news/politics/greece-may-hand-over-russian-air-defense-systems-to-armenia-enikos/?sphrase_id=2703928.

76 "Yerevan's Participation in ICC 'Directly Harms Russia-Armenia' Ties, Moscow Warns", *Asbarez*, 4 December 2024, <https://asbarez.com/yerevans-participation-in-icc-directly-harms-russia-armenia-ties-moscow-warns/>.

77 Ruzanna Stepanian, "Pashinian Confirms Refusal to Host Eurasian Union Summit", *Azatoryun Radio-kayan*, 4 Aralık 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33226874.html>.

yer almıştır. Yunanistan ile savunma alanında sıklaşan bu temaslar basında S-300 ve diğer Rus füzelerinin transferine ilişkin olduğu yorumuna yol açmış, Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü bu haberlere tepki göstermiş, Rusya'nın izni alınmadan bu füzelerin devredilemeyeceğini ve bu yönde Rusya'ya bir başvuru olmadığını bildirmiştir.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Parlamenter Asamblesi (PABSEC) 64. Genel Kurul toplantısı 11 Aralık'ta Erivan'da yapılmıştır.⁷⁸

Hindistan-İran-Ermenistan üçlü görüşmelerinin ikincisi 14 Aralık'ta Yeni Delhi'de yapılmıştır. Uluslararası Ulaşım Koridorunun (INSTC) ve Chabahar Liman'ının stratejik önemini ele alındığı toplantı sonunda yayınlanan ortak bildiri, üç ülkenin bağlantı girişimlerini, çok taraflı forumlarda hareketi ve bölgesel gelişmeleri görüştükleri belirtilmiştir.⁷⁹

Paşinyan, Avrasya Hükümetlerarası Konseyi'ne başkanlık etmek üzere 13 Aralık'ta Moskova'ya gitmiştir.⁸⁰ Kremlin'den yapılan açıklamada, Putin ile bir görüşmenin öngörülmediği, Paşinyan'ın St. Petersburg'da yapılacak geleneksel gayri resmi Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) zirvesine katılmasının beklendiği belirtilmiştir. Rusya'nın Ermenistan Büyükelçisi 16 Aralık'ta, Rusya'nın Ermenistan ile ilişkilerini muhafaza etme ve yeni bir düzeye çıkartma hususunda açık siyasi iradesi bulunduğunu ifade etmiştir.

Paşinyan, 23 Aralık'ta yaptırdığı testte COVID-19 pozitif çıktığı, 25 Aralık'taki testte negatif çıkmasına rağmen ihtiyaten Rusya'daki Avrasya Ekonomik Birliği ile Bağımsız Devletler Topluluğu zirvelerine katılmama kararı aldığını duyurmuş, dönem başkanı olduğu Avrasya Birliği Zirvesine uzaktan *Zoom* üzerinden katılmıştır.⁸¹ Ermenistan muhalefeti hastalığın bahane olduğunu, bu hareketle Paşinyan'ın, Putin'i küçük düşürdüğünü iddia etmiştir.

78 "64th plenary session of PABSEC General Assembly held in Yerevan", *ArmenPress*, 13 December 2024, <https://armenpress.am/en/article/1207458>.

79 "India, Iran, Armenia Hold 2nd Trilateral Consultations in New Delhi, Discusses Connectivity, Regional Cooperation", *The Economic Times*, 13 December 2024, <https://economictimes.indiatimes.com/news/india/india-iran-armenia-hold-2nd-trilateral-consultations-in-new-delhi-discusses-connectivity-regional-cooperation/articleshow/116271744.cms?from=mdr>.

80 "Pashinyan to Chair Eurasian Intergovernmental Council Session in Moscow", *ArmenPress*, 13 December 2024, <https://armenpress.am/en/article/1207357>.

81 Arshaluys Barseghyan, "PM Pashinyan sits out CIS Summit after Testing Positive for COVID-19", *OC Media*, 25 December 2025, <https://oc-media.org/pm-pashinyan-sits-out-cis-summit-after-testing-positive-for-covid-19/>.

19 Aralık'ta Atina'da, Ermenistan-Yunanistan ikili ve Ermenistan-Yunanistan-Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) heyetleri arası üçlü savunma istişare toplantıları yapılmıştır. Taraflar 2025 yılı ortak harekât planını ve Ermenistan-Yunanistan askeri iş birliği programını imzalamıştır.⁸²

Paşinyan 30 Aralık'ta Ermenistan-İran arasındaki tek sınır kapısında Rus askeri kontrolünün sona erdiğini, kapıdaki Rus muhafızların çekildiğini bildirmiştir.⁸³

Dönem içinde İran ile sıcak ilişkiler, karşılıklı ziyaretler gerçekleşmiş, düzeyin stratejik iş birliğine yükseltilmesi gündeme gelmiştir. 8 Ocak'ta İran Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri Ahmadian Erivan'da Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan tarafından ağırlandırılmıştır.⁸⁴ Başbakan Paşinyan tarafından da kabul edilen Ahmadian, Ermenistan'ın güneydeki yol politikasına İran'ın desteğini yinelemiş, dolaylı olarak Azerbaycan'ın güç kullanarak koridor açma tehdidine yanıt vermiştir.

İran Meclisi Ermenistan Dostluk Grubu 12-15 Ocak'ta Ermenistan'ı ziyaret etmiş, yakın ilgi görmüş, üst düzey temaslarda bulunmuştur.⁸⁵ 21 Ocak'ta Tahran'da İran Dışişleri Bakanı tarafından kabul edilen Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Ermenistan'ın İran ile ilişkileri geliştirmeye ve derinleştirmeye verdiği özel önemi vurgulamıştır. İran Dışişleri Bakanı, yeni Cumhurbaşkanı yönetiminin Ermenistan ile ikili ilişkileri genişletmeye kararlı olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶ İran'ın Ermenistan Büyükelçisi 6 Şubat'ta basına verdiği bir beyanda, iki ülkenin kapsamlı bir stratejik ortaklık antlaşması üzerinde çalıştığını açıklamıştır.⁸⁷ İki ülke dışişleri bakanları 24 Şubat'ta

82 "Armenia-Greece-Cyprus Trilateral Defense Consultations Held in Athens", *ArmenPress*, 20 December 2024, <https://armenpress.am/en/article/1207934>.

83 "Russian Border Guards Leave Armenia-Iran Checkpoint", *Azatoryun Radiokayan*, 30 Aralık 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33258387.html>.

84 "Secretary of Iran's Supreme National Security Council Arrives in Armenia", *ArmenPress*, 8 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1209013>.

85 Marianna Mkrtychyan, "Delegation of Iran-Armenia Parliamentary Friendship Group Arrives in Yerevan", *Arminfo*, 13 Ocak 2024, https://arminfo.info/full_news.php?id=88323&lang=3.

86 "FM Araghchi: Iran Determined to Broaden Ties with Armenia", *Islamic Republic News Agency*, 20 Ocak 2025, <https://en.irma.ir/news/85725564/FM-Araghchi-Iran-determined-to-broaden-ties-with-Armenia>.

87 "Ambassador: Iran and Armenia Work on Comprehensive Strategic Partnership Agreement", *Arka News Agency*, 6 Şubat 2025, <https://arka.am/en/news/politics/ambassador-iran-and-armenia-work-on-comprehensive-strategic-partnership-agreement/>.

Cenevre’de Silahsızlanma Konferansı marjında bir görüşme yapmıştır. İranlı bakan Güney Kafkaslar bölgesinin güvenliğine İran’ın desteğini vurgulamıştır.⁸⁸

İran Dışişleri Bakanı 24 Mart’ta Ermenistan’a resmi ziyaret yapmış, çok sayıda üst düzey temasta bulunmuştur. İranlı Bakan ulaşım yolları, Zengezur Koridoru konusunda İran’ın bilinen görüşlerini tekrarlamış, bölgede gerginliğin tırmandığını ifadeyle, sorunların çözümü için bir askeri harekâta başvurulmasına karşı olduklarını yinelemiş, Güney Kafkaslar bölgesinin İran dış politikasında stratejik önemini vurgulamıştır.⁸⁹ İran Dışişleri Bakan Yardımcısı 15 Nisan’da yaptığı beyanda, iki ülkenin köklü ilişkileri bulunduğunu, artık stratejik ilişkiler üzerine bir belge imzalamaya odaklanmaları gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁰

Ermenistan ve İran askeri birlikleri ortak sınır boyunca 9-10 Nisan’da ortak askeri manevra yapmıştır.⁹¹ Ağır silahların ve keskin nişancı birliklerinin de yer aldığı manevraların bölgeyi istikrarsızlaştırmaya çalışanlara açık bir mesaj olduğu ifade edilmiştir.

AB Güney Kafkaslar ve Gürcistan Buhranı Özel Temsilcisi 10 Ocak’ta Ermenistan’ı ziyaret etmiştir.⁹² Nisan ayında tekrar gelmiş, 3 Nisan’da Mirzoyan ile görüşmüştür.⁹³

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 14 Ocak’ta ABD’yi ziyaret etmiş, mevkidaşı Blinken ile bir süredir çalışmaları hakkında duyurular alınan “Stratejik Ortaklık Antlaşması”nı imzalamıştır. Blinken yaptığı açıklamada, ABD-

88 “Iran, Armenia FMs Meet on Sidelines of UN Conference in Geneva”, *Islamic Republic of Iran Ministry of Foreign Affairs*, 24 Şubat 2025, <https://en.mfa.ir/portal/newsview/762012>.

89 “Official Visit of the Foreign Minister of Iran to Armenia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 25 Mart 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/03/25/Armenia_Iran/13143

90 “Iran, Armenia Should Elevate Ties to Strategic Partnership”, *Mehr News Agency*, 15 Nisan 2025, <https://en.mehrnws.com/news/230588/Iran-Armenia-should-elevate-ties-to-strategic-partnership>.

91 “Iran, Armenia Conclude Joint Military Drill Along Border”, *Xinhua*, 11 Nisan 2025, <https://english.news.cn/20250411/12baa69485e948199ed6d3f7f4519e43/c.html>

92 “Meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia with the EU Special Representative for the South Caucasus and the Crisis in Georgia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 10 Ocak 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/01/10/Mirzoyan_EU/13028.

93 “Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the EU Special Representative for the South Caucasus and the Crisis in Georgia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Nisan 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/04/03/Mirzoyan_Grono/13165.

Ermenistan Stratejik Ortaklık Komisyonunu kurduklarını, bunun iki ülke ilişkilerinde önemli bir kilometre taşı olduğunu, Komisyonun ikili iş birliğini birçok kilit alanda genişletecek bir çerçeve sağladığını, bunların ekonomik konular, güvenlik ve savunma, demokrasi, adalet, kapsayıcılık ve insanlar arası iletişim olduğunu söylemiştir.

Ermenistan'a güvenlik ve savunma alanında, özellikle bağımsızlığını ve toprakları üzerinde egemenliğini korumak gayretlerine destek sağlamak üzere çalıştıklarını söyleyen Blinken, bu kapsamda gelecek ay, önümüzdeki haftalarda, bir gümrük ve sınır muhafız ekibinin Ermenistan'a gideceğini, Ermeni karşıtlarıyla sınır güvenliğini, sınırlarını kendisi koruyabilmek üzere, geliştirilmesi, güvenlik iş birliğinin güçlendirilmesi, Ermenistan'ın barışı koruma yeteneklerinin iki yıldır ikili olarak düzenlenen "Kartal Ortak" gibi manevralarla artırılması konularında çalışacaklarını açıklamıştır.

Mirzoyan imzaladıkları Stratejik Ortaklık Antlaşmasının güçlü bir çerçeve oluşturduğunu ve iş birliğine daha büyük bir heves şırına ettiğini, ABD'nin Güney Kafkaslar bölgesinde kalıcı ve sürdürülebilir barış için devrede olmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmiş, ABD ile "123 Antlaşması" olarak bilinen nükleer iş birliği antlaşması müzakerelerine de başladıklarını duyurmuştur.⁹⁴

Antlaşmaya Rusya'nın tepkisi Dışişleri Bakanı Lavrov tarafından dile getirilmiş, iş birliği için ortak seçmenin Ermenistan'ın egemenlik hakkı olduğunu, Rusya'nın da Batılı ülkelerle, üçüncü taraflara karşı hareket içermeyen ortaklık antlaşmaları bulunduğunu, pratikte uygulamanın çerçeveden daha önemli olduğunu belirtmiştir.⁹⁵ Kremlin'in sözcüsü ise ABD'nin Kafkaslara müdahil olmasını eleştirmiş, ABD'yi Güney Kafkaslarda istikrarsızlaştırıcı rol oynamakla suçlamıştır.⁹⁶

Ermenistan basınında yapılan yorumlarda, aşırı beklentilerden kaçınılması, antlaşmanın Ermenistan'a güvenlik garantisi veya askeri yardım taahhüdü

94 "U.S., Armenia Sign Strategic Partnership Agreement", *Radio Free Europe*, 15 Ocak 2025, <https://www.rferl.org/a/armenia-partnership-agreement-blinken-mirzoyan-russia/33276117.html>.

95 Arshaluis Mgedesyan, "Moscow Comments on Armenia's Strategic Partnership with the U.S. and Plans to Join the EU", *Business Media*, 14 Ocak 2025, <https://bm.ge/en/news/moscow-comments-on-armenia-strategic-partnership-with-the-us-and-plans-to-join-the-eu>.

96 Aghakazim Guliyev, "Pskov: US Actions Undermine Stability in South Caucasus", *Caliber*, 14 Ocak 2025, <https://caliber.az/en/post/pskov-us-actions-undermine-stability-in-south-caucasus>.

içermediği uyarısı yer almış, ancak her hâlükârda antlaşmanın Ermenistan için ciddi bir diplomatik başarı olduğu kaydedilmiştir.

EDF (Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun) ise başka bir telden çalmış, 18 Ocak'ta yayınladığı bildiriye, ortak jeopolitik hedefleri, bir Ermeni devletinin varlığında doğrudan çıkarı bulunan Rusya ile stratejik ittifak ilişkilerinin kuvvetlendirilmesi, İran ile askeri-siyasi ittifak oluşturulması talebinde bulunmuştur.⁹⁷

Başbakan Paşinyan 15 Ocak'ta, Ermenistan'ın izlediği dengeli ve dengeleyici dış politikanın temel hedefine ulaşmakta olduğunu aşağıdaki verilerle açıklamıştır:

“İran İslam Cumhuriyeti ile ilişkilerimiz her zamankinden daha esastır. Bu ilişkiler doğal çıkarlara dayalıdır. Bu işbirliği için en güvenilir tabanı ve istikrar garantisini oluşturur.

Gürcistan ile ilişkilerimiz stratejik ortaklık yörüngesindedir, yeni imkânlar ve kalkınma için potansiyel yaratmaktadır.

Türkiye ile ortak anlayış için görülür bir taban oluşturulmuştur.

Azerbaycan ile ilişkilerde Ermenistan mevcut bütün konularda yapıcı çözümler önermiştir. Ermenistan sadece öneriler değil çözümler sunmuştur. Bu kapsamda, bölgede tırmanmayı tahrik edecek tüm çabalar meşruiyetten ve tabandan yoksundur. Dolayısıyla, bölgede tırmanma girişimleri başarıya ulaşamayacaktır.

Rusya Federasyonu ile ilişkilerimiz her zamandan daha pragmatiktir, duygusallaşmadan somut konular üzerine odaklanmaktadır. Bu ilişkileri karşılıklı çıkar işbirliğine ve egemenliğe dayalı olarak geliştirmeye kararlıyız.

Fransa ile dostluğumuz kuvvetlenmiş ve gelişmiştir.

Avrupa Birliği ile ilişkilerimiz her zamandan daha yakındır ve bu Brüksel'de de böyle kaydedilmektedir.

ABD ile stratejik ortaklık başlatılmıştır.

97 “ARF: Azerbaijan and Turkey Impose Destructive Concessions on Armenia”, *PanArmenian*, 18 Ocak 2025, https://panarmenian.net/m/eng/news/318446?utm_.

Hindistan ile ilişkilerimiz yeni bir ağırlık ve anlam kazanmıştır.

Çin ile ilişkilerimiz gelişmekte ve derinleşmektedir.

Orta Doğuda ortaklık için yeni imkânlar yaratılmıştır.”⁹⁸

Ermenistan Genelkurmay Başkanı 15-17 Ocak'ta NATO Askeri Komitesinin ortak ülkelerin de katılımıyla yaptığı Genelkurmay başkanları toplantısına katılmak üzere Brüksel'e gitmiştir.⁹⁹ Kansas-Ermenistan iş birliği programı kapsamında, bir tümgeneral başkanlığında bir ABD askeri heyeti 21-23 Ocak'ta Ermenistan'da temaslarda bulunmuş, Genelkurmay Başkanı tarafından kabul edilmiştir.¹⁰⁰ Ermenistan Genelkurmay Başkanı Yardımcısı başkanlığında bir heyet 19 Mart'ta Stuttgart'ta ABD Avrupa Komutanlığı karargâhında ABD askeri yetkilileriyle görüşmüştür.¹⁰¹ Bu görüşme geçen yıl başlatılan sürecin ikincisi olmuştur. Basında çıkan, 151 birim ABD askeri teçhizatının Almanya'dan Gürcistan üzerinden Ermenistan'a sevk edileceği haberi üzerine Rusya'nın açıklama talebine Ermenistan'ın ABD'den askeri teçhizat transferi talebinde bulunulmadığı yanıtını aldıkları Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü tarafından 20 Mart'ta bildirilmiştir.¹⁰² 28 Nisan'da Gürcistan'da başlayan, Azerbaycan'ın da yer aldığı, on gün süren NATO askeri manevralarına Ermenistan'ın gözlemci olarak katıldığı bildirilmiştir.¹⁰³ Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 6 Mayıs'ta düzenlediği basın toplantısında, “*NATO Güney Kafkas Cumhuriyetlerini nüfuz alanına çekme girişimlerini sürdürüyor.*” demiş, bunu örgütün yayılması olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁴

98 Siranush Ghazanchyan, “Armenia’s Balanced Foreign Policy Reaching Its Primary Milestone – PM”, *Public Radio of Armenia*, 15 Ocak 2025, <https://en.armradio.am/2025/01/15/armenias-balanced-foreign-policy-reaching-its-primary-milestone-pm/>.

99 “Chief of General Staff of Armenian Army Participates in NATO Meeting”, *Report*, 16 Ocak 2025, <https://report.az/en/region/chief-of-general-staff-of-armenian-army-participates-in-nato-meeting/>.

100 “Kansas Military Delegation Visits Armenia: Cooperation Directions Discussed at the Ministry of Defense”, *MassisPost*, 23 Ocak 2025, <https://massispost.com/2025/01/kansas-military-delegation-visits-armenia-cooperation-directions-discussed-at-the-ministry-of-defense/>.

101 “Armenian, U.S. Military Officials Hold Talks in Germany”, *ArmenPress*, 19 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1214805>.

102 “Yerevan Responded to Moscow’s Request for the Pentagon to Transfer Equipment to Armenia”, *Eurasia Daily*, 20 Mart 2025, <https://eadaily.com/en/news/2025/03/20/yerevan-responded-to-moscows-request-for-the-pentagon-to-transfer-equipment-to-armenia>

103 “Armenia Joins NATO Drills in Georgia”, *Azatutyun Radiokayan*, 28 Nisan 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33399249.html>.

104 “Moscow Warns of Growing NATO Influence in Caucasus”, *Asbarez*, 6 Mayıs 2025, <https://asbarez.com/moscow-warns-of-growing-nato-influence-in-caucasus/>.

Rusya Dışişleri Bakanının daveti üzerine Mirzoyan 21 Ocak'ta Moskova'ya gitmiştir. Bir yılı aşkın bir süreden sonra yapılan bu ilk yüz yüze görüşmede, Lavrov 2024 yılının ikili ilişkiler bakımından kolay bir yıl olmadığını, Rusya'nın gündemdeki bütün konuları dürüstçe görüşmek istediğini, Ermenistan'ın Rusya'nın doğal stratejik ortağı olduğunu, iyi komşuluk bağlarını geliştirmeye çalıştıklarını, Rusya'nın Ermenistan-Azerbaycan normalleşmesini desteklemeye hazır olduğunu vurgulamıştır. Mirzoyan Ermenistan'ın uluslararası platformlarda her zaman Rusya'nın çıkarlarını dikkate almaya çalıştığını, Rusya'dan da aynı yaklaşımı beklediklerini söylemiş, Ermenistan'ın talebi üzerine Rus sınır muhafızlarının geçici olarak İran'la olan sınırı koruduklarını, bu sürenin sona erdiğini, artık Rusya'ya sağladıkları bu hizmetten dolayı teşekkür etme zamanının geldiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵ Ocak ayı başından itibaren Ermenistan-İran sınır kapısındaki Rus muhafızlar ayrılmış görev tamamıyla Ermeni hudut servisine devredilmiştir.¹⁰⁶

Nordik-Baltık 8 Ülke Parlamento heyetleri, başkan veya başkan yardımcısı düzeyinde 22 Ocak'ta Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.¹⁰⁷

Paşinyan Davos Ekonomik Forumuna katılmış, 25 Ocak'ta yaptığı konuşmada uyguladıkları dengeli ve dengeleyici dış politikayı anlatmıştır. Toplantı marjında NATO Genel Sekreteri ile de görüşmüş, NATO'nun Ermenistan'ın egemenliğini, toprak bütünlüğünü ve barış gayretlerini tanıdığını belirtmiştir.¹⁰⁸

Paşinyan ile sözlü çatışmaları ve gergin ilişkileri bilinen Belarus Cumhurbaşkanı 26 Ocak'ta yaptığı açıklamada Ermenistan'ı Batı ile flört etmenin, AB'ye yaklaşmanın tehlikeleri konusunda uyarmıştır.¹⁰⁹

105 "Foreign Minister Sergey Lavrov's Statement and Answers to Media Questions Following Talks with Armenian Foreign Minister Ararat Mirzoyan", *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 21 Ocak 2025, https://mid.ru/en/press_service/photos/meropriyatiya_s_uchastiem_ministra/1992316/.

106 "Russian Border Guards Leave Armenia-Iran Checkpoint", *Azatoryun Radiokayan*, 30 Aralık 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33258387.html>.

107 "Delegations of Presidents and Vice Presidents of Nordic-Baltic Eight Parliaments Arrive in Armenia", *ArmenPress*, 22 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210180>.

108 "We Have Decided to Adopt a Balanced and Balancing Foreign Policy, Which Means That We Will Try to Balance Relations with the EU, Russia and Regional Powers, Prime Minister", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 23 Ocak 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/01/23/Nikol-Pashinyan-Panel-discussion/>.

109 "Lukashenko Warns Armenia Against Flirting with the West", *Belta*, 26 Ocak 2025, <https://eng.belta.by/president/view/lukashenko-warns-armenia-against-flirting-with-the-west-164953-2025/>.

Gürcistan Başbakanı 30 Ocak'ta Erivan'da Paşinyan ile görüşmüş, daha sonra iki başbakan Ermenistan-Gürcistan Ekonomik İşbirliği Hükümetlerarası Komisyonunun 14. toplantısına başkanlık etmiştir. Ortak basın toplantısında Paşinyan ortak sınırı tespit sürecini yeniden harekete geçireceklerini söylemiştir. Bu vesileyle iki ülke dışişleri bakanları da görüşmüş ve daha sonra ortak basın konferansı düzenlemiştir.¹¹⁰

AB Konseyi, Dış İlişkiler Temsilcisi'nin önerisi uyarınca, Avrupa Birliğinin Ermenistan Misyonu'nu 19 Şubat 2027'ye kadar iki yıl süreyle uzatma kararı almıştır. Bunun için 44 milyon avro tahsis edilmiştir.¹¹¹ Rusya ve Azerbaycan'ın bu misyona itirazları devam etmektedir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 17 Nisan'da, AB ülkelerinin Güney Kafkasları küresel aracılı savaşta yeni bir cephe olarak gördüklerini, Avrupalı gözlemcilerin bölgeye istikrar getirmedeğini, tersine yeni bölünme hatları, yeni gerginlik kaynakları, yeni sorunlar yarattıklarını ileri sürmüştü; Fransa'nın ve AB'nin hedefi Ermenistan halkının mı yoksa NATO'nun mu çıkarlarıdır, sorusunu yöneltmiştir. Bölgede yabancı güçlere karşı olan İran ise sessiz kalmış, hatta İran'ın Ermenistan Büyükelçisi AB misyonunun varlığını anlayışla karşıladıklarını ifade etmiştir.¹¹²

Ermenistan basınında misyon şefiyle kapsamlı bir mülakat yayınlanmış, "Misyona sayısında ve yapısında bir değişiklik öngörülüyor mu?" sorusuna şu yanıtı vermiştir: "Hayır. İkinci dönemde de ilk dönemdeki aynı görevi sürdüreceğiz. İlk olarak, sınır boyunca ve çatışma hattında devriye ve rapor; ikinci görev insani güvenlik devriyesi. Bununla kastedilen, çatışmadan etkilenen bölgelerde yerel halkın emniyet ve güvenlik algılarını artırmak, üçüncü olarak da, güvenlik inşasına katkıda bulunacak adımlar".

Paşinyan Uluslararası Din Özgürlüğü Zirvesine Ulusal Dua Kahvaltısına katılmak üzere 3-7 Şubat'ta Vaşington'a gitmiştir. 3 Şubat'ta Ermenistan Büyükelçiliğinde Ermeni toplumu temsilcileriyle görüşmüş, Atlantik

110 "The 14th Session of the Intergovernmental Commission on Economic Cooperation Between Armenia and Georgia Took Place", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 30 Ocak 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/01/30/Nikol-Pashinyan/>.

111 "Armenia: Council Extends the Mandate of the EU Civilian Mission for Two Years", *European Council*, 30 Ocak 2025, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/01/30/armenia-council-extends-the-mandate-of-the-eu-civilian-mission-for-two-years/>.

112 "EU Sees South Caucasus as Another Front of Hybrid Warfare — Russian MFA", *TASS*, 17 Nisan 2025, <https://tass.com/politics/1945299>.

Konseysi'nde de bir konuşma yapmıştır.¹¹³ Paşinyan'ın ABD'ye gitmekteki esas amacının yeni yönetimle temas sağlamak olduğu açıktır. Ancak bu gerçekleşmemiş, yeni yönetim yetkilileriyle bir görüşme sağlanamamıştır. Ayrıca katıldığı zirvenin hazırlayıcıları arasında radikal diaspora örgütleri temsilcileri, Apostolik Kilise ve muhalif çevreler yer aldığından, uyguladığı politika ve söylemleri nedeniyle eleştiriye maruz kalmış, hatta protesto edilmiştir.

Savunma Bakanı Papikian 13 Şubat'ta Hindistan'da bir askeri fuara katılmış, bu vesileyle Hint mevkidaşı ile de görüşmüştür. Taraflar, son yıllarda gelişen ilişkilerin daha da derinleştirilmesi dileğinde bulunmuştur.¹¹⁴ Dışişleri Bakanı Mirzoyan 9-11 Mart tarihlerinde bir konferans vermek üzere Hindistan'a gitmiş, daha sonra Hint mevkidaşı ile ikili ve heyetler arası görüşme yapmıştır.¹¹⁵

Başbakan Paşinyan 13-16 Şubat tarihlerinde Münih Güvenlik Konferansı'na katılmış, bir yuvarlak masa tartışmasında konuşmuştur. Paşinyan bu vesileyle, aralarında Almanya Şansölyesi'nin, Irak Kürdistan Bölgesel Yönetim Başkanı'nın da bulunduğu çok sayıda ikili görüşme yapmıştır. Münih Güvenlik Konferansına Savunma Bakanı Papikian ve Almanya Genelkurmay Başkanı'nın davetlisi olarak, Genelkurmay Başkanı Asriyan da katılmıştır.¹¹⁶ Münih Konferansı'na katılıma ilişkin Ermenistan basınında çıkan yorumlarda, Ermenistan'ın artık Rusya nüfuzunda olmayan bağımsız; Fransa, ABD ve Hindistan'a yaklaşan bir ülke olarak görüldüğü yer almıştır.

Genelkurmay Başkanı Asriyan Yunan mevkidaşının daveti üzerine 27 Şubat'ta Atina'ya gitmiş, ikili ve heyetler arası görüşmelerde savunma iş birliği üzerine odaklanılmış, taraflar ayrıca Ermenistan-Yunanistan-Güney Kıbrıs Rum Yönetimi üçlü iş birliği konusunu ele almıştır.¹¹⁷

113 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to the USA", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2025/02/03/Nikol-Pashinyan-visiting-Vashington/?ref=oc-media.org>.

114 "Armenia, India To Deepen Military Ties", *Azatoryun Radiokayan*, 13 Şubat 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33313601.html>.

115 "Visit of H.E. Ararat Mirzoyan, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia to India", *Ministry of External Affairs Government of India*, 10 Mart 2025, <https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/39146>.

116 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to the Munich", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2025/02/13/Nikol-Pashinyan-visiting-Munich/>.

117 "The Delegation Led by Edward Asryan is on an Official Visit to the Hellenic Republic", *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 27 Şubat 2025, <https://www.mil.am/en/news/12639>.

Hollanda Dışişleri Bakanı 12 Mart'ta Ermenistan'ı ziyaret etmiş, görüşmelerden sonra Stratejik Otaklık Bildirisi imzalanmıştır.¹¹⁸

Mirzoyan 19-20 Mart'ta Brezilya'ya resmi ziyarette bulunmuştur.¹¹⁹

Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Dışişleri Bakan yardımcıları 17 Nisan'da Tiflis'te üç Güney Kafkas ülkesinin ilk üçlü toplantısını yapmıştır.¹²⁰

Slovenya Dışişleri Bakanı 16 Nisan'da Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.¹²¹

Paşinyan 28 Nisan'da Estonya'ya resmi ziyarette bulunmuştur.¹²²

Gürcistan'ın yeni cumhurbaşkanı 28 Nisan'da Ermenistan'a resmi bir ziyaret için gitmiş, Haçaturyan ile ikili ve heyetler arası görüşmelerden sonra ortak basın toplantısı yapılmıştır.¹²³

9 Mayıs'ta Rusya'da geleneksel törenle ve üst düzey uluslararası katılımı kutlanan Zafer Günü'ne Paşinyan da katılmış, bu münasebetle yayınladığı kapsamlı bildiriye, *“Bugün bizim de bölgemizin geleceğinin barış ve refahına katkıda bulunma şansımız var: Ermenistan ile Azerbaycan arasında barış ve devletlerarası ilişkiler kurulmasına ilişkin antlaşma taslağı tamamlanmış, imzayı beklemektedir. Biz bu yoldayız. Bölgemiz barış ve refah içinde yaşamayı hak etmiştir ve böyle olmalıdır. Bütün iç ve dış tahriklere rağmen, Ermenistan ile Azerbaycan arasında savaş olmayacaktır, barış olacaktır”* demiştir.¹²⁴

118 “Signing of the Joint Declaration on the Strategic Partnership Between the Republic of Armenia and the Netherlands”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 12 Mart 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/03/12/Armenia_Netherlands/13109.

119 Siranush Ghazanchyan, “Armenian FM to Pay Official Visit to Brazil”, *Public Radio of Armenia*, 19 Mart 2025, <https://en.armradio.am/2025/03/19/armenian-fm-to-pay-official-visit-to-brazil/>.

120 “Armenia, Azerbaijan, Georgia Hold First-Ever Trilateral Talks”, *Azatutyun Radiokayan*, 17 Nisan 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33388513.html>.

121 “Slovenian Foreign Minister to Pay Official Visit to Armenia”, *Arka News Agency*, 15 Nisan 2025, <https://arka.am/en/news/politics/slovenian-foreign-minister-to-pay-official-visit-to-armenia/>.

122 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Official Visit to the Republic of Estonia”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2025/04/27/Nikol-Pashinyan-visiting-Estonia/>.

123 “President Vahagn Khachaturyan met with President of Georgia Mikheil Kavelashvili, who is on an Official Visit to Armenia”, *The President of the Republic of Armenia*, 29 Nisan 2025, <https://www.president.am/en/press-release/item/2025/04/29/President-Vahagn-Khachaturyan-met-with-the-President-of-Georgia/>.

124 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Message on the Occasion of May 9”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 9 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/05/09/Nikol-Pashinyan-Congratulations/>.

Bilindiği gibi Paşinyan geçen yılki Zafer Günü törenine, davet edilmesine rağmen, katılmamıştı. Keza 2024 Aralık ayında Rusya’da düzenlenen Bağımsız Devletler Topluluğu zirvesine de hastalığını mazeret göstererek katılmamıştı.¹²⁵ AB’nin Moskova’daki zafer günü törenlerini boykot etmesine ve dolaylı yollardan Paşinyan’a gitmeme telkininde bulunmasına rağmen, bu kez Paşinyan Putin’e verdiği sözü tutmuştur. Moskova’ya gideceğini teyit etmesi üzerine parlamentoda da sorulara muhatap olan Paşinyan, verdiği yanıtta dengeli ve dengeleyici dış politika söylemini esas almış, Batı’ya yakınlaşmanın Rusya’ya karşı olmak anlamına gelmediğini, Rusya ile de iyi ilişkiler sürdürülmesine devam edileceğini vurgulamıştır.¹²⁶ Rusya’ya ilişkin ABD’nin yaklaşımının belirsizliğini koruduğu, AB’nin ise zafiyetinin ortaya çıktığı, güvencesine güvenilemeyeceğinin anlaşıldığı bir ortamda, Paşinyan’ın Rusya ile ilişkilere daha dikkatli ve duyarlı davranma ihtiyacı anlaşılabilir bir gelişme olmuştur.

Türkiye ile İlişkiler

Devam eden normalleşme sürecinin etkileri dönem içinde artan etkinlikler ve temaslarla somut sonuçlar vermeye başlamıştır. Özel Temsilci Rubinyan 25 Ekim’de yaptığı açıklamada, Ermenistan’ın sınırı açmaya ve diplomatik ilişki kurmaya “hemen yarın” hazır olduğunu söylemiş, iki ülkenin yetkililerinin Kars-Gümrü demir yolu bağlantısını görüşmek üzere yakında bir araya geleceklerini haber vermiştir.¹²⁷

Dışişleri Bakanı Mirzoyan Parlamentoda 2025 yılı bütçe görüşmelerinde 31 Ekim’de yaptığı konuşmada, bir soruya cevaben, “*Ermeni Soykırımının uluslararası tanıtımı bir numaralı önceliğimiz değildir. Tarihteki trajik deliklerin, Ermeni soykırımının araştırılması veya bir numaralı öncelik verilmesi kesinlikle Dışişleri Bakanlığının gündeminde değildir.*” demiştir.¹²⁸ Keza aynı konuşmada “Artsakh” konulu bir başka soruya cevaben, bu başlığı kullanmadan, “*Halen çalışıyoruz ve çalışmamızın başlığı Azerbaycan ile*

125 Oleh Pavliuk, “Armenian PM Decides not to Participate in Another Summit with Putin”, *Pravda*, 25 Aralık 2024, <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/12/25/7490648/>.

126 Shoghik Galstian, “Pashinian Defends Trip To Moscow”, *Azatoryun Radiokayan*, 7 Mayıs 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33407443.html>.

127 “Yerevan and Ankara to Discuss Relaunch of Gyumri-Kars Railway”, *Arka News Agency*, 25 Ekim 2024, https://arka.am/en/news/politics/yerevan_and_ankara_to_discuss_relaunch_of_gyumri_kars_railway_.

128 “Armenian Genocide International Recognition Process not Foreign Ministry’s Top Priority, says FM Mirzoyan”, *ArmenPress*, 31 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203681>.

ilişkilerin düzenlenmesidir.” yanıtını vermiştir. Muhalefet bunu, hükümet “Artsakh” sorununun varlığını kabul etmiyor, soykırıma ilişkin yanıtı da hükümet Türk yetkililerin görüşünü tekrarlıyor, soykırımı reddediyor başlıklarıyla, soykırımı unutalım ve barış içinde yaşayalım anlayışı olarak duyurmuştur.

Mirzoyan Türkiye ile ilişkiler konusunda aynı konuşmada şu bilgileri vermiştir: *“Türkiye ile dinamik, pozitif diyalogumuz var. İki ülke bakanlıklarının sınırdaki altyapıların durumunu değerlendirmek için çalıştıklarını hatırlatayım. Şimdi Kars-Gümrü demir yolunun durumunu değerlendirme yönünde çalışmalar yapıldı ve yapılacak. Diyalogumuz her şeyden önce iki ülkenin diplomatik ilişki kurması, sınırları açması, ulaşım ve diğer bağlantıların kurulması ve genel olarak ilişkilerin normalleşmesi üzerindedir. Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini bir ölçüde Ermenistan-Azerbaycan normalleşmesine bağladığı bir sır değildir. Bizim değerlendirmemiz bunun çok yapıcı bir yaklaşım olmadığıdır. Biz Türkiye ile diyalogumuzu önkoşulsuz yürütüyoruz. Somut antlaşmalarımız var, sınırları başlangıçta üçüncü ülke vatandaşları ve diplomatik pasaport hamilleri için açmak gibi. Daha ufak çapta ortak projelerimiz var, örneğin Ani kültürel mirasına ilişkin. Burada da dinamik diyalogumuzun olduğunu söylemek isterim. Yakın gelecekte ilerleme kaydedeceğimize dair iyimserliğimi tekrar ifade etmek isterim”*.¹²⁹

6 Kasım tarihli Ermeni basınında, Türkiye Dışişleri Bakanı H. Fidan'ın, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinin ancak Azerbaycan ile Ermenistan arasında barış antlaşması imzalanmasından sonra gelişebileceğini ifade ettiği, böylece Türkiye'nin daha önce kabul ettiği ön koşulsuz görüşme taahhüdünde değişme olduğu ileri sürülmüştür.¹³⁰ Bu bağlamda Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Türk Devletleri Teşkilatının 11. zirvesindeki, barış antlaşmasında Azerbaycan'ın tarihi başarısının dikkate alınması gereğine ilişkin beyanına¹³¹ da dikkat çekilmiştir.

129 “Debate of State Budget 2025 Continues at Joint Sitting of NA Committees: Foreign Minister Presents Ongoing Work on Peace Treaty”, *Aravot*, 31 Ekim 2024, <https://en.aravot.am/2024/10/31/354461>.

130 “Turkey Again Says Normalization with Armenia Depends on Yerevan-Baku Peace Process”, *ArmenPress*, 6 Kasım 2024, <https://armenpress.am/en/article/1204157>.

131 “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi 11. Zirvesi'nde Konuştu”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 6 Kasım 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-turk-devletleri-teskilati-devlet-baskanlari-konseyi-11-zirvesinde-konustu>.

5-7 Kasım tarihlerinde Katolikos Karekin II başkanlığında toplanan Yüksek Ruhani Konseye¹³² “Konstantinopol Ermeni Patriği” S. Maşalyan’ın da katıldığı ve bir oturuma başkanlık ettiği haberlerde yer almıştır. Konsey dini konuların yanı sıra, Azerbaycan’da “yasa dışı” tutulan mahkûmların iadesi, “Artsakh” Ermenilerinin haklarının korunması, Azerbaycan’ın “soykırımçı” eylemlerinin kınanması ve konunun uluslararası gündemde tutulması gibi hususlara da yer vermiştir.

Dışişleri Bakan Yardımcısı Kostanyan 7 Kasım’da yaptığı açıklamada, kara sınırının açılması da dâhil, Türkiye ile tam normalleşmeyi gerçekleştirmeyi ümit ettiklerini söylemiştir.¹³³ Manama Diyalogu 2024 uluslararası forumuna katılan Kostanyan burada 7 Aralık’ta yaptığı konuşmada, “*Türkiye ile ilişkilerimizi normalleştirmeye ciddi olarak ilgi duyuyoruz. Ankara ile ilişkilerimizin normalleşmesinin Azerbaycan ile normalleşme sürecini de olumlu etkileyeceğine inanıyoruz. Ermenistan’ın Batılı ortaklarına yakınlaşmakta olduğunu da akılda tutarsak, sayın meslektaşına bir soru sormam da uygun olur. Türkiye dış politikasını nerede görüyor? Hem bölgede, hem de AB ve Batı kapsamında. Ermenistan’ın Avrupa Birliği’ne yakınlaşmak istediği açıktır. Ermeni halkının Avrupa emelleri vardır. Sınırın açılması ile AB ile gümrük birliği antlaşması da olan Türkiye Ermenistan ile AB arasında köprü olabilir.*” demiştir.¹³⁴

Paşinyan 22 Kasım’da devlet televizyonunda yayınlanan mülakatta, Anayasa’da yer alan Bağımsızlık Bildirisini tekrar eleştirmiş, Bildiride yer alan “Batı Ermenistan” tabiri ile “Batı Azerbaycan” söylemi arasında paralellik kurmuştur. Paşinyan Türkiye ile daha güçlü bağlar kurma çağrısında bulunmuş, komşularla ilişkilerin geliştirilmesinin Ermenistan’ın istikrarı, bağımsızlığı ve ekonomik kalkınması için elzem olduğunu vurgulamıştır.¹³⁵ Paşinyan’ın ifadeleri muhalefeti tekrar galeyana getirmiş, Türk yanlısı söylem, Ankara ve

132 “Armenian Apostolic Church Supreme Spiritual Council Meeting Starts at Holy Etchmiadzin”, *News.am*, 5 Kasım 2024, <https://news.am/eng/news/850946.html>

133 “Armenia Hopes for Full Normalization with Turkey, says Deputy FM”, *ArmenPress*, 7 Kasım 2024, <https://armenpress.am/en/article/1204314>.

134 “Participation of the Deputy Minister of Foreign Affairs of Armenia in the Panel Discussion at the “Manama Dialogue”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 7 Aralık 2024, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/12/07/participation-of-the-deputy-minister-of-foreign-affairs-of-armenia-in-the-panel-discussion-at-the-%E2%80%9C12993>.

135 Hoory Minoyan, “Pashinyan Compares Western Armenia to “Western Azerbaijan”, *Armenian Weekly*, 26 Kasım 2024, <https://armenianweekly.com/2024/11/26/pashinyan-compares-western-armenia-to-western-azerbaijan>.

Bakü çizgisine girme, Ermenistan'ın çıkarlarını ve haysiyetini ayaklar altına alma suçlamalarının hedefi olmuştur.

Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının Ermenistan ekonomisine etkisi konusunda 2021 yılında Almanya'da yapılan bir araştırmanın parlamentoya sunulduğu basında yer almıştır. Araştırmaya göre 2021 yılında sınır açılrsa idi, Ermenistan'ın Türkiye ile %1 olan ticareti %12'ye çıkacaktı. Sınır açılışı sadece Türkiye ile olan ticareti değil, Ermenistan'ın dış ticaret yapısını da etkileyecektir. AB ile ticaret ilk sıraya gelecek (%20), Rusya ikinci sıraya inecek (%14) ve Türkiye üçüncü sırada yer alacaktır (%12). Oysa o andaki duruma göre Rusya (%32), AB (%18) Çin (%15) olmuştur.¹³⁶

Özel Temsilci Rubinyan basına verdiği bilgide, iki ülke yetkililerinin Kasım ayında bir araya gelerek Kars-Gümrü demir yolunun işletilmesi teknik konularını, Akyaka-Akhurik demir yolu sınır kapısının altyapı ihtiyaçlarını görüştiklerini söylemiştir. Dışişleri Bakanı Mirzoyan 19 Aralık'ta, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 49. Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında yaptığı konuşmada, iki ülkenin Kars-Gümrü demir yolunun işletilmesi için teknik ihtiyaçları ortaklaşa değerlendirmek konusunda mutabık kaldıklarını belirtmiştir.¹³⁷

Dönem içinde Ermenistan basınının "Kürdistan" ve Kürt konusuna artan bir ilgi gösterdiği, özellikle Suriye'nin kuzeyinde faaliyet gösteren Ermeni unsurların beyanlarına ve etkinliklerine yer verdiği gözlenmiştir. Bu kapsamda bölgedeki Ermeni unsurları temsil ettiği ifade edilen "Ermeni Sosyal Konseyi"nin Kürt siyasi partilerin ve hareketlerin aralarındaki anlaşmazlıkları gidererek Kürt birliği hedefinde çalışmalarını çağrısı yayımlanmıştır. 17 Aralık'ta, "Ermeni şehit Nubar Ozanyan tugayının Kürt yönetimindeki Kuzey ve Doğu Suriye'yi" saldırılara karşı savunma taahhüdü teyit edilmiş, dayanışma ifade edilmiştir.¹³⁸ Aynı tugay 24 Nisan'da yayınladığı bildiride soykırımı lanetlemiş, Suriye'nin

136 "Opening of Armenia-Turkey Border: Trade Impact", *German Economic Team*, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025, <https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/opening-of-armenia-turkey-border-trade-impact/>.

137 "Armenia Agrees with Turkey on Assessment of Requirements for Crossing the Border on Gyumri-Kars railway – Mirzoyan", *Arka News Agency*, 20 Aralık 2024, https://arka.am/en/news/politics/armenia-agrees-with-turkey-on-assessment-of-requirements-for-crossing-the-border-on-gyumri-kars-rail/?sphrase_id=4250454.

138 "Syrian Armenian Brigade Pledges to Defend Rojava Against Attacks", *The California Courier*, 19 Aralık 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/syrian-armenian-brigade-pledges-to-defend-rojava-against-attacks/>.

özerk kuzeydoğusundaki Ermeni savaşçıların baskıya direnmeye devam etme, tüm halkları soykırım, işgal ve emperyalizmden koruma sözü vermiştir. Ermenistan'ın Erbil Konsolosu 1 Nisan'da yerel basına Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi ile temel alanlarda ilişkilerini geliştirdiklerini belirtmiştir. 3 Nisan'da, Halep Ermeni Başpiskoposunu temsilen, yardımcı piskopos, YPG "Başkomutanı Mazlum Abdi'yi" ziyaret etmiş, bölgede güvenliği ve istikrarı sağlama gayretlerine teşekkür etmiştir.

Ermenistan basınında, iki ülke Dışişleri Bakanları'nın 31 Aralık'ta telefon görüşmesi yaptıkları, yeni yıl kutlamasının yanı sıra, ikili ve ortak ilgi duydukları uluslararası konuları ele aldıkları duyurulmuştur.¹³⁹ Mirzoyan görüşmenin içeriği hakkında 8 Ocak'ta basına bilgi vermiş, "*Biz ve Türk tarafı daima diplomatik ilişki kurmak ve ortak sınırı açmak konusunda hazır olduğumuzu ifade ettik. Maalesef Türk tarafı Ermenistan-Türkiye normalleşmesini Ermenistan-Azerbaycan normalleşmesi ile ilişkilendirmeye devam ediyor. Bu bilinen bir gerçektir. Benim düşüncem, diğer taraftan hareket, yani Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesi Ermenistan-Azerbaycan normalleşmesine olumlu etki yapacak, bunu çok daha kolaylaştıracaktır. Ancak Türkiye'de henüz böyle bir anlayış bulunmamaktadır. Diyaloğumuzu bakanlar ve özel temsilciler, eğer mümkünse, iki ülkenin liderleri düzeyinde sürdürmeliyiz.*" demiştir.¹⁴⁰

10 Ocak Ermeni basınında, Dışişleri Bakanı Fidan'ın bir basın konferansında Ermenistan-Azerbaycan barış görüşmeleri konusunda şu beyanına yer verilmiştir: "*Başbakan Paşinyan'ın bu yönde olumlu mesajlar vermesini önemli buluyoruz. Barıştan yana tutumunun sürecin olumlu gelişmesine katkısını not ediyoruz. İkili müzakerelerin aracısız yürütülmesini desteklemeye devam ediyoruz. Barışın tesisi bölgemizin gelişmesine emsalsiz yeni olanaklar getirecektir. Türkiye bu süreçte Azerbaycan ile omuz omuza ileriye yürümektedir. Güney Kafkaslar Türkiye için son derece önemli bir bölgedir. Balkanlar Avrupa'ya açılan kapımız ise, Kafkaslar Orta Asya'ya kapımızdır.*"¹⁴¹

139 "Armenian Foreign Minister Holds Phone Call with Turkish Counterpart", *ArmenPress*, 31 Aralık 2024, <https://armenpress.am/en/article/1208694>.

140 "Armenia's Mirzoyan Reveals Details of New Year's Phone Conversation with Turkey FM", *News.am*, 8 Ocak 2025, <https://news.am/eng/news/860557.html>.

141 "FM: Turkey Hopes Armenia-Azerbaijan Peace Agreement Will Be Signed in 2025", *News.am*, 10 Ocak 2025, <https://news.am/eng/news/860914.html>

Türkiye'nin İnterpol kırmızı bülteniyle aradığı iki kişinin Ermenistan tarafından yakalanıp iade edilmesi üzerine Türk Dışişleri Bakanlığından yapılan açıklamada, Ermenistan'ın bu konuda gösterdiği iş birliğinin memnuniyetle karşılandığı 20 Ocak'ta Ermeni basınında yer almıştır.

Paşinyan sosyal medyada 21 Ocak'ta yayınladığı mesajda, “*Kayak merkezi Bolu'da meydana gelen trajedi şok edicidir. Vefat edenlerin ailelerine taziye dileklerim: yaralılara acil şifa dilerim.*” demiştir.¹⁴² Ermenistan Dışişleri Bakanlığı da sosyal medyada yayınlanan mesajında, “*Düzinelerce insanın hayatına mal olan Bolu'daki yangından derin üzüntü duyduk. Düşüncelerimiz vefat edenler ve aileleriyle. Yaralılara acil iyileşme diliyoruz.*” ifadeleri yer almıştır.¹⁴³

Paşinyan ABD ziyaretinde 5 Şubat'ta yaptığı konuşmada, “*Ermenistan ve Türkiye hiçbir zaman bugün olduğu kadar aktif diyalog içinde olmamıştı. Türkiye ile iletişimde hiçbir engel bulunmamaktadır ve daimi temastayız. Dışişleri Bakanlarımız buluşuyor ve düzenli olarak haberleşiyor, temsilcilerimiz devamlı temas içindedir. Çok aktif çalışıyoruz ve yapılması gereken konusunda ortak anlayışa sahibiz. Elbette bazı nüanslar bulunmaktadır ve gerçek sonuca ulaşmak için nihai adımlara ihtiyaç vardır. Ümit ediyoruz bunu çok yakında göreceğiz.*” demiştir.¹⁴⁴

Ermenistan Bölgesel Yönetim Bakanı 27 Şubat'ta basına yaptığı açıklamada, Margara-Alican sınır kapısının kendi taraflarında çalışmaların tamamlandığını ve açılışa hazır olduğunu, Başbakan Paşinyan'ın da kapıya gelerek incelemede bulunduğunu, ancak sınırın ne zaman açılacağına dair bir “açıklık” bulunmadığını belirtmiştir.¹⁴⁵ Paşinyan 28 Şubat'ta bir açıklama yapmış, Rus sınır muhafızlarının Margara sınır kapısındaki görevlerinin sona erdiğini, kapının kontrolünün artık Ermeni sınır muhafızlarının sorumluluğunda olduğunu bildirmiştir. Rus sınır muhafızlarına, Ermeni-Türk

142 Siranush Ghazanchyan, “Armenian PM Offers Condolences to Families of Turkey Ski Resort Fire Victims”, *Public Radio of Armenia*, 22 Ocak 2025, <https://en.armradio.am/2025/01/22/armenian-pm-of-fers-condolences-to-families-of-turkey-ski-resort-fire-victims/>.

143 “Armenian Foreign Ministry Extends Condolences Over Tragic Fire in Bolu, Turkey”, *ArmenPress*, 21 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210076>.

144 “Türkiye-Armenia Dialogue Has Never Been So Active: Pashinyan”, *Hürriyet Daily News*, 5 Şubat 2025, <https://www.hurriyetaidailynews.com/turkiye-armenia-dialogue-has-never-been-so-active-pashinyan-205472>.

145 “Armenia Completed Work on Margara Checkpoint on Turkey Border, Condition Ready for Opening, Minister Says”, *News.am*, 27 Şubat 2025, <https://news.am/eng/news/869030.html>.

sınırının bu kesiminde verdikleri hizmet için teşekkür eden Paşinyan, 1 Mart 2025 tarihinden itibaren sadece Ermeni sınır muhafızlarının giren ve çıkan kişileri kontrol edeceğini vurgulamıştır.¹⁴⁶ Bilindiği gibi, 1992 yılında yapılan bir antlaşma uyarınca Ermenistan'ın Türkiye ve İran ile sınırlarının korunmasını Rusya üstlenmişti. 1 Ağustos 2024 yılında buna ilk istisna, Erivan Uluslararası Havalimanı güvenliğinin Ruslardan alınarak Ermeni muhafızlara devredilmesi ile başlamış, benzer uygulama Ocak 2025'te İran ile sınır kapısında gerçekleşmiş, üçüncü değişiklik de Margara-Alican sınır kapısında olmuştur. Bu uygulamanın Türkiye ve İran sınırına tümüyle yaygınlaştırılması konusundaki soruya verilen yanıt henüz gündemde bulunmadığı yönünde olmaktadır.

Meclis Başkanı Simonyan basınla 4 Mart'ta yaptığı bir söyleşide, Azerbaycan'ın Ermeni-Türk normalleşmesini engellediğini ileri sürmüştü, *“Türkiye ile çalışıyoruz ve buna devam edeceğiz. Maalesef Azerbaycan Ermenistan-Türkiye ilişkilerini, Ermenistan-Türkiye sınır konusunu, Ermeni-Türk normalleşmesini ipotek altına almış, etkilemeye çalışıyor. Bu çok kötü ve zannedirim Türk yetkililer de bunu anlıyor.”* iddiasında bulunmuştur.¹⁴⁷ Bu ifadeler Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine gölge düşürme çabası olarak yorumlanmaya müsait nitelik taşımıştır.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi başı Patrik Maşalyan, Yüksek Ruhani Konsey toplantısında yer almak üzere 8 Mart'ta Ermenistan'a gitmiştir.¹⁴⁸

Ermenistan hükümetinin daveti üzerine, temaslarda bulunmak, üst düzey yetkililerle mülakatlar yapmak üzere Türk basınına temsilen on kişilik bir gazeteci grubu 11-13 Mart tarihlerinde Ermenistan'a gitmiştir. Başbakan Paşinyan, Dışişleri Bakanı Mirzoyan, özel temsilci Rubinyan ve diğer yetkililerle görüşen gazetecilere, Ermenistan'ın dış politikası, Türkiye ile ilişkiler ve beklentiler konusunda bilinen görüşler kapsamlı çerçevede ilk ağızdan verilmiştir. Başta Paşinyan ile mülakat olmak üzere bu temaslarda gazetecilerin mensubu olduğu yayın organlarında da geniş şekilde yayınlanmıştır. Paşinyan Türk basın mensuplarıyla görüşmesini “emsali

146 “From March 1, Solely Armenian Border Guard Troops to Control All Entry and Exit Points of Armenia, Announces Pashinyan”, *ArmenPress*, 28 Şubat 2025, <https://armenpress.am/en/article/1213259>.

147 “Azerbaijan Hijacks Armenian-Turkish Normalization, Warns Speaker”, *ArmenPress*, 4 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1213490>.

148 “Armenian Patriarch of Constantinople Visits Mother See of Holy Etchmiadzin”, *Armenian Apostolic Holy Church Mother See of Holy Etchmiadzin*, 8 Mart 2025, <https://www.armenianchurch.org/en/news/armenian-patriarch-of-constantinople-visits-mother-see-of-holy-etchmiadzin/11771>.

olmayan bir olay” olarak nitelendirmiştir. Bu girişimin Ermenistan’ın görüşlerini ve bakış açısını tanıtmak bakımından Ermenistan için başarılı bir PR etkinliği sağladığını söylemek mümkündür.¹⁴⁹

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 14 Mart’ta parlamentoda yaptığı konuşmada Türkiye ile normalleşme sürecinin devam ettiğini yinelemiş, Kars-Gümrü demir yolu ulaşımının hayati önemine işaretlerle, “*Diplomatik ilişki kurulmasına, sınırların açılmasına ilave olarak ulaşım altyapılarının gerçekleşmesi çok önemlidir.*” demiştir.

Ermenistan’ın Suriye’ye insani yardım gönderebilmesi amacıyla, Margara-Alican sınır kapısı, istisnai olarak, 21-31 Mart tarihlerinde kamyon geçişine açılmıştır. Bu amaçla ilk uygulama 6 Şubat 2023 deprem felaketine ulaşım için sağlanmıştı.¹⁵⁰

Mirzoyan Brezilya’yı ziyaretinde 20 Mart’ta yerel basında yayınlanan kapsamlı bir mülakatta, “*Ermenistan ile Türkiye arasında ilişkilerin normalleşmesi şansı var mıdır?*” sorusuna verdiği yanıtta, “*Türkiye ile çok yapıcı diyalogumuz bulunmaktadır. Bu diyalog çerçevesinde, ne Ermeni, ne de Türk tarafının bir önkoşulu vardır. Biz diplomatik ilişki tesisinin temel amacının iki ülke arasındaki sınırın açılması olduğunu açıkça ifade ettik. Bu sınır Türk tarafınca 34 yıl önce kapatılmıştı. Bazı gelişmeler kaydettik, doğrudan uçuşlar ve birçok güven artırıcı önlemler başladı. İlk aşamada sınırın üçüncü ülke vatandaşları ile Ermeni ve Türk diplomatik pasaport hamillerine açılması hususunda anlaştık. Ancak bu antlaşma henüz uygulanmaya başlamadı. Türk ortaklarımızın söylediği, Ermenistan ile Azerbaycan ilişkilerinin normalleşmesine kadar Ermenistan ile sınırın bütünüyle açılmasında duraksama göstermekteler. Bu konuda resmi bir önkoşul ileri sürülmemekle beraber, biz gerçekte Türkiye’nin ikili ilişkilerimizin normalleşmesini Azerbaycan ile ilişkilerimizin normalleşmesine bağladığını görüyoruz. Oysa biz eğer Ermenistan-Türkiye sınırı önce açılırsa, bunun Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine de çok olumlu etkide bulunacağına inanıyoruz. Türkiye ile anlaşmaya vardığımız belirgin konular arasında, ikili*

149 “Journalists Arriving in Armenia from Turkey Visited Armenian-Turkish Border”, *Lurer*, 12 Mart 2025, <https://www.lurer.am/en/2025/03/12/Journalists-arriving-in-Armenia-from-Turkey-visited-Armenian-Turkish-border/1278364>.

150 Xandie (Alexandra) Kuenning, “Armenia Turkey Checkpoint to Temporarily Open for Humanitarian Aid to Syria”, *OC Media*, 20 Mart 2025, <https://oc-media.org/armenia-turkey-checkpoint-to-temporarily-open-for-humanitarian-aid-to-syria/>.

temelde sınırda altyapı çalışmaları belirtilebilir. Ermeni ve Türk uzmanlar halen Gümrü-Kars demir yolu üzerinde çalışıyorlar.” demiştir.¹⁵¹

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 28 Mart'ta verdiği iftara, İstanbul Ermeni Patrikhanesi başı Patrik Maşalyan da davet edilmiştir.¹⁵²

Dışişleri Bakanı Mirzoyan, beraberinde bir heyetle 11-13 Nisan Antalya Diplomasi Forumu'na katılmış, 12 Nisan'da Bakan Fidan ile ikili bir görüşme yapmıştır. Mirzoyan, Fidan ile görüşmesi hakkında basına yaptığı bilgilendirmede, basına daha önce de ifade ettiği görüş ve değerlendirmelerini yinelemiş, *“İkimizin de ortak anlayışı, nihai amacın, diplomatik ilişkilerin tesisi ve sınırın bütünüyle açılması da dâhil olmak üzere, ilişkileri tamamen normalleştirmektir. Diyalogumuz sadece diplomatik ilişki tesisi ve sınırın açılması hakkında değildir. İki ülke arasında gerçekleşebilecek olan muazzam ticaret hakkındadır. Bazı enerji projelerini ve transit olanaklarını da görüştük.”* demiştir.¹⁵³ Mirzoyan Antalya'da Türk NTV kanalına da geniş kapsamlı bir mülakat vermiştir.¹⁵⁴

Mirzoyan Ermeni kanalına verdiği mülakatta, Antalya Forumu'na katılmanın yarattığı temas fırsatlarının en önemlisinin Türk meslektaşlarla ve temsilcilerle görüşmeler olduğunu kaydetmiş, *“Fidan ile özellikle Ermenistan-Türkiye diyalogunun mevcut durumunu, attığımız adımları ve atılabilecek yeni adımları görüştük.”* demiş, bu tip forumların kaçırılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bugüne kadar neler gerçekleştirildiği sorusuna verdiği yanıtta, Doğrudan uçuşlar üzerindeki yasağın kaldırıldığını, Margara-Alican sınır kapısı altyapısı denetimlerinin yapıldığı, Gümrü-Kars demir yolu ve diğer ulaşım bağlantılarının değerlendirildiğini, tarihi Ani Köprüsünün restorasyonu çalışmalarında çeşitli kurumların temsilcilerinin görüşmeler yaptığını kaydetmiştir.¹⁵⁵

151 “Speech of the Minister of Foreign Affairs of Armenia Ararat Mirzoyan at Rio Branco Institute in Brazil”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 20 Mart 2025, https://www.mfa.am/en/speeches/2025/03/20/Mirzoyan_RioBranco/13131.

152 “Armenian Patriarch Sahag II Participates in Iftar Ceremony Hosted by Erdogan”, *ArmenPress*, 28 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1215674>.

153 Elen Muradyan, “Armenian Foreign Minister Sees Broad Potential for Normalization with Turkey”, 13 Nisan 2025, <https://www.civilnet.am/en/news/944691/armenian-foreign-minister-sees-broad-potential-for-normalization-with-turkey/>.

154 “Ermenistan Dışişleri Bakanı NTV’ye konuştu: Azerbaycan ile Barış Yakın mı?”, *NTV*, 13 Nisan 2025, https://www.ntv.com.tr/video/turkiye/ermenistan-disisleri-bakani-ntvye-konustu-azerbaycan-ile-baris-yakin-mi.Ev7MWGOOMOC6quOqnBU_8w.

155 “‘There’s a Chance to Open New Era in Caucasus’ - Armenian Foreign Minister at Antalya Forum”, *JAM News*, 14 Nisan 2025, <https://jam-news.net/armenian-fm-on-antalya-diplomacy-forum/>.

Forum marjında Türk ve Ermeni Özel Temsilciler, S. Kılıç ve R. Rubinyan da ikili görüşme yapmıştır.¹⁵⁶ Keza Forumda iki ülke Dışişleri Bakan Yardımcıları B. Ekinci ve V. Kostanyan da ikili görüşmüştür.¹⁵⁷ Kostanyan sosyal medya hesabından, iki ülke ilişkilerinin normalleştirilmesini ve olası iş birliğinin yeni yönlerini ele aldıklarını duyurmuştur.

Slovenya Dışişleri Bakanı ile görüşme sonrası Erivan'da 16 Nisan'da düzenlenen basın toplantısında soru üzerine Mirzoyan, Antalya Diplomasi Forumu'nda Türk ve Azerbaycanlı mevkidaşlarıyla görüşmelerini genellikle olumlu olarak nitelendirmiş, “*Antalya’da Azerbaycan ve Türkiye Dışişleri Bakanları ile toplantılarımız, temaslarımız ve görüşmelerimiz sonunda nihai çözüme veya anlaşmaya vardığımızı söyleyemeyiz, ancak bu toplantıların, temasların ve görüşmelerde tarafların birbirini daha iyi anladığını, toplantıdan toplantıya konuların, alt başlıkların ve yeni konuların ele alındığını, bunun da kuşkusuz genel süreç üzerinde etkili olduğunu inkâr edemeyiz.*” demiştir.¹⁵⁸

Ermenistan basınında çıkan habere göre, Özel Temsilci Rubinyan 18 Nisan'da Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Galuzin'e Antalya'da Türk mevkidaşı Kılıç ile görüşmesi ve Türkiye-Ermenistan normalleşme alanındaki son gelişmeler hakkında bilgi vermiştir. Haberde, Rubinyan'ın muhatabına, yeni bir gelişme kaydedilmediğini, Türkiye'nin süreci Ermenistan'ın Azerbaycan'a daha fazla taviz vermesine bağladığını, ayrıca sınırın üçüncü taraflara açılmasına ilişkin Temmuz 2022 antlaşmasını uygulamakta ayak sürdüğünü söylemiştir. Rus tarafının iki ülke arasında ortak nokta bulma arayışını kolaylaştırmaya devam etmeye hazır olduğunu zira Türk-Ermeni ilişkilerinin Güney Kafkaslarda istikrar ve sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir unsuru olduğunu teyit ettiği belirtilmiştir.¹⁵⁹

Ermenilerin Sevk ve İskân Yasası'na ilişkin olarak anma günü ilan ettikleri 24 Nisan bu yıl da Ermenistan'da ve diasporada çeşitli etkinliklerle anılmış,

156 “Armenia and Turkey’s Special Envoys Rubinyan and Kılıç Meet in Antalya”, *MassisPost*, 11 Nisan 2025, <https://massispost.com/2025/04/armenia-and-turkeys-special-envoys-rubinyan-and-kilic-meet-in-antalya/>.

157 “Dışişleri Bakan Yardımcısı Ekinci, ADF 2025 Marjında Görüşmeler Gerçekleştirdi”, *Hibya*, 13 Nisan 2025, <https://hibya.com/disisleri-bakan-yardimcisi-ekinci-adf-2025-marjinda-gorusemeler-gercekles-tirdi-574064>.

158 “Armenian FM Says Meetings with Turkish, Azeri Counterparts Were Positive”, *ArmenPress*, 16 Nisan 2025, <https://armenpress.am/en/article/1217330>.

159 “Deputy Speaker Rubinyan Informs Russian Deputy FM of Recent Developments in Armenia-Turkey Normalization”, *ArmenPress*, 18 Nisan 2025, <https://armenpress.am/en/article/1217559>.

ancak “soykırım” nitelendirmesi, Ermenistan yönetiminin tanıtımına öncelik verilmeyeceği söylemi, Paşinyan’ın tarihi olayları yeni bir bakışla sorgulaması, diasporanın en güçlü ve aktif olduğu ABD’nin de resmi açıklamasında bu söylemden vazgeçmesi sonucu geçen yıla kıyasla tahrik gücü zayıflamış, bu durum Ermenistan muhalefetine ve diasporanın radikal örgütlerinde gözlenir hayal kırıklığına ve provokatif emelleri bakımından kötümserliğe neden olmuştur. Ancak Ermeni İddialarına siyasi nedenlerle destek vermeye devam eden bazı üçüncü devletler bilinen söylemlerini yinelemiştir. Buna ilişkin olarak Dışişleri Bakanlığınca aşağıdaki açıklama yapılmıştır:

“1915 olayları konusunda tarihi gerçekler ve uluslararası hukuk hılasına yapılan açıklamaları bütünüyle reddediyoruz. Geçmişteki acıları siyasi saiklerle istismar etmeyi amaçlayan bu tür girişimlerin hiçbir hükmü yoktur.

Türkiye, küresel düzeyde ve bölgesinde daima barış, diyalog, karşılıklı anlayış ve ortak refahın geliştirilmesini savunagelmıştır. Ülkemiz bu anlayışla, 1915 olaylarının hakkaniyetli ve bilimsel bir şekilde incelenmesi amacıyla arşivlerini açmış ve bir Ortak Tarih Komisyonu kurulmasını önermiştir.

Radikal çevrelerin tarihten husumet çıkarma yönündeki çabalarının teşvik edilmemesi gerektiğini hatırlatıyor ve Türkiye ile Ermenistan arasında devam eden normalleşme sürecinin desteklenmesi çağrımızı yineliyoruz.”¹⁶⁰

Cumhurbaşkanı Erdoğan da 24 Nisan’da İstanbul Ermeni Patrikhanesi başı Patrik Maşalyan’a aşağıdaki mesajı göndermiştir:

“Türkiye Ermenileri Patriği Sahak Maşalyan, Türkiye Ermeni Toplumu’nun kıymetli mensupları, değerli vatandaşlarım, sizleri en kalbi duygularımla selamlıyorum.

I. Dünya Savaşı’nın zorlu şartlarında hayatlarını kaybeden Osmanlı Ermenilerini bu yıl da saygıyla anıyor; torunlarına bir kez daha taziyelerimi iletiyorum.

160 “No: 91, 24 Nisan 2025, Bazı Ülkelerin Yetkililerince 1915 Olaylarına İlişkin Yapılan Beyanlar Hk.”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_91_bazi-ulkele-rin-yetkililerince-1915-olaylarina-iliskin-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfa.

Osmanlı İmparatorluğu' nun son dönemine tekabül eden savaş yıllarında yaşanan isyanlar, artan çete hareketleri, silahlı grupların gerçekleştirdiği bozgunculuk eylemleri ve salgın hastalıklar sebebiyle kaybettiğimiz insanların acılarını hala yüreklerimizde hissediyoruz. Öte yandan geçmişin müessir hatıralarının, bugünü ve geleceği esir almaması gerektiği inancıyla 86 milyon olarak, istikbalimizi beraber inşa etmemiz gerektiğinin farkındayız.

Tarihten husumet çıkartarak, aramızdaki güçlü köprü ve bağları sarsmaya çalışanlar, bugüne kadar emellerine ulaşamadılar.

Bu vatan topraklarında asırlardır bir arada yaşayan bizler, geçmişte olduğu gibi bugün de sevincimizi ve kederimizi paylaşmayı sürdürüyoruz.

Hangi gerekçe ile olursa olsun, tek bir insanımızın dahi ayrımcılığa uğramasına, dışlanmasına, ötekileştirilmesine izin vermedik ve bundan sonra da izin vermeyeceğiz.

Ülkemizin kültür, sanat, siyaset, ekonomi, eğitim ve sosyal hayatına kıymetli katkılarda bulunan Ermeni vatandaşlarımızın huzuru, güvenliği ve esenliği, diğer tüm vatandaşlarımız gibi önceliğimiz olmaya devam edecektir.

Türkiye'yi bugünlere nasıl birlikte getirdiysek, Türkiye Yüzyılı'nı da yine hep beraber omuz omuza inşa edeceğiz.

Ay yıldızlı al bayrağın huzur ve güven veren gölgesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin onurlu vatandaşları olarak ilelebet özgürce yaşayacağız.

Bu düşüncelerle Ermeni toplumunun geçmişte yaşadığı acıları samimiyetle paylaştığımızı yineliyor, hayatlarını kaybeden Osmanlı vatandaşlarını bir kez daha saygıyla yad ediyorum.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı

*Recep Tayyip Erdoğan*¹⁶¹

Patrik Maşalyan Cumhurbaşkanı'nın mesajını Feriköy Kilisesindeki ayinde cemaate okumuş ve yayınlamıştır.

161 "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye Ermenileri Patriği Maşalyan'a Mesaj Gönderdi", *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 24 Nisan 2025, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-turkiye-ermenileri-patrigi-masalyana-mesaj-gonderdi-24-04-25>.

KAYNAKÇA

- “ ‘Armenia Wishes to be a Link between Azerbaijan and Turkey’: Ararat Mirzoyan”, *Alpha News*, 8 Ocak 2025, <https://alphanews.am/en/armenia-wishes-to-be-a-link-between-azerbaijan-and-turkey-ararat-mirzoyan/>.
- “About 2 million 215 thousand Tourists Visited Armenia in 2024: Number of Tourists from Russia Decreased”, *Ilurer*, 13 Ocak 2025, <https://www.ilurer.am/en/2025/01/13/About-2-million-215-thousand-tourists-will-visit-armenia-in-2024-the-number-of-tourists-from-russia/1248562>.
- Aghakazim Guliyev, “Peskov: US Actions Undermine Stability in South Caucasus”, *Caliber*, 14 Ocak 2025, <https://caliber.az/en/post/peskov-us-actions-undermine-stability-in-south-caucasus>.
- “All-Armenian Prayer to Be Held for Armenian Prisoners in Baku on November 10”, *Media Max*, 7 Kasım 2025, <https://mediamax.am/en/news/society/56190/#:~:text=All%2DArmenian%20prayer%20will%20be,the%20Armenian%20and%20Diaspora%20dioceses..>
- “Ambassador: Iran and Armenia Work on Comprehensive Strategic Partnership Agreement”, *Arka News Agency*, 6 Şubat 2025, <https://arka.am/en/news/politics/ambassador-iran-and-armenia-work-on-comprehensive-strategic-partnership-agreement/>.
- “ANCA Calls For Actual Peace Amid Reports of A One-Sided Azerbaijan ‘Agreement’ Being Forced upon Armenia”, *ANCA*, 14 Mart 2025, <https://anca.org/press-release/anca-calls-for-actual-peace-amid-reports-of-a-one-sided-azerbaijan-agreement-being-forced-upon-armenia/>.
- Ani Avetisyan, “Armenia to Reduce Housing Aid for Nagorno-Karabakh Refugees”, *Eurasianet*, 2 Aralık 2025, <https://eurasianet.org/armenia-to-reduce-housing-aid-for-nagorno-karabakh-refugees#:~:text=As%20of%20this%20November%2C%20only,secured%20jobs%20or%20started%20businesses.>
- “ARF 35th World Congress Statement”, *Oragark*, 10 Mart 2025, <https://www.oragark.com/arf-35th-world-congress-statement/>.
- “ARF Supreme Council of Armenia Announcement”, *Asbarez*, 27 Ocak 2025, <https://asbarez.com/arf-supreme-council-of-armenia-announcement-2/>.
- “ARF: Azerbaijan and Turkey Impose Destructive Concessions on Armenia”, *PanArmenian*, 18 Ocak 2025, https://panarmenian.net/m/eng/news/318446?utm_.
- “Armenia Agrees with Turkey on Assessment of Requirements for Crossing the Border on Gyumri-Kars railway – Mirzoyan”, *Arka News Agency*, 20 Aralık 2024, https://arka.am/en/news/politics/armenia-agrees-with-turkey-on-assessment-of-requirements-for-crossing-the-border-on-gyumri-kars-rail/?sphrase_id=4250454.
- “Armenia and Turkey’s Special Envoys Rubinyan and Kılıç Meet in Antalya”, *MassisPost*, 11 Nisan 2025, <https://massispost.com/2025/04/armenia-and-turkeys-special-envoys-rubinyan-and-kilic-meet-in-antalya/>.
- “Armenia Awaits EU Decision on Observer Mission Extension”, *Caucasus Watch*, 20 Kasım 2025, <https://caucasuswatch.de/en/news/armenia-awaits-eu-decision-on-observer-mission-extension.html>.
- “Armenia Completed Work on Margara Checkpoint on Turkey Border, Condition Ready for Opening, Minister Says”, *News.am*, 27 Şubat 2025, <https://news.am/eng/news/869030.html>.
- “Armenia Does Not Accept Azerbaijan’s Preconditions After Agreement of Peace Treaty Text”, *ArmenPress*, 14 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1214463>.
- “Armenia Hopes for Full Normalization with Turkey, says Deputy FM”, *ArmenPress*, 7 Kasım 2024, <https://armenpress.am/en/article/1204314>.
- “Armenia Joins NATO Drills in Georgia”, *Azatoryun Radiokayan*, 28 Nisan 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33399249.html>.
- “Armenia Proposes Consultations with Azerbaijan on Venue and Timing of Peace Agreement Signing – PM”, *ArmenPress*, 26 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1215525>.
- “Armenia, Azerbaijan, Georgia Hold First-Ever Trilateral Talks”, *Azatoryun Radiokayan*, 17 Nisan 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33388513.html>.

- “Armenia, India To Deepen Military Ties”, *Azattyun Radiokayan*, 13 Şubat 2025, <https://www.azattyun.am/a/33313601.html>.
- “Armenia: Council Extends the Mandate of the EU Civilian Mission for Two Years”, *European Council*, 30 Ocak 2025, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/01/30/armenia-council-extends-the-mandate-of-the-eu-civilian-mission-for-two-years/>.
- “Armenia’s Foreign Trade Turnover Drops in First Quarter of 2025”, *ArmenPress*, 25 April 2025, <https://armenpress.am/en/article/1218203>.
- “Armenia’s Government Formally Takes Steps to Launch EU Accession Process”, *The New Union Post*, 9 January 2025, <https://newunionpost.eu/2025/01/09/armenia-government-eu-accession-process/>.
- “Armenia’s Mirzoyan Reveals Details of New Year’s Phone Conversation with Turkey FM”, *News.am*, 8 Ocak 2025, <https://news.am/news/860557.html>.
- “Armenia-Greece-Cyprus Trilateral Defense Consultations Held in Athens”, *ArmenPress*, 20 December 2024, <https://armenpress.am/en/article/1207934>.
- “Armenian Apostolic Church Supreme Spiritual Council Meeting Starts at Holy Etchmiadzin”, *News.am*, 5 Kasım 2024, <https://news.am/eng/news/850946.html>.
- “Armenian FM Says Meetings with Turkish, Azeri Counterparts Were Positive”, *ArmenPress*, 16 Nisan 2025, <https://armenpress.am/en/article/1217330>.
- “Armenian Foreign Minister Holds Phone Call with Turkish Counterpart”, *ArmenPress*, 31 Aralık 2024, <https://armenpress.am/en/article/1208694>.
- “Armenian Foreign Ministry Extends Condolences Over Tragic Fire in Bolu, Turkey”, *ArmenPress*, 21 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210076>.
- “Armenian Genocide International Recognition Process not Foreign Ministry’s Top Priority, says FM Mirzoyan”, *ArmenPress*, 31 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203681>.
- “Armenian Genocide is Undeniable Fact - Pashinyan”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210874>.
- “Armenian Parliament Committee Endorses Bill to Amend National Anthem”, *MassisPost*, 10 Ocak 2025, <https://massispost.com/2025/01/armenian-parliament-committee-endorses-bill-to-amend-national-anthem/>.
- “Armenian Parliament Ratifies Eurasian Economic Union – Iran Free Trade Agreement”, *ArmenPress*, 15 Kasım 2025, <https://armenpress.am/en/article/1205062>.
- “Armenian Patriarch of Constantinople Visits Mother See of Holy Etchmiadzin”, *Armenian Apostolic Holy Church Mother See of Holy Etchmiadzin*, 8 Mart 2025, <https://www.armenianchurch.org/en/news/armenian-patriarch-of-constantinople-visits-mother-see-of-holy-etchmiadzin/11771>.
- “Armenian Patriarch Sahag II Participates in Iftar Ceremony Hosted by Erdogan”, *ArmenPress*, 28 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1215674>.
- “Armenian, U.S. Military Officials Hold Talks in Germany”, *ArmenPress*, 19 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1214805>.
- “Armenians Told To Choose Between EU, Russian-Led Bloc”, *Azattyun Radiokayan*, 27 Mart 2025, <https://www.azattyun.am/a/33361885.html>.
- “Armenia’s Birth Rate Drops 7.8% in First 11 Months of 2024”, *Arka News Agency*, 13 Ocak 2025, <https://arka.am/en/news/society/armenia-s-birth-rate-drops-7-8-in-first-11-months-of-2024/>.
- Arshaluis Mgdesyian, “Moscow Comments on Armenia’s Strategic Partnership with the U.S. and Plans to Join the EU”, *Business Media*, 14 Ocak 2025, <https://bm.ge/en/news/moscow-comments-on-armenias-strategic-partnership-with-the-us-and-plans-to-join-the-eu>.
- Arshaluys Barseghyan, “PM Pashinyan sits out CIS Summit after Testing Positive for COVID-19”, *OC Media*, 25 December 2025, <https://oc-media.org/pm-pashinyan-sits-out-cis-summit-after-testing-positive-for-covid-19/>.
- Astghik Bedevian, “Armenian Church Head to Shun State TV for New Year Address”, *Azattyun Radiokayan*, 26 Aralık 2024, <https://www.azattyun.am/a/33253985.html>.

- Astghik Bedevian, “German FM Visits Yerevan En Route to Baku”, *Azatoryun Radiokayan*, 20 Kasım 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33209527.html>.
- Astghik Bedevian, “Official Explains Armenian Boycott of COP29”, *Azatoryun Radikayan*, 21 Kasım 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33211122.html>.
- “Azerbaijan Hijacks Armenian-Turkish Normalization, Warns Speaker”, *ArmenPress*, 4 Mart 2025, <https://armenpress.am/en/article/1213490>.
- “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Barış Anlaşması Metni ‘İmzaya Hazır’”, *BBC News Türkçe*, 13 Mart 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/ckgyklj618yo>.
- “Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının Malta’da Görüşmeme Nedeni Belli Oldu”, *Oxu*, 5 Aralık 2025, <https://oxu.az/tr/siyasett/azerbaycan-ve-ermenistan-disisleri-bakanlari-malta-da-gorusecekler-mi>.
- “Baku, Yerevan Can Jointly Initiate Dissolution of OSCE Minsk Group — Diplomat”, *TASS*, 25 Aralık 2025, <https://tass.com/politics/1893475>.
- “Cabinet Members Resign Following Pashinyan’s Criticism”, *Mirror Spector*, 19 Kasım 2024, <https://mirrorspector.com/2024/11/19/cabinet-members-resign-following-pashinyans-criticism/>.
- “Catholicos Karekin II Condemns Armenian Genocide Denial at Easter Mass”, *Asbarez*, 21 Nisan 2025, <https://asbarez.com/catholicos-karekin-ii-condemns-armenian-genocide-denial-at-easter-mass/>.
- “Catholicos of All Armenians Karekin Bemoans Armenia’s Ills in Christmas Message”, *Mirror Spector*, 9 Ocak 2025, <https://mirrorspector.com/2025/01/09/catholicos-of-all-armenians-karekin-bemoans-armenias-ills-in-christmas-message/>.
- “Chief of General Staff of Armenian Army Participates in NATO Meeting”, *Report*, 16 Ocak 2025, <https://report.az/en/region/chief-of-general-staff-of-armenian-army-participates-in-nato-meeting/>.
- “Constitutional Court Cannot Nullify Declaration of Independence, Says Chief Justice”, *ArmenPress*, 14 Kasım 2025, <https://armenpress.am/en/article/1204946>.
- Csongor Körömi, “Armenian Parliament Adopts Law to Launch EU Membership Process”, *Politico*, 26 Mart 2025, <https://www.politico.eu/article/armenia-adopts-law-launch-european-union-accession-process/>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi 11. Zirvesi’nde Konuştu”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 6 Kasım 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-turk-devletleri-teskilati-devlet-baskanlari-konseyi-11-zirvesinde-konustu>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye Ermenileri Patriği Maşalyan’a Mesaj Gönderdi”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 24 Nisan 2025, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-turkiye-ermenileri-patrigi-masalyana-mesaj-gonderdi-24-04-25>.
- “Debate of State Budget 2025 Continues at Joint Sitting of NA Committees: Foreign Minister Presents Ongoing Work on Peace Treaty”, *Aravot*, 31 Ekim 2024, <https://en.aravot.am/2024/10/31/354461>.
- “Delegations of Presidents and Vice Presidents of Nordic-Baltic Eight Parliaments Arrive in Armenia”, *ArmenPress*, 22 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210180>.
- “Deputy Speaker Rubinyan Informs Russian Deputy FM of Recent Developments in Armenia-Turkey Normalization”, *ArmenPress*, 18 Nisan 2025, <https://armenpress.am/en/article/1217559>.
- “Dışişleri Bakan Yardımcısı Ekinci, ADF 2025 Marjında Görüşmeler Gerçekleştirdi”, *Hibya*, 13 Nisan 2025, <https://hibya.com/disisleri-bakan-yardimcisi-ekinci-adf-2025-marjinda-gorusemeler-gerceklestirdi-574064>.
- “EDB Names Reason Behind Armenia’s Economic Slowdown in November”, *Arka News Agency*, 30 Aralık 2024, <https://arka.am/en/news/economy/edb-reason-for-armenia-s-economic-slowdown-in-november/>.
- Elen Muradyan, “Armenian Foreign Minister Sees Broad Potential for Normalization with Turkey”, 13 Nisan 2025, <https://www.civilnet.am/en/news/944691/armenian-foreign-minister-sees-broad-potential-for-normalization-with-turkey/>.

- “Ermenistan Dışişleri Bakanı NTV’ye konuştu: Azerbaycan ile Barış Yakın mı?”, *NTV*, 13 Nisan 2025, https://www.ntv.com.tr/video/turkiye/ermenistan-disisleri-bakani-ntvye-konustu-azerbaycan-ile-baris-yakin-mi,Ev7MWG00M0C6quQnBU_8w.
- “EU Announces New €270 Million Resilience and Growth Package for Armenia”, *EU NeighboursEast*, 5 Nisan 2025, <https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eu-announces-new-e270-million-resilience-and-growth-package-for-armenia/>.
- “EU Sees South Caucasus as Another Front of Hybrid Warfare — Russian MFA”, *TASS*, 17 Nisan 2025, <https://tass.com/politics/1945299>.
- “Finance Ministry: Armenia may Face Significant Challenges with Eaeu Exit”, *Report News Agency*, 13 Ocak 2025, <https://report.az/en/region/finance-ministry-armenia-may-face-significant-challenges-with-eaeu-exit/>.
- “FM Araghchi: Iran Determined to Broaden Ties with Armenia”, *Islamic Republic News Agency*, 20 Ocak 2025, <https://en.irna.ir/news/85725564/FM-Araghchi-Iran-determined-to-broaden-ties-with-Armenia>.
- “FM: Turkey Hopes Armenia-Azerbaijan Peace Agreement Will Be Signed in 2025”, *News.am*, 10 Ocak 2025, <https://news.am/eng/news/860914.html>
- “Foreign Minister Sergey Lavrov’s Statement and Answers to Media Questions Following Talks with Armenian Foreign Minister Ararat Mirzoyan”, *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 21 Ocak 2025, https://mid.ru/en/press_service/photos/meropriyatiya_s_uchastiem_ministra/1992316/.
- “From March 1, Solely Armenian Border Guard Troops to Control All Entry and Exit Points of Armenia, Announces Pashinyan”, *ArmenPress*, 28 Şubat 2025, <https://armenpress.am/en/article/1213259>.
- Gayane Saribekian, “Government Signals Fresh Deadline for Drafting New Constitution”, *Azatutyun Radiokayan*, 14 Ocak 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33275637.html>.
- Gayane Saribekian, “Thousands of Karabakh Armenians Protest in Yerevan”, *Azatutyun Radiokayan*, 30 March 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33364015.html>.
- “Greece may Hand Over Russian Air Defense Systems to Armenia – Enikos”, *Arka News Agency*, 26 Kasım 2025, https://arka.am/en/news/politics/greece-may-hand-over-russian-air-defense-systems-to-armenia-enikos/?sphrase_id=2703928.
- “Highlighting Separation of Church and State, Pashinyan Calls for Transparency”, *ArmenPress*, 25 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210425>.
- “His Holiness Catholicos Aram I Presides over the Prayer Service for the Restoration of the Rights of the Indigenous People of Artsakh in Antelias”, *The Middle East Council of Churches*, (erişim tarihi: 15 Mayıs 2025), <https://www.mecc.org/news-en/2024/11/12/his-holiness-catholicos-aram-i-presides-over-the-prayer-service-for-the-restoration-of-the-rights-of-the-indigenous-people-of-artsakh-in-antelias>.
- Hoory Minoyan, “Pashinyan Compares Western Armenia to “Western Azerbaijan”, *Armenian Weekly*, 26 Kasım 2024, <https://armenianweekly.com/2024/11/26/pashinyan-compares-western-armenia-to-western-azerbaijan>.
- Hoory Minoyan, “Aliyev Calls Armenia a “Fascist State””, *Armenian Weekly*, 8 Ocak 2025, <https://armenianweekly.com/2025/01/08/aliyev-calls-armenia-a-fascist-state/>.
- “IBRD to Provide \$40 Million to Armenia for Energy Infrastructure Modernization”, *ArmenPress*, 22 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210103>.
- “If Azerbaijan Doesn’t Have Intentions to Attack Armenia The Likelihood of Escalation in The Region is Zero – PM Pashinyan Responds to Aliyev”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 Aralık 2024, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2024/12/19/Nikol-Pashinyan-Interview/>.
- “In Sign of Move Away from Moscow, Armenian Parliament Votes to Start EU Bid”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 26 Mart 2025, <https://www.rferl.org/a/armenia-russia-us-west-eu/33360738.html>.
- “India, Iran, Armenia Hold 2nd Trilateral Consultations in New Delhi, Discusses Connectivity, Regional Cooperation”, *The Economic Times*, 13 December 2024, <https://economictimes.indiatimes.com/>

- news/india/india-iran-armenia-hold-2nd-trilateral-consultations-in-new-delhi-discusses-connectivity-regional-cooperation/articleshow/116271744.cms?from=mdr.
- “Iran, Armenia Conclude Joint Military Drill Along Border”, *Xinhua*, 11 Nisan 2025, <https://english.news.cn/20250411/12baa69485e948199ed6d3f7f4519e43/c.html>
- “Iran, Armenia FMs Meet on Sidelines of UN Conference in Geneva”, *Islamic Republic of Iran Ministry of Foreign Affairs*, 24 Şubat 2025, <https://en.mfa.ir/portal/newsview/762012>.
- “Iran, Armenia Should Elevate Ties to Strategic Partnership”, *Mehr News Agency*, 15 Nisan 2025, <https://en.mehrnews.com/news/230588/Iran-Armenia-should-elevate-ties-to-strategic-partnership>.
- “Journalists Arriving in Armenia from Turkey Visited Armenian-Turkish Border”, *Lurer*, 12 Mart 2025, <https://www.1lurer.am/en/2025/03/12/Journalists-arriving-in-Armenia-from-Turkey-visited-Armenian-Turkish-border/1278364>.
- “Kansas Military Delegation Visits Armenia: Cooperation Directions Discussed at the Ministry of Defense”, *MassisPost*, 23 Ocak 2025, <https://massispost.com/2025/01/kansas-military-delegation-visits-armenia-cooperation-directions-discussed-at-the-ministry-of-defense/>.
- “‘Karabakh Movement Must Not Continue’ Pashinyan Angrily Asserts”, *Asbarez*, 26 March 2025, <https://asbarez.com/karabakh-movement-must-not-continue-pashinyan-angrily-asserts/>.
- “Lukashenko Warns Armenia Against Flirting with the West”, *Belta*, 26 Ocak 2025, <https://eng.belta.by/president/view/lukashenko-warns-armenia-against-flirting-with-the-west-164953-2025/>.
- Marianna Mkrtchyan, “Delegation of Iran-Armenia Parliamentary Friendship Group Arrives in Yerevan”, *ArmInfo*, 13 Ocak 2024, https://arminfo.info/full_news.php?id=88323&lang=3.
- “Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the EU Special Representative for the South Caucasus and the Crisis in Georgia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Nisan 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/04/03/Mirzoyan_Grono/13165.
- “Meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia with the EU Special Representative for the South Caucasus and the Crisis in Georgia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 10 Ocak 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/01/10/Mirzoyan_EU/13028.
- “Mirzoyan: Armenia and Azerbaijan are Very Close to Finalizing Draft Peace Agreement”, *News.am*, 11 Mart 2025, <https://news.am/eng/news/871102.html>.
- “Moscow Warns of Growing NATO Influence in Caucasus”, *Asbarez*, 6 Mayıs 2025, <https://asbarez.com/moscow-warns-of-growing-nato-influence-in-caucasus/>.
- “New Report: Azerbaijani Regime Ethnically Cleansed Nagorno-Karabakh According to International Fact-Finding Mission”, *Freedom House*, 11 Kasım 2024, <https://freedomhouse.org/article/new-report-azerbaijani-regime-ethnically-cleansed-nagorno-karabakh-according-international>.
- “No Outright Winner in Gyumri Municipal Election”, *Hetq*, 31 Mart 2025, <https://hetq.am/en/article/173504>.
- “No: 91, 24 Nisan 2025, Bazı Ülkelerin Yetkililerince 1915 Olaylarına İlişkin Yapılan Beyanlar Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 24 Nisan 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_-91_-bazi-ulkelerin-yetkililerince-1915-olaylarina-iliskin-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfa.
- “Official Visit of the Foreign Minister of Iran to Armenia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 25 Mart 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/03/25/Armenia_Iran/13143.
- Oleh Pavliuk, “Armenian PM Decides not to Participate in Another Summit with Putin”, *Pravda*, 25 Aralık 2024, <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/12/25/7490648/>.
- “Opening of Armenia-Turkey Border: Trade Impact”, *German Economic Team*, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025, <https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/opening-of-armenia-turkey-border-trade-impact/>.
- “Participation of the Deputy Minister of Foreign Affairs of Armenia in the Panel Discussion at the ‘Manama Dialogue’”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 7 Aralık 2024, <https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/12/07/participation-of-the-deputy-minister-of-foreign-affairs-of-armenia-in-the-panel-discussion-at-the-%E2%80%9C12993>.

- “Pashinyan Calls Armenia’s Declaration of Independence ‘A Big Problem And Tragedy’”, *Arka News Agency*, 14 Kasım 2025, https://arka.am/en/news/politics/pashinyan_calls_armenia_s_declaration_of_independence_a_big_problem_and_tragedy/.
- “Pashinyan Explains Why Armenia Doesn’t Seek Azeri Constitutional Change”, *ArmenPress*, 13 Kasım 2025, <https://armenpress.am/en/article/1204830>.
- “Pashinyan to Chair Eurasian Intergovernmental Council Session in Moscow”, *ArmenPress*, 13 December 2024, <https://armenpress.am/en/article/1207357>.
- “Pashinyan: Resignations in Armenia are Systemic, not Personal”, *Arka News Agency*, 22 Kasım 2024, <https://arka.am/en/news/politics/pashinyan-resignations-in-armenia-are-systemic-not-personal/>.
- “Paşinyan, Ermenistan’ın Azerbaycan’dan Anayasa Değişikliği Talep Etmemesinin Nedenini Açıkladı”, *ArmenPress*, 13 Kasım 2024, <https://armenpress.am/tr/article/1204830>.
- “President of Poland is on Three-Day Official Visit to Armenia”, *ILurer*, 20 Kasım 2025, <https://www.1lurer.am/en/2024/11/25/President-of-Poland-is-on-a-three-day-official-visit-to-Armenia/1226389>.
- “President Vahagn Khachaturyan met with President of Georgia Mikheil Kavelashvili, who is on an Official Visit to Armenia”, *The President of the Republic of Armenia*, 29 Nisan 2025, <https://www.president.am/en/press-release/item/2025/04/29/President-Vahagn-Khachaturyan-met-with-the-President-of-Georgia/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with Public Television”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 22 Kasım 2025, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2024/11/22/Nikol-Pashinyan-Interview/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Message on the Occasion of May 9”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 9 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/05/09/Nikol-Pashinyan-Congratulations/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Interview with Public Television”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 25 Ocak 2025, <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2025/01/25/Nikol-Pashinyan-Interview-Petros-Ghazaryan/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Official Visit to the Republic of Estonia”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2025/04/27/Nikol-Pashinyan-visiting-Estonia/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Working Visit to Hungary”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 6 Kasım 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2024/11/06/Nikol-Pashinyan-visiting-Hungary/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Working Visit to the Holy See (Vatican)”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 18 Kasım 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2024/11/18/Nikol-Pashinyan-visiting-Vatican/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Working Visit to the Munich”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2025/02/13/Nikol-Pashinyan-visiting-Munich/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Working Visit to the USA”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2025/02/03/Nikol-Pashinyan-visiting-Vashington/?ref=oc-media.org>.
- “Putin Denies Foreign Aggression against Armenia”, *Azattyun Radiokayan*, 28 Kasım 2025, <https://www.azattyun.am/a/33219461.html>.
- Robert Zargarian, “Yerevan Has ‘No Plans Yet’ to Quit Russian-Led Trade Bloc”, *Azattyun Radiokayan*, 13 Ocak 2025, <https://www.azattyun.am/a/33274100.html>.
- Robert Zargarian, IMF, “World Bank Note Slowing Growth in Armenia”, *Azattyun Radiokayan*, 28 Nisan 2025, <https://www.azattyun.am/a/33399140.html>.
- Ruslan Rehimov, “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Fransa’nın Ermenistan’ı Yeni Savaşa Sürüklediğini Söyledi”, *Anadolu Ajansı*, 13 Mart 2025, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliev-fransanin-ermenistani-yeni-savasa-surukledigini-soyledi/3508953>.

- Ruslan Rehimov, Büşranur Keskinliç, "Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları Antalya'da Görüştü" *Anadolu Ajansı*, 12 Nisan 2025, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-ve-ermenistan-disisleri-bakanlari-antalyada-gorustu/3536200>.
- "Russia 'Stunned' By Pashinian's Armenian Genocide Comments", *The California Courier*, 6 Şubat 2025, <https://www.thecaliforniacourier.com/russia-stunned-by-pashinians-armenian-genocide-comments/>.
- "Russia Always Perceived Armenian Genocide as Its Own Grief, Says Moscow", *ArmenPress*, 24 April 2025, <https://armenpress.am/en/article/1218063>.
- "Russia Concerned about Armenia EU Move, Says Pashinyan after Putin Call", *ArmenPress*, 31 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1210902>.
- "Russian Border Guards Leave Armenia-Iran Checkpoint", *Azattyun Radiokayan*, 30 Aralık 2024, <https://www.azattyun.am/a/33258387.html>.
- "Russian Border Guards Leave Armenia-Iran Checkpoint", *Azattyun Radiokayan*, 30 Aralık 2024, <https://www.azattyun.am/a/33258387.html>.
- Ruzanna Stepanian, "Aliyev Again Rules out Unconditional Peace Deal with Armenia", *Azattyun Radiokayan*, 2 Nisan 2025, <https://www.azattyun.am/a/33368783.html>.
- Ruzanna Stepanian, "Pashinian Confirms Refusal to Host Eurasian Union Summit", *Azattyun Radiokayan*, 4 Aralık 2025, <https://www.azattyun.am/a/33226874.html>.
- Ruzanna Stepanian, "Pashinian Under Fire After Questioning Armenian Genocide", *Azattyun Radiokayan*, 27 Ocak 2025, <https://www.azattyun.am/a/33290488.html>.
- "Secretary of Iran's Supreme National Security Council Arrives in Armenia", *ArmenPress*, 8 Ocak 2025, <https://armenpress.am/en/article/1209013>.
- Shoghik Galstian, "Armenian Protest Leader Admits 'Mistakes'", *The Mirror Spectator*, 2 Ocak 2025, <https://mirrorspectator.com/2025/01/02/armenian-protest-leader-admits-mistakes/>.
- Shoghik Galstian, "Pashinian Defends Trip To Moscow", *Azattyun Radiokayan*, 7 Mayıs 2025, <https://www.azattyun.am/a/33407443.html>.
- Shoghik Galstian, "Pashinian Under Fire For Another 'Pro-Turkish' Statement", *Azattyun Radiokayan*, 25 Kasım 2025, <https://www.azattyun.am/a/33215221.html>.
- "Signing of the Joint Declaration on the Strategic Partnership Between the Republic of Armenia and the Netherlands", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 12 Mart 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/03/12/Armenia_Netherlands/13109.
- Siranush Ghazanchyan, "Armenia's Balanced Foreign Policy Reaching Its Primary Milestone – PM", *Public Radio of Armenia*, 15 Ocak 2025, <https://en.armradio.am/2025/01/15/armenias-balanced-foreign-policy-reaching-its-primary-milestone-pm/>.
- Siranush Ghazanchyan, "Armenian FM to Pay Official Visit to Brazil", *Public Radio of Armenia*, 19 Mart 2025, <https://en.armradio.am/2025/03/19/armenian-fm-to-pay-official-visit-to-brazil/>.
- Siranush Ghazanchyan, "Armenian PM Offers Condolences to Families of Turkey Ski Resort Fire Victims", *Public Radio of Armenia*, 22 Ocak 2025, <https://en.armradio.am/2025/01/22/armenian-pm-offers-condolences-to-families-of-turkey-ski-resort-fire-victims/>.
- "Slovenian Foreign Minister to Pay Official Visit to Armenia", *Arka News Agency*, 15 Nisan 2025, <https://arka.am/en/news/politics/slovenian-foreign-minister-to-pay-official-visit-to-armenia/>.
- "Soykırım da Artık Bir Öncelik Değil", *Ermenistan Kamu Radyosu*, 31 Ekim 2024, https://tr.armradio.am/2024/10/31/soykirim-da-artik-bir-oncelik-degil/?doing_wp_cron=1747218861.8346560001373291015625.
- "Speech of the Minister of Foreign Affairs of Armenia Ararat Mirzoyan at Rio Branco Institute in Brazil", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 20 Mart 2025, https://www.mfa.am/en/speeches/2025/03/20/Mirzoyan_RioBranco/13131.
- "State Department Responds to Aliyev's Claims of U.S. Arming Yerevan", *Arka News Agency*, 25 Aralık 2025, <https://arka.am/en/news/politics/state-department-responds-to-aliyev-s-claims-of-u-s-arming-yerevan/>.

- “Statement by Three Armenian National Political Parties”, *Asbarez*, 18 Şubat 2025, <https://asbarez.com/statement-by-three-armenian-national-political-parties/>.
- “Telephone Conversation with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan”, *President of Russia*, 17 Ocak 2025, <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/76123>.
- “The 14th Session of the Intergovernmental Commission on Economic Cooperation Between Armenia and Georgia Took Place”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 30 Ocak 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/01/30/Nikol-Pashinyan/>.
- “The Border Guard is a Symbol of Peace and Security, And Our Policy is to Increase The Presence of Border Guards Along The Borders of The Republic of Armenia. Prime Minister”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Nisan 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/04/26/Nikol-Pashinyan/>.
- “The Delegation Led by Edward Asryan is on an Official Visit to the Hellenic Republic”, *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 27 Şubat 2025, <https://www.mil.am/en/news/12639>.
- “There’s a Chance to Open New Era in Caucasus’ - Armenian Foreign Minister at Antalya Forum”, *JAM News*, 14 Nisan 2025, <https://jam-news.net/armenian-fm-on-antalya-diplomacy-forum/>.
- “To the participants of the Second International Conference on “The Right to Return: Advancing Justice for Azerbaijanis Expelled from Armenia”, *President of the Republic of Azerbaijan*, 5 Kasım 2024, <https://president.az/en/articles/view/67466>.
- “Turkey Again Says Normalization with Armenia Depends on Yerevan-Baku Peace Process”, *ArmenPress*, 6 Kasım 2024, <https://armenpress.am/en/article/1204157>.
- “Türkiye-Armenia Dialogue Has Never Been So Active: Pashinyan”, *Hürriyet Daily News*, 5 Şubat 2025, <https://www.hurriyetdailynews.com/turkiye-armenia-dialogue-has-never-been-so-active-pashinyan-205472>.
- “U.S. Secretary Of State: Now is Time for Azerbaijan And Armenia to Sign Peace Treaty”, *Apa*, 14 Mart 2025, <https://en.apa.az/foreign-policy/us-secretary-of-state-now-is-time-for-azerbaijan-and-armenia-to-sign-peace-treaty-462940>.
- “U.S., Armenia Sign Strategic Partnership Agreement”, *Radio Free Europe*, 15 Ocak 2025, <https://www.rferl.org/a/armenia-partnership-agreement-blinken-mirzoyan-russia/33276117.html>.
- “Visit of H.E. Ararat Mirzoyan, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia to India”, *Ministry of External Affairs Government of India*, 10 Mart 2025, <https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/39146>.
- “We Have Decided to Adopt a Balanced and Balancing Foreign Policy, Which Means That We Will Try to Balance Relations with the EU, Russia and Regional Powers, Prime Minister”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 23 Ocak 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/01/23/Nikol-Pashinyan-Panel-discussion/>.
- “Yerevan and Ankara to Discuss Relaunch of Gyumri-Kars Railway”, *Arka News Agency*, 25 Ekim 2024, https://arka.am/en/news/politics/yerevan_and_ankara_to_discuss_relaunch_of_gyumri_kars_railway_.
- “Yerevan Responded to Moscow’s Request for the Pentagon to Transfer Equipment to Armenia”, *Eurasia Daily*, 20 Mart 2025, <https://eadaily.com/en/news/2025/03/20/yerevan-responded-to-moscows-request-for-the-pentagon-to-transfer-equipment-to-armenia>
- “Yerevan’s Participation in ICC ‘Directly Harms Russia-Armenia’ Ties, Moscow Warns”, *Asbarez*, 4 December 2024, <https://asbarez.com/yerevans-participation-in-icc-directly-harms-russia-armenia-ties-moscow-warns/>.
- Xandie (Alexandra) Kuenning, “Armenia Turkey Checkpoint to Temporarily Open for Humanitarian Aid to Syria”, *OC Media*, 20 Mart 2025, <https://oc-media.org/armenia-turkey-checkpoint-to-temporarily-open-for-humanitarian-aid-to-syria/>.
- “35th ARF World Congress Convened in Yerevan”, *Asbarez*, <https://asbarez.com/35th-arf-world-congress-convenes-in-yerevan/>.
- “64th plenary session of PABSEC General Assembly held in Yerevan”, *ArmenPress*, 13 December 2024, <https://armenpress.am/en/article/1207458>.

Yayına Geliş Tarihi: 20.01.2025

Yayına Kabul Tarihi: 25.03.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Çetin, Nurullah, "Kazakistan'da Levon İ. Mirzoyan Döneminde İdari Kadroların Yapılanması (1933-1936)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 77 (2025): 61-86.

Araştırma Makalesi

KAZAKİSTAN'DA LEVON İ. MİRZOYAN DÖNEMİNDE İDARİ KADROLARIN YAPILANMASI (1933-1936)

(THE STRUCTURING OF ADMINISTRATIVE CADRES IN KAZAKHSTAN
DURING LEVON I. MIRZOYAN'S ERA (1933-1936))

Nurullah ÇETİN*

Öz: Levon İsayeviç Mirzoyan, Kazakistan'da Sovyet yönetiminin yapılandırılması ve güçlendirilmesinde önemli rol oynayan Ermeni devlet adamıdır. Mirzoyan, 1933 yılında Kazakistan Komünist Partisi'nin Birinci Sekreteri olarak atanmasıyla, Kazakistan'da siyasal ve ekonomik yapılanma sürecinin önemli bir figürü olmuştur. Mirzoyan, selefi Filipp İsayeviç Goloşyokin'in (1925-1933) uyguladığı Sovyetleştirme ve kolektifleştirme politikalarının yarattığı derin toplumsal ve ekonomik sorunları hafifletmek amacıyla, reformlara ve yerel idarelerin yeniden düzenlenmesine öncülük etmiştir. Mirzoyan döneminde, Sovyetler Birliği'nin merkezi politikalarıyla uyumlu, ancak Kazakistan'ın yerel koşullarına duyarlı bir yönetim modeli geliştirilmiştir. Bu reformlar, Kazakistan'ın sosyal yapısında ve devlet mekanizmalarında önemli dönüşümlere yol açmış, ekonomik ve siyasal istikrarın sağlanmasına katkı sağlamıştır. Mirzoyan'ın reformları, yalnızca Kazakistan için değil, Sovyetler Birliği genelinde bölgesel yönetim modellerine örnek teşkil etmiş ve bu dönem, bölgesel yönetim yaklaşımlarının tarihsel dönüşümünü değerlendirmek açısından büyük önem taşımaktadır.

* ORCID: 0000-0003-4402-5966
Dr., İstanbul / Türkiye, nurullahcetin09@gmail.com

Bu çalışma, Sovyet Kazakistan'ında Ermeni lider Mirzoyan'ın Komünist Parti içindeki tasfiyeleri ve kadro politikalarını analiz etmektedir. Çalışma, Mirzoyan'ın uyguladığı politikaların sosyalist sistemin Kazakistan'daki dönüşüm sürecine etkilerini daha iyi anlamak için bir temel sunmayı hedeflemektedir. Arşiv belgelerine dayanan bu çalışma, Kazakistan tarihine ve Sovyet dönemi politikalarına özgün bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca çalışma, bu dönemde uygulanan yerlileştirme (korenizatsiya) politikalarını ve bu politikaların toplumsal yansımalarını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Levon İ. Mirzoyan, Kazakistan, İdari Yapılanma, Tasfiye Politikaları, Kadro Yerlileştirme*

Abstract: *Levon Isayevich Mirzoyan was an Armenian statesman who played a significant role in the establishment and consolidation of Soviet governance in Kazakhstan. Appointed as the First Secretary of the Communist Party of Kazakhstan in 1933, Mirzoyan became a key figure in the political and economic restructuring process of the region. Mirzoyan led reforms and the reorganization of local administrations to alleviate the deep social and economic problems caused by the Sovietization and collectivization policies implemented by his predecessor, Filipp Isayevich Goloshchyokin (1925–1933). During Mirzoyan's tenure, a governance model that aligned with the central policies of the Soviet Union while remaining sensitive to Kazakhstan's local conditions was developed. These reforms led to significant transformations in Kazakhstan's social structure and state mechanisms, contributing to economic and political stability. Mirzoyan's reforms not only shaped Kazakhstan's trajectory but also served as a model for regional administration across the Soviet Union, marking an important phase in the historical evolution of regional governance approaches.*

This study analyzes the purges and cadre policies within the Communist Party under the Armenian leader Mirzoyan in Soviet Kazakhstan. It aims to provide a foundation for better understanding the impact of Mirzoyan's policies on the transformation of the socialist system in Kazakhstan. Based on archival documents, this research offers a unique contribution to the history of Kazakhstan and Soviet-era politics. Additionally, the study examines the indigenization policies (korenizatsiia) implemented during this period and their social implications.

Keywords: *Levon I. Mirzoyan, Kazakhstan, Administrative Structuring, Purge Policies, Cadre Indigenization*

Giriş

Levon İ. Mirzoyan, 14 Kasım 1897'de, günümüzde Azerbaycan sınırları içinde bulunan Elizavetpol (bugünkü Gence) Guberniyası'na¹ bağlı Şuşa Uyezdi'nin² Aşan köyünde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. İlköğrenimini köy okulunda tamamlayan Mirzoyan, maddi yetersizlikler nedeniyle ortaöğretimini sürdürememiştir. Bununla birlikte, genç yaşta işçi sınıfına katılarak toplumsal mücadelelere dâhil olmuş, bu süreçte edindiği deneyimler sayesinde ideolojik ve siyasi birikimini geliştirmiştir. 1912 yılında Bakü'ye taşınarak petrol sektöründe çalışmaya başlamış, burada işçi hareketlerine katılarak sosyalist ideolojiye bağlanmıştır. 1917 yılında Bolşevik Parti'ye katılmasıyla birlikte Bakü'de aktif görev almış, yeraltı örgütlenmelerinde liderlik yaparak organizasyon becerileri ve liderlik yetenekleriyle dikkat çekmiştir. Bakü'deki işçi hareketlerinin şekillenmesinde üstlendiği rol, onun siyasi kariyerinin temel taşlarından birini oluşturmuştur. Bu süreçte, özellikle Bakü Sovyet yönetiminin kurulması ile bölgedeki sosyal ve politik dengelerin yeniden yapılandırılmasında etkili olmuştur. Bu süreçte Mirzoyan, erken dönem Sovyet politikalarının uygulanmasında önemli aktörlerden biri haline gelmiştir.³

Mirzoyan, 1925'te Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Birinci Sekreteri olarak atanmış ve bu görevinde Sovyet sisteminin Azerbaycan'daki yerleşimini güçlendirmek amacıyla reformlar gerçekleştirmiştir. Yerel halkın eğitimi ve kültürel gelişimi doğrultusunda gösterdiği çabalar, sosyalist sistemi toplumsal tabanda kökleştirme hedefini yansıtmaktadır. Aynı dönemde Bakü'deki sanayi ve altyapı projelerine liderlik etmiş, bölgenin ekonomik kalkınmasında rol oynamıştır. Ancak merkezi yönetimin sıkı denetimi ve iç çekişmeler, Mirzoyan'ın reformlarının başarısını sınırlandırmıştır. Bununla birlikte, Türk dili ve kültürüne olan ilgisini ve halkın entegrasyonunu

1 *Guberniya*, Rus Çarlığı ve Rus İmparatorluğu döneminde kullanılan, geniş ölçekli idari bölümlerdir. Bu birimlerin yönetimi, doğrudan merkezî yönetim tarafından atanan valiler (gubernator) aracılığıyla yürütülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Paul Bushkovitch, *A Concise History of Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

2 *Uyezd*, Rus Çarlığı ve Rus İmparatorluğu döneminde, guberniyalar altında bulunan, merkezinde genellikle bir şehir yer alan ve ilçeye denk düşen daha küçük ölçekli idari birimlerdir. Bu birimlerin yönetiminden, merkezî otoritenin yereldeki temsilcileri olan yöneticiler (voyevoida) sorumludur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sergey G. Pushkarev, *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917* (New Haven: Yale University Press, 1970).

3 *Levon Mirzoyan v Kazakhstane: Sbornik Dokumentov i Materialov (1933–1938 gg.)*, ed. L. D. Degitayeva, Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (Almatı: Kazakhstan, 2001), 3-13.

destekleyen girişimleriyle dikkat çeken bir lider profili sunmuştur. Ayrıca, Sovyet modernleşmesinin yerel dinamiklere uyarlanmasında gösterdiği çaba, onun bu dönemdeki yönetsel yaklaşımlarının bir yansımasını göstermektedir.⁴

1929-1933 yılları arasında Ural Bölgesi'nde çeşitli parti görevlerinde bulunan Mirzoyan, Stalin'in kolektivizasyon ve sanayileşme politikalarını uygulayarak bu süreçlerin yönetiminde etkin bir figür olmuştur. Bu dönemde, ağır sanayi ve altyapı projelerinin genişletilmesine yönelik stratejik girişimlerde bulunmuş, aynı zamanda sosyalist inşaa sürecinin derinleştirilmesine yönelik adımlar atmıştır. Ancak bu politikalar, yerel halk üzerinde ciddi baskılara yol açmış, özellikle kolektivizasyon süreci büyük kayıplara neden olmuştur. 1931-1933 yıllarında Kazakistan'da yaşanan kıtlık, bölgeyi ciddi bir toplumsal ve ekonomik krizle karşı karşıya bırakmıştır. Bu koşullar altında Mirzoyan'ın Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri olarak atanması, bölgedeki politikaların yeniden yapılandırılması ihtiyacını ortaya koymuştur. Bu dönemdeki reform çalışmaları, yalnızca ekonomik dönüşümle sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal ve kültürel alanlarda da etkili olmuştur.⁵

Mirzoyan'ın Kazakistan'daki görevi süresince, parti ve devlet organlarında köklü değişiklikler gerçekleştirilmiş, Goloşyokin döneminden kalan kadroların ideolojik ve yönetsel eksikliklerini gidermeye yönelik çalışmalar yapılmıştır. Eğitim reformları, kadınların kamusal hayata katılımını artırmaya yönelik projeler ve yerel liderlerin yetiştirilmesi gibi girişimler, Mirzoyan'ın Kazakistan'daki liderlik anlayışını yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra, kolektifleştirme uygulamalarının yarattığı zorlukları hafifletmek için yerel düzeyde düzenlemeler ve stratejiler uygulamaya çalışmıştır. 1933-1938 yılları arasında Kazakistan'ın dönüşüm sürecinde etkili olan Mirzoyan, modern Kazak devletinin temellerinin atılmasında katkı sağlamıştır. Ayrıca, Sovyet politikalarının yerel halkın ihtiyaçlarına göre uyarlanması konusunda esneklik göstermiştir. Ancak bu süreçte, Stalinist baskı mekanizmalarının etkisi altında kararlar almak zorunda kalmıştır. Bu durum, reform girişimlerinin kapsamını sınırlandırmıştır. Bu bağlamda, Stalinist baskıların Kazakistan'daki devlet ve parti organlarının işleyişi üzerindeki etkilerinin daha iyi anlaşılması, dönemin dinamiklerini daha sağlıklı değerlendirebilmek için faydalı olacaktır.

4 A. Yu. Ovhanisyan, "Fundamentalnyy Vklad Levona Mirzoyana v Protsess Stanovleniya i Razvitiya Kazakhstanskoy Gosudarstvennosti v Period SSSR," *Region i Mir* no. 2 (2019): 40-41.

5 Seyfi Yıldırım ve Mirzahan Egamberdiyev, "Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri (1933-1938)," *bilig* no. 101 (2022): 39-42.

Sovyetler Birliği'nde bölgesel yöneticilerin atanması, merkezi otoritenin yerel yönetimler üzerindeki kontrolünü pekiştiren önemli bir politika aracı olmuştur. Farklı etnik kökenlere mensup yöneticilerin görevlendirilmesi, Sovyetleşme sürecinin temel unsurlarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Levon Mirzoyan'ın Kazakistan'daki yönetimi, yalnızca idari reformlar ve siyasal dönüşümler açısından değil, aynı zamanda merkezi otoritenin bölgesel düzeydeki temsil biçimleri bakımından da dikkate değerdir. Mirzoyan döneminde uygulanan politikalar, Kazak toplumunda farklı tepkilere yol açmış ve yönetici kadrolara yönelik algıların şekillenmesinde etkili olmuştur. Etnik kimlik, resmî ideoloji çerçevesinde yönetimde belirleyici bir unsur olarak ele alınmasa da halk nezdinde yöneticilerin uygulamaları ile kimlikleri arasında dolaylı bir ilişki kurulmuştur. Bu durum, Kazakistan'daki yerel halkın Ermeni kökenli yöneticilere yönelik algısını da şekillendirmiş, Mirzoyan'ın yönetimi sırasında alınan kararlar ve uygulanan politikalar, halkın merkezi atamalara yönelik bakış açısını etkilemiştir. Özellikle kolektifleştirme süreci ve kadro politikaları, halkın yöneticilere dair algısını biçimlendiren faktörler arasında yer almıştır. Bu süreç, Sovyetler Birliği'nin etnik ve siyasal yapılarını değerlendirme açısından önemli bir inceleme alanı sunmaktadır.

Mirzoyan'ın Kazakistan'daki yönetimi, dönemin Sovyet reform süreçleri çerçevesinde farklı açılardan ele alınmış ve tarihsel bağlamda incelenmiştir. Sovyet arşivlerinin erişime açılmasıyla birlikte Mirzoyan'ın liderliği üzerine yapılan çalışmalar yeni bir ivme kazanmıştır. Bu bağlamda, "*Levon Mirzoyan v Kazakhstane: Sbornik Dokumentov i Materialov (1933-1938 gg.)*" başlıklı eser, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi tarafından hazırlanmış ve L. D. Degitaeva'nın editörlüğünde 2001 yılında yayımlanmıştır. 139 arşiv belgesini bir araya getiren bu çalışma, L. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki tarımı krizden çıkarma, sanayi ve kültür alanlarında gelişimi teşvik etme ve ulusal kadroların oluşumuna katkı sağlama çabalarını kapsamlı şekilde ele almaktadır. Ayrıca, Stalin rejiminin baskıcı politikalarının etkilerini hafifletme yönündeki girişimlere de ışık tutmaktadır. Eser, dönemin sosyoekonomik dönüşümünü ve Mirzoyan'ın Stalinist rejimin bir kurbanı olma sürecini inceleyerek, siyasal ve toplumsal dinamikleri anlamak açısından önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Son dönemde yapılan çalışmalar ise ağırlıklı olarak Mirzoyan dönemi baskı politikaları ve kitlesel tasfiyeler gibi konuları ele almaktadır. Ancak, bu politikaların uygulanmasında etkili olan parti ve devlet kadrolarının yeniden yapılanması üzerinde yeterince durulmamıştır.

Bu çerçevede, Mirzoyan'ın Kazakistan'daki reform politikaları ve idari dönüşüm süreçleri daha geniş bir bağlamda değerlendirilmelidir. Bu çalışma, Mirzoyan'ın liderlik dönemini, parti ve devlet organlarının yeniden yapılanması çerçevesinde değerlendirerek, sosyalist sistemin dönüşümüne etkilerini kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. Çalışma, yerel yönetim pratiklerinin yapısal dönüşümünü ve ulusal kadroların entegrasyonu gibi konuları merkeze alarak, Sovyet dönemi politikalarının bu kritik aşamasını daha geniş bir bağlamda değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Literatürdeki eksikliklere yanıt sunmayı hedefleyen bu çalışma, Kazakistan'daki sosyalist sistemin dönüşüm sürecine dair yeni perspektifler kazandırmayı ve tarihsel dinamiklerin analiz edilmesine ve akademik bağlamda değerlendirilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Kazakistan'da Mirzoyan'ın Parti ve Devlet Organlarında Uyguladığı Tasfiye Politikaları

Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'daki siyasi otoritesini kurumsallaştırma süreci, bölgenin toplumsal ve ekonomik yapısını köklü bir şekilde dönüştürmeyi amaçlayan kapsamlı politikalarla temellenmiştir. 1925 yılında Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne (Kazak ÖSSC) atanan F. İ. Goloşyokin, "*Küçük Ekim Devrimi*"⁶ politikası çerçevesinde, Kazak halkının geleneksel göçebe yaşam biçimini sona erdirerek yerleşik bir tarım ekonomisi oluşturmayı ve Kazak toplumunun kültürel ve ekonomik yapısını Sovyet ideolojisine uygun şekilde yeniden şekillendirmeyi amaçlamıştır. Bu dönüşüm girişimi, Sovyet yönetiminin kolektifleştirme politikalarıyla pekiştirilmiş ve kırsal alanlardaki merkezi otoritenin etkinliğini artırdığı değerlendirilmektedir. Böylece, yerel toplulukların geleneksel yapılarına müdahale edilmiş ve Sovyetleşme süreci derinleştirilmiştir. Ancak, bu politikalar yerel ekonominin çökmesine, tarımsal üretimin kesintiye uğramasına ve binlerce Kazak'ın hayatını kaybetmesine yol açan kıtlık ve açlık gibi ağır sosyal krizlere neden olmuştur. Kolektivizasyon politikalarının başarısızlığı, yalnızca ekonomik

6 "*Küçük Ekim Devrimi*", Goloşyokin liderliğinde Kazakistan'daki göçebe toplumların zorunlu yerleşik hayata geçirilmesi ve kolektif tarım ekonomisine uyum sağlamalarına yönelik politikaları ifade eder. Kırsal bölgelerde Sovyet kontrolünü güçlendirmeyi amaçlayan bu süreç, aynı zamanda 1917 Ekim Devrimi'ne atıfla, yerel düzeyde bir sosyalist dönüşüm olarak tanımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Nurullah Çetin, "Filipp İ. Goloşyokin'in Kazakistan'da 'Küçük Ekim' Fikrinin Uygulanması ve Kolektifleştirme Politikası (1925-1933)," *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6, no. 10 (2023): 28-43.

sonuçlar doğurmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal yapı üzerinde de kalıcı etkiler bırakmıştır.⁷

Goloşyokin'in politikalarının yarattığı kriz, Sovyet yönetiminin dikkatini çekmiş ve 1932 sonbaharından itibaren Stalin'in tarım politikalarındaki aşırılıklara ilişkin açıklamaları doğrultusunda yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Stalin'in talimatlarına ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin (SBKP MK) kararlarına rağmen, kolhoz yapılandırmasında süregelen aşırılıklar ve sapmalar, sistematik bir sorun olarak varlığını korumuştur.⁸ Turar Rıskulov'un⁹ Stalin'e sunduğu rapor, bu sorunların boyutlarını detaylı bir şekilde ortaya koyarak, kolektivizasyon sürecindeki yönetim hatalarını vurgulamıştır. Raporda, Kazakistan'da kolektivizasyon öncesi hayvan sayısının 32 milyon olduğu tahmin edilmekte ve bazı yetkililer bu rakamın 40 milyona ulaşabileceğini belirtmekteydi. Ancak 1932 yılına gelindiğinde bu sayı 5 milyon 397 bine düşmüş, %83 oranında dramatik bir azalma yaşanmıştır. Gerçek durumun gizlenmesi ve kolektivizasyon sürecindeki yanlış uygulamalar, bu krizi daha da derinleştirmiştir. Özellikle hayvan sayıları konusunda ciddi uyumsuzluklar gözlemlenmiş; 1932 baharında 10 milyon hayvanın bulunacağı tahmin edilirken, yapılan sayımlar bu tahminin yarısını ortaya koymuştur. Hayvancılıkta yaşanan kayıpların yanında tahıl üretim hedeflerinin gerçekçi olmayan veriler üzerinden belirtilmesi, ekonomik çöküş sürecini hızlandırmıştır. Bunun yanı sıra, kötü yönetim ve yolsuzluklar, sürecin başarısızlığını daha da belirgin hale getirmiştir.¹⁰ Sovyet yönetiminin kırsal alanlardaki kontrol eksikliği ve yerel yönetimlerdeki yapısal sorunlar,

7 Niccolò Pianciola, "Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928-1934," *Cahiers du Monde Russe* 45, no. 1-2 (2004): 154-182.

8 R. W. Davies, M. B. Tauger, ve S. G. Wheatcroft, "Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-1933," *Slavic Review* 54, no. 3 (1995): 652-657.

9 *Turar Rıskulov (1894-1938)*, 26 Aralık 1894 tarihinde, günümüz Kazakistan sınırlarında yer alan Almatı şehrinin Doğu Talgar ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini Merki Rus-Kazak Yatılı Okulu'nda tamamlamış, ardından Bişkek Ziraat Okulu ve Taşkent Öğretmen Okulu'nda eğitim görmüştür. 1916 yılında Türkistan halklarının ulusal kurtuluş hareketine katılmış ve bu süreçte bölgedeki siyasi gelişmelerde etkin bir rol üstlenmiştir. 1917 yılında Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne üye olmuş ve Sovyet yönetiminde çeşitli üst düzey görevlerde bulunmuştur. Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Halk Sağlık Komiserliği, Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosu Başkanlığı ve Türkistan Halk Komiserleri Konseyi Başkanlığı görevlerini yürütmüştür. Stalin yönetiminin ulusal mesele politikalarına yönelik eleştirileri ve Türk halklarının birliğini savunması nedeniyle "halk düşmanı" ilan edilerek 1938 yılında idam edilmiştir. Ölümünden sonra, 1956 yılında SBKP tarafından resmen aklanmış ve itibarı iade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Halit Kakinç, *Kızıl Cebe: Rıskulov* (İstanbul: Destek Yayınları).

10 RGASPI, F. 82, Op. 2, D. 670, I. 11-14ob.

yalnızca ekonomik çöküşe yol açmamış, aynı zamanda halkın Sovyet otoritesine duyduğu güveni de büyük ölçüde zedelemiştir. Bu nedenle, merkezi yönetimin gerçek durumu dikkate almayan hedefleri karşısında yerel yetkililer katı önlemler almak zorunda kalmıştır ve bu durum, yönetim değişikliklerine zemin hazırlamıştır.

Goloşyokin dönemi politikalarının yarattığı siyasi istikrarsızlıkların giderilmesi ve halkın Sovyet yönetimine olan güveninin yeniden kazanılması amacıyla yönetim mekanizmalarında düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda, L. Mirzoyan'ın 21 Ocak 1933'te Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri olarak atanması, yönetsel reformların hayata geçirilmesi açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Mirzoyan, halkın güvenini kazanmak ve Goloşyokin'in aşırılıklarının yarattığı güvensizliği gidermek için uzlaşmacı bir yönetim benimsemiştir. Bu kapsamda, Kazak aydınları ve yerel liderlerle ilişkiler geliştirerek Sovyet yönetiminin Kazak halkı nezdinde olumlu bir imaj kazanması için çalışmıştır. Mirzoyan'ın bu yaklaşımı, Sovyet politikalarının daha geniş kabul görmesini sağlamış ve Kazakistan'da daha uyumlu bir yönetim yapısının oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır.¹¹

Goloşyokin döneminde Kazakistan'da şekillenen parti ve devlet bürokrasisi, katı ve işlevsellikten uzak bir yapı sergilemiş, bu durum ülkenin ekonomik kalkınmasını ciddi biçimde olumsuz etkilemiştir. Bu süreçte, 1920'lerin sonu ve 1930'ların başında gerçekleştirilen sürekli tasfiyeler, bürokratik yapıyı zayıflatmış ve kıtlık ile göçebe ekonomisinin çöküşü Kazakistan'ı derin bir krize sürüklemiştir.¹² Mirzoyan, 24 Şubat 1933 tarihinde Lazar Moiseyeviç Kaganoviç'e¹³ yazdığı mektupta Kazakistan'daki genel durumu

11 Yıldırım ve Egamberdiyev, "Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri," 39-43.

12 Aizhan Tokanovna Kapaeva and Didar Beysengalievna Kasymova, "Formirovanie Kadrov v Sovetskom Kazakhstane: Stil Zhumabaya Shayakhmetova," *Otan Tarikhy* 1, no. 97 (2022): 122.

13 *Lazar Moiseyeviç Kaganoviç (1893-1991)*, 22 Kasım 1893'te, Rus İmparatorluğu'nun Kiev Eyaleti'ne bağlı Radomysl ilçesindeki Kabani köyünde Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir (günümüzde bu köy, Ukrayna'nın Kiev Bölgesi'nde Dibrova olarak bilinmektedir). 1911'de Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne katılmıştır. Kaganoviç, 1925'te Ukrayna Komünist Partisi Birinci Sekreteri, 1930'da Politbüro'nun üyesi ve Stalin'in parti sekreter yardımcısı olarak görev almıştır. 1930'ların ortalarından itibaren Kaganoviç, çeşitli zamanlarda Demiryolları, Ağır Sanayi ve Petrol Sanayi Halk Komiseri olarak görev yaptı ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Devlet Savunma Komitesi üyeliğine atanmıştır. Stalin'in en güvenilir ve sadık müttefiklerinden biri olarak Büyük Temizlik döneminde muhaliflerin tasfiyesi gibi sert politikalarda etkili olmuştur. Ancak, Stalin'in ölümünün ardından Nikita Kruşçev tarafından siyasi arenadan uzaklaştırılarak 1961 yılında Komünist Parti'den ihraç edilmiştir. Kaganoviç, 27 Temmuz 1991'de vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Lazar Moiseyeviç Kaganoviç, *Pamyatnye Zapiski Rabochego, Kommunist-Bolshevik, Profsoyuznogo, Partinogo i Sovetsko-Gosudarstvennogo Rabotnika* (Moskva: Vagrius, 1997).

dile getirmiştir. Mektupta, Ekim hazırlıklarının son derece yetersiz ve yavaş ilerlediğini vurgulamış, Güney Bölgesi'nde ekim döneminin başlamasına rağmen temel gerekliliklerin hâlâ yerine getirilmediğini, tohumların bulunmadığını, traktörlerin tamir edilmediğini ve sulama ağlarının düzeltilmediğini belirtmiştir. Kazak bölgelerinde büyük bir düzensizliğin hâkim olduğunu, birçok yöneticinin görevden alındığını ve yerlerine güvenilir kadroların atanmadığını dile getirmiştir. İnsan kaynağı eksikliğinin temel sorun olduğunu belirten Mirzoyan, hem Kazak hem de Rus kadroların yetersiz ve sadık kişilerin sayıca az olduğunu ifade etmiştir. İl parti komitelerinin niteliksiz, zayıf ve etkisiz olduğunu, Bölge Komitesi'nin ise sahadan habersiz, işlevsiz bir yapı sergilediğini belirtmiştir. Bu sorunlar çözülmediği takdirde, köylerin kalkınamayacağı ve mevcut durumun daha da kötüleşeceği konusunda uyarıda bulunmuş, özellikle Kazak kadroların kararlı bir şekilde eğitilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.¹⁴ Bu ifadeler, dönemin Kazakistan'ındaki yönetsel sorunların ve ekonomik gerilemenin boyutlarını açıkça ortaya koymaktadır. Mirzoyan, yerel düzeyde kadro değişimlerinin uzun vadede nitelikli ve deneyimli yöneticilerin yetişmesine katkı sağlayacağına inanmış, bu doğrultuda reformlara öncülük etmiştir.

Mirzoyan, Kazakistan'daki parti ve devlet organlarında kapsamlı bir tasfiye sürecini devreye almış ve önceki dönemin siyasi yapılarında kök salmış direnci ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Kazak Bölge Komitesi'ndeki (Kazkraykom) yönetici kadro değişiklikleri, iki temel nedenle zorunlu hale gelmiştir. Birincisi, mevcut kadrolar, Mirzoyan'ın reformist girişimlerine direnç göstermiş ve direktiflerin yerel parti, Sovyet ve devlet organlarına iletilmesini sistematik olarak aksatmıştır. İkincisi, Goloşyokin döneminde oluşturulan kadrolar, hizipçi mücadeleleri teşvik eden bir yapı sergilemiş ve parti organlarının ekonomik ve sosyo-politik ilişkilerin istikrarını sağlama gibi temel görevlerini yerine getirmesini engellemiştir. Bu süreçte, Sovyet ideolojisine bağlı olmayan veya Goloşyokin dönemi etkisini sürdüren unsurlar sistematik bir şekilde yönetimden uzaklaştırılma çalışmalarına başlanmıştır.¹⁵

Parti örgütünün tasfiyesine yönelik hazırlıklarla ilgili ilk talimatlar, 31 Ağustos 1933 tarihinde Kazak ÖSSC Bölge Kontrol Komisyonu ve İşçi-Köylü Denetim Halk Komiserliği tarafından tüm bölgesel ve ilçe Kontrol Komisyonlarına, İşçi-Köylü Denetim organlarına, Makine-Traktör

14 APRK, F. 141, Op. 1, D. 5827, I. 17-19.

15 APRK, F. 141, Op. 1, D. 5827, I. 19-20.

İstasyonlar (MTS)¹⁶ ile devlet *sovhozların*¹⁷ siyasi şubelerine gönderilmiştir. Merkez Komitesi ve Merkez Kontrol Komisyonu genel kurulunun bu kararı doğrultusunda siyasi şubelere; makine ve traktör istasyonları, sovhozları ve bu istasyonlar tarafından hizmet verilen *kolhozların*¹⁸ tüm çalışma ve yaşam alanlarında parti denetimini sağlama, kapsamlı siyasi çalışma yürütme, parti ve hükümet kararlarının saptırılmasına karşı kararlı bir mücadele başlatma görevleri verilmiştir. Ayrıca, partiye sızmış yabancı ve düşman unsurların ifşa edilerek makine ve traktör istasyonları ile parti ve *komsomol*¹⁹ örgütlerinden

16 MTS, Rusça “*Mashino-Traktornaya Stantsiya*” (Makine-Traktör İstasyonu) teriminin kısaltmasıdır. Sovyetler Birliği’nde tarımın kolektifleştirilmesi ve mekanizasyonunu desteklemek amacıyla 1928 yılında kurulmuş devlet kurumlarıdır. Bu istasyonlar, traktör ve diğer tarım makinelerini kolektif çiftliklere (kolhoz) kiralarak, tarımsal üretimde makine kullanımını yaygınlaştırmışlardır. Ayrıca, MTS’ler teknik destek ve eğitim sağlayarak, tarım işçilerinin modern tarım teknikleri konusunda bilgi sahibi olmalarına katkıda bulunmuşlardır. MTS’lerin bir diğer önemli işlevi, kırsal bölgelerde Komünist Parti’nin ideolojik kontrolünü sağlamaktır; bu amaçla, siyasi departmanlar aracılığıyla propaganda faaliyetleri yürütülmüştür. Bk. Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (New York: Oxford University Press, 1986), 181.

17 *Sovhoz*, Rusça “*Sovetskoye hozyaystvo*” (Sovyet İşletmesi) teriminin kısaltması olup, Sovyetler Birliği’nde tarım sektöründe faaliyet gösteren, devlet mülkiyetine dayalı ve merkezi planlamaya tabi üretim birimleridir. Sovhozlar, tarımsal kolektivizasyon sürecinin bir parçası olarak kurulmuş ve kolhozlardan (kollektif çiftlikler) farklı olarak tamamen devlet kontrolü altında organize edilen tarımsal işletmeler niteliğindedir. Bu işletmelerde istihdam edilen bireyler, kolhozlarda olduğu gibi hissedar değil, devlet tarafından maaşla çalışan işçilerdir. Sovhoz yöneticileri, doğrudan devlet tarafından atanır ve merkezi yönetim organlarına karşı sorumlu tutulurdu. Sovhozların temel amacı, merkezi planlama hedefleri doğrultusunda tarımsal üretimi artırmak ve modernleşmiş tarımsal yöntemlerin yaygınlaşmasını sağlamaktır. Bk. Menaf Turan, “SSCB’de Toprak Mülkiyeti,” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66, no. 3 (2011): 317-318.

18 *Kolhoz*, Rusça “*Kollektivnoye hozyaystvo*” (kolektif işletme) teriminin kısaltması olup, Sovyetler Birliği’nde tarımsal üretimi kolektif bir temelde örgütleyen ekonomik birimler olarak işlev görmüştür. Toprak mülkiyeti devlete ait olmakla birlikte, uzun vadeli bir kira sistemi çerçevesinde düşük bir ücret karşılığında köylülere tahsis edilmiştir. Kolhozlar, devlet mülkiyetindeki araziler üzerinde köylülerin kolektif çalışma esasına dayalı olarak faaliyet göstermiştir. Bu yapılar, planlı ekonomi çerçevesinde tarımsal üretim ve dağıtım düzenlemeyi amaçlamış, kolhoz başkanları tarafından yönetilerek merkezi otoriteye uyumlu bir idari düzen içinde işletilmiştir. Bk. Zuhra Altırmışova, “Sovyetler Birliği’nde Kolhozlaştırma Hareketlerine Dair Bazı Tespitler: ‘Kırgızistan Örneği,’” *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15–17 Eylül 2014, Ankara: Kongreye Sunulan Bildiriler*, cilt 2, II. Kısım (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu- Türk Tarih Kurumu Yayınları).

19 *Komsomol* (Kommunisticheskiy Soyuz Molodyozhi, Komünist Gençlik Birliği), 1918 yılında Sovyetler Birliği’nde Lenin öncülüğünde kurulan ve 14-28 yaş arası gençleri bir araya getiren resmi gençlik örgütüdür. Komsomol, Sovyet Komünist Partisi’nin ideolojik ilkelerine dayalı olarak gençlerin siyasi, kültürel ve sosyal alanda eğitilmesi ve örgütlenmesi amacıyla faaliyet göstermiştir. Bu örgüt, gençler arasında sosyalist ideolojinin yayılmasını teşvik etmiş ve aynı zamanda ekonomik kalkınma projelerinde genç işgücünün mobilize edilmesine önemli katkılar sağlamıştır. Komsomol üyeliği, Sovyet vatandaşlarının politik yükselişinde bir basamak olarak kabul edilmiş, parti üyeliğine geçiş için bir ön hazırlık işlevi görmüştür. Bk. Burcu Özdemir, “Rusya’nın Kırsal Kesiminde Komünist Gençler Birliği’nin (Komsomol) Kuruluşu ve Sovyet İktidarının Güçlenmesindeki Rolü: 1918–39,” *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3, no. 1 (2016): 20.

uzaklaştırılması gerektiği vurgulanmıştır.²⁰

Bölgesel ve ilçe düzeyindeki parti örgütlerinin tasfiyeye yönelik hazırlıklarının, Kazakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İşçi-Köylü Denetim Halk Komiserliği ve Bölge Kontrol Komisyonu tarafından 1 Eylül 1933 tarihli genelge ile yürütülmesi öngörülmüştür. Bu genelge, Tüm Bölgesel ve İlçe Kontrol Komisyonları için şu temel görevleri belirtmektedir: Parti tasfiyesinin önemi konusunda hem parti üyeleri hem de partisiz işçi ve köylüler arasında bilgilendirme çalışmaları yapılmalıdır. Basının bu süreci desteklemesi sağlanmalıdır. Marks-Lenin-Stalin öğretileri ve parti ilkelerinin benimsenmesi için ideolojik eğitimlere ağırlık verilmelidir. Bilgilendirme faaliyetleri, Kazak halkı ve diğer etnik gruplar arasında kendi dillerinde gerçekleştirilmelidir. Parti üyelerinin kayıtları kontrol edilmeli, mevcut bilgiler doğrulanmalı ve bireysel kartlar güncellenmelidir. Tasfiye sürecinde, parti çizgisinden sapmaların ve yanlış uygulamaların tespit edilmesi hedeflenmelidir. Denetim komisyonu üyeleri ise partiye bağlılık, disiplin, politik deneyim ve tarafsızlık gibi kriterlere göre seçilmelidir.²¹ Bu genelgeler doğrultusunda yapılan çalışmalar, parti tasfiyesinin, belirlenen ideolojik ve organizasyonel ilkeler çerçevesinde dikkatlice planlanarak ve uygulamaya konularak yürütüldüğünü göstermektedir. Bu süreçte alınan kararların somut etkisi, üyeler üzerinde yapılan denetim sonuçlarında açıkça görülmektedir. 1933'te denetlenen 321 üyeden 137'si ihraç edilmiştir.²²

Parti tasfiyeleri sürecinde, karşı devrimci unsurların tespitine yönelik özel ve sistematik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, yerel parti komisyonları, hem parti üyeleri arasında kapsamlı incelemeler yapmış hem de NKVD²³ tarafından hazırlanan raporları değerlendirerek karşı devrimci faaliyetlere karışan kişileri belirlemeye odaklanmıştır. Tasfiye sürecinde yapılan incelemeler, parti içindeki disiplin ve ideolojik saflığın korunmasını öncelikli hedef olarak benimsemiştir. Bu bağlamda, Kazakistan'daki parti belgelerinin fiili denetimi, Ocak 1936'ya kadar devam etmiş ve bu sürecin nihai sonuçları, 26-30 Ocak 1936 tarihleri arasında gerçekleştirilen Kazkraykom

20 TGARK, F. 44, Op. 14, D. 17, I. 8-10.

21 TGARK, F. 44, Op. 14, D. 17, I. 86-87.

22 TGARK, F. 44, Op. 14, D. 869, I. 137.

23 NKVD (*Narodniy Komissariyat Vnutrennih Del / İçişleri Halk Komiserliği*), 1934-1946 yılları arasında faaliyet göstermiştir ve istihbarat, karşı istihbarat, iç güvenlik ve Gulag sisteminin idaresi gibi birçok kritik alanda görev almıştır.

Genel Kurulu'nda açıklanmıştır. Denetim sürecinde, parti belgelerinin ve arşivlerin düzensiz ve uygunsuz bir şekilde muhafaza edildiği tespit edilmiştir. Bu kapsamda, arşivlerden 3.710 parti kartı ve 12.945 aday kartı geri çekilmiştir. Genel Kurul, cumhuriyette gerçekleştirilen parti belgelerinin kontrol sonuçlarını onaylamış ve bu süreçte 31.312 parti üyesi ile 18.851 adayın partiye bağlılığının teyit edildiğini bildirmiştir. Kontrol sürecine dâhil edilenlerin toplamının %21,5'i partiden ihraç edilmiştir.²⁴ Bu süreçteki tasfiyelere ek olarak, 5 Ağustos 1936 ile 1 Kasım 1936 tarihleri arasında yürütülen yoğun çalışmalar sonucunda, 43 kişi karşı devrimci unsur olarak tanımlanmış ve parti saflarından ihraç edilmiştir. İhraç edilenler arasında karşı-devrimci, Troçkist, Zinovyevci ve partiye usulsüz yöntemlerle katılmış diğer düşman unsurlar yer almıştır. Bu ihraçlar, bireysel hesaplaşmalardan ziyade, parti içi dayanışmayı ve merkezi otoritenin ideolojik bütünlüğünü güçlendirme amacı taşımıştır. Ayrıca, ihraç edilen bazı kişiler hakkında yargı organlarınca cezai yaptırımlar uygulanmıştır.²⁵

Parti ve devlet organlarındaki üst düzey idarecilerin görevden alınması, bazı kadroların cezalandırılması ve yönetim birimlerine daha güvenilir Sovyet kadrolarının atanması bu tasfiyelerin somut adımları arasında yer almıştır. Ancak hizipçi yapıların tasfiyesi, yeterli sayıda uzman bulunmaması nedeniyle ciddi bir kadro açığı sorununu beraberinde getirmiştir. Mirzoyan, merkezden uzman desteği sağlama girişimleriyle bu açığı kapatmaya çalışmış, ancak bu durum kalıcı bir çözüm sunmamıştır. Mirzoyan, Şubat 1933 tarihli mektubunda, kadro yetersizliği sorununa çözüm arayışlarını L. M. Kaganoviç'e şu ifadelerle aktarmaktadır:

“Sizden özellikle rica ediyorum Lazar Moiseyeviç, personel konusunda bize yardımcı olmanızı ve daha önce görüştüğümüz kadroyu buraya göndermenizi... 6 bölge için 8-10 kişi, bölge başına iki kişiyi bile bulmuyor. Ancak şu anda her bölge için en az 10 kişi ve Karaganda için 10-15 kişiye ihtiyacımız var. Çalışanların gönderilme sürecini hızlandırmanızı bir kez daha rica ediyorum; zira mevcut kadroyla ilerlemek mümkün değil. Ayrıca, bölgelerdeki personelin yer değiştirmesi

24 *Kommunisticheskaya Partiya Kazakhstana v Rezolyutsiyakh i Resheniyakh Syezdov, Konferentsiy i Plenumov: Sb. Dokumentov i Materialov*, tom 2, 1928–1937 gg. (Alma-Ata: Kazakistan, 1988), 301-313.

25 APRK, F. 141, Op. 1, D.10599, I. 501.

*zorunlu hale gelmiştir. Yeni Kazak kadrolarını yetiştirmek için bu süreçleri yönlendirebilecek deneyimli kişilere ihtiyaç duyulmaktadır.*²⁶

Söz konusu durum, yalnızca mevcut zorlukların değil, aynı zamanda uzun vadeli kalkınma planlarının da deneyimli insan kaynağına dayalı olduğunun açık bir göstergesidir. Bu bağlamda, 10 Temmuz 1933 tarihinde Kazak Bölge Kontrol Komitesi çalışanlarının durumuna ilişkin veriler dikkat çekicidir: işçilerden 10 kişi, köylülerden 2 kişi ve memurlardan 23 kişi istihdam edilmiştir. Çalışanların eğitim seviyelerine bakıldığında, yalnızca 2 kişinin yükseköğrenime, 11 kişinin orta öğrenime, 22 kişinin ise daha düşük bir eğitime sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, çalışanlar arasında düşük ve orta düzeyde eğitilmiş bireylerin ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Bu veriler, Kazakistan ekonomisinin tarımsal sektöründeki yönetim eksikliklerini ve özellikle nitelikli yönetici kadrolarının yetersizliğini somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Tarım sektöründe yaşanan bu yönetsel boşluklar, yalnızca mevcut iş süreçlerini aksatmakla kalmamakta, aynı zamanda bölgesel kalkınma hedeflerini de ciddi şekilde tehlikeye sokmaktadır. Özellikle bu durum, tarım sektörü gibi spesifik alanlardaki eksikliklerle sınırlı kalmamakta, diğer sektörlerde de çeşitli işleyiş sorunlarına yol açmıştır.

Mirzoyan tarafından 10 Nisan 1935'te Grigory Konstantinovich Ordzhonikidze²⁸ ve Aşot Sarkisoviç Şahmuratov'a²⁹ gönderilen bir telgraf, Açısay madeninde yaşanan kadro eksikliğini ve bunun yarattığı sonuçları açıkça ortaya koymaktadır. Telgrafta, Cimkent fabrikasının cevher eksikliği nedeniyle faaliyetlerini

26 APRK, F. 141, Op. 1, D. 5827, I. 21-22.

27 TGARK, F. 44, Op. 14, D. 17, I. 60.

28 *Grigory Konstantinovich Ordzhonikidze (1886–1937)*, Sovyetler Birliği'nin erken döneminde önemli roller üstlenen devlet adamıdır. 1903 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne katılarak devrimci faaliyetlere başlamış, 1917 Ekim Devrimi sırasında Bolşevik saflarında etkili bir figür haline gelmiştir. 1920'lerde Kafkasya'da Sovyet iktidarının tesis edilmesinde kritik rol oynamış, özellikle Gürcistan'da parti politikalarının uygulanmasında sert ve tavizsiz bir tutum sergilemiştir. 1926'da İşçi ve Köylü Denetim Komiserliği'ne atanmış, 1932'den itibaren Ağır Sanayi Halk Komiseri olarak Sovyet sanayisinin hızlı büyüme hamlesine liderlik etmiştir. Ancak 1937'deki ani ölümü, resmî kayıtlarda kalp krizi olarak belirtilmesine rağmen, bazı kaynaklarda, Ordzhonikidze'nin ölümü hakkında farklı iddialar bulunmaktadır. 1956'da Nikita Kruşçev tarafından SBKP'nin 20. Kongresi'nde yapılan açıklamada, Ordzhonikidze'nin kendini vurarak intihar ettiği ileri sürülmüştür. Bk. N. A. Zenkoviç, *Vozhdi i Spodvizhniki: Slezhka. Ogovory. Travlya* (Moskva: Olma-Press, 2004), 445-470.

29 *Aşot Sarkisoviç Şahmuratov (1899-?)*, Ermeni kökenlidir. 1930'lu yıllarda Ağır Sanayi Halk Komiserliği'ne bağlı Renkli Metaller İdaresi'nin (Glavtsvetmet) başkanı olarak görev yapmıştır. 31 Aralık 1936 tarihinde Çimkent kurşun fabrikasının müdürü olarak Kazakistan'a gönderilmiştir. 1937 yılında siyasi baskılara maruz kalmıştır. Bk. *Mirzoyan v Kazakhstane*, 334.

durdurma noktasına geldiği, Açısay Madeni’nde ise nitelikli kadro eksikliği nedeniyle cevher sevkiyatının yetersiz olduğu belirtilmiştir. Diğer madenlerin, örneğin Karamazar’ın, cevher üretimini artırma potansiyeline sahip olmasına rağmen bunu gerçekleştiremediği vurgulanmaktadır. Açısay’daki çalışmaların iyileştirilmesi ve buraya ek olarak 3-4 nitelikli çalışanın gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Mevcut durumda madende liderlik eksikliği yaşandığı, Anatoliy İzrayiloviç Kelmanson’un³⁰ Moskova’da bulunması nedeniyle yönetsel boşluk oluştuğu da dile getirilmiştir. Bu durumun hızlı bir şekilde düzeltilmesi, madencilik sektöründeki sorunların çözülmesi açısından kritik bir gereklilik olarak değerlendirilmiştir.³¹ Bu noktada, benzer sorunların tarım sektöründe de ciddi şekilde hissedildiği görülmektedir. Mirzoyan, Stalin’in dikkatini tarım çalışmalarındaki zayıf kadro yapısına çekerken durumu şu ifadelerle özetlemiştir: “*Bölge genelinde tahıl toplama çalışmaları son derece yetersiz ilerlemektedir... ekime başlamak üzere olan bölgelerdeki durum kabul edilemez derecede kötüdür... şu anda tüm bölge ve il organizasyonlarının yöneticileri ilçelerde, özellikle güney bölgelerinde bulunmaktadır.*”³² Bu ifadeler hem tarımsal faaliyetlerin etkinliğinin artırılması hem de uzun vadede yönetsel eksikliklerin giderilmesi için acil adımların gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Mirzoyan’ın liderliğinde Kazakistan’daki devlet ve parti kadrolarında gerçekleştirilen yeniden yapılandırma, yalnızca tasfiye politikalarının etkilerini sınırlamakla kalmamış, aynı zamanda yönetim mekanizmalarının Sovyet ideolojisine tam uyum sağlaması ve etkinliğini artırması yönünde yeni bir stratejik çerçeve oluşturmuştur. Bu süreçte, özellikle Moskova’dan gelen direktiflerle uyumlu kadro politikalarının uygulanması, hem yerel liderlik yapılarının Sovyet ideolojisine tam bağlılık göstermesini hem de merkezî direktiflerin daha etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamıştır. Merkezden gönderilen deneyimli kadroların atanması, ideolojik bağlılığı güçlendirirken aynı zamanda Kazakistan’daki yerel dinamiklere uygun politikaların geliştirilmesine olanak tanımıştır. Bu adımlar, Sovyetleşme sürecinin hem merkezî hem de yerel düzeyde daha uyumlu bir şekilde ilerlemesini

30 Anatoliy İzrayiloviç Kelmanson (1895-1937), Yahudi kökenlidir. 1932-1937 yılları arasında Kazakistan’da polimetallik sanayisinin yöneticiliğini üstlenmiş, ardından Kazakistan SSC Devlet Planlama Komitesi Başkan Yardımcılığı görevinde bulunmuştur. 1937 yılında siyasi baskılar nedeniyle tutuklanmış, 1957 yılında itibarı resmen iade edilmiştir. Bk. *Levon Mirzoyan v Kazakhstane*, s. 321.

31 APRK, F. 141, Op. 1, D. 8155, I. 58.

32 APRK, F. 141, Op. 1, D. 5877, I. 9.

sağlamıştır. Bu bağlamda, Mirzoyan, yerel düzeydeki sorunları daha etkin bir şekilde ele alarak, Sovyetleşme sürecinin toplumsal ve ekonomik yapıda yarattığı çelişkileri hafifletmeyi amaçlamıştır.³³

Mirzoyan'ın liderliğinde Kazakistan'da uygulanan reformlar, yalnızca siyasi ve ekonomik alanlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel dönüşüm politikalarını da kapsamıştır. Bu dönemde, Sovyet ideolojisinin toplumsal yapıya nüfuz etmesini sağlamak amacıyla geniş çaplı bir eğitim seferberliği başlatılmıştır. Okuryazarlık oranını artırmayı ve Sovyet değerlerini yerel halka benimsetmeyi hedefleyen bu girişimler, halkın sosyalist düzenle uyumunu güçlendirmek için önemli bir araç olmuştur. Ayrıca, kolektif tarım sisteminin yeniden yapılandırılması, kırsal ekonominin iyileştirilmesine yönelik bir adım olarak görülse de bu süreç, tarımsal üretim ilişkilerinde kalıcı değişikliklere yol açmıştır. Mirzoyan, bu reformlarla yerel toplumsal ve ekonomik yapıdaki dengesizlikleri gidererek, Sovyet yönetimine yönelik eleştirileri hafifletmeyi amaçlamıştır. Bununla birlikte, kültürel alanda yapılan yenilikler, Kazak kimliğinin Sovyet çerçevesinde yeniden tanımlanmasına neden olmuş, yerel unsurların sosyalist bir perspektif içinde dönüştürülmesi sürecini hızlandırmıştır.³⁴

Mirzoyan döneminde *Büyük Tasfiye*³⁵ olarak adlandırılan 1937-1938 yılları, Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'daki yönetiminde tasfiye politikalarının yoğun bir şekilde uygulandığı bir süreçtir. Stalin'in direktifleri doğrultusunda hareket eden Mirzoyan, özellikle parti ve devlet organlarındaki "milliyetçi sapma" ve "anti-Sovyet" olarak tanımlanan unsurları hedef almıştır. Bu çerçevede, Kazak aydınları, siyasetçiler ve bilim insanları, çoğunlukla yargısız infazlarla

33 Yıldırım ve Egamberdiyev, "Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri," 42.

34 Ovhanisyan, "Fundamentalnyy Vklad Levona Mirzoyana," 38-43.

35 *Büyük Tasfiye (1937-1938)*, Stalin liderliğindeki Sovyetler Birliği'nde, devlet aygıtının rejim muhaliflerini sistematik olarak tasfiye etme amacıyla uyguladığı kitlesel baskı politikalarını ifade eder. Bu dönemde, özellikle "halk düşmanı," "Troçkist," ve "milliyetçi" gibi suçlamalarla hedef alınan aydınlar, din adamları, bürokratlar ve sıradan vatandaşlar geniş çaplı tutuklamalara, zorunlu çalışma kamplarına sevk edilmeye ve infazlara maruz kalmıştır. Kazakistan gibi bölgelerde sosyalist rejimi yerleştirmek ve otoriter kontrolü pekiştirmek amacıyla uygulanan bu politikalar, yerel toplumların politik, ekonomik ve demografik yapılarında derin dönüşümlere yol açmıştır. Büyük Tasfiye, Sovyetler Birliği'nin totaliter karakterinin ve ideolojik saiklerle yürütülen devlet terörünün en çarpıcı örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nurullah Çetin ve İlyas Topsakal, "Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'da Büyük Tasfiye Dönemi (1937-1938)," *Avasya İncelemeleri Dergisi- Journal of Eurasian Inquiries* 12, no. 1 (2023): 1-18.

sonuçlanan Troyka³⁶ mahkemelerinde yargılanmış, bir kısmı ise sürgün ve zorunlu çalışma kamplarına gönderilmiştir. NKVD tarafından yürütülen bu uygulamalar, yalnızca bireyleri değil, onların ailelerini ve sosyal çevrelerini de kapsayarak toplumda derin bir korku ve güvensizlik ortamı yaratmıştır. Bu bağlamda, Mirzoyan liderliğindeki tasfiye politikaları, Kazakistan'ın siyasi, ekonomik ve kültürel yapısında derin ve kalıcı izler bırakmıştır.³⁷

Mirzoyan dönemindeki reformlar, Kazakistan toplumunda sosyalist dönüşüm sürecini hızlandırırken, bu süreç beraberinde bir dizi sosyal ve kültürel gerilim de getirmiştir. Sovyet yönetiminin ideolojik hedeflerine ulaşmak amacıyla eğitim ve kültür alanında başlattığı dönüşümler, yerel halkın geleneksel değerleriyle çatışmalara yol açmıştır. Özellikle okuryazarlık oranının artırılmasına yönelik programlar ve Rusçanın yaygınlaştırılması, Kazak kültürel kimliğinin sosyalist değerlerle yeniden tanımlanmasını zorunlu hale getirmiştir. Ancak, bu girişimler her zaman başarıyla sonuçlanmamış; kırsal alanlarda, özellikle kolektif tarım politikalarına karşı direnişler ve toplumsal tepkiler gözlemlenmiştir. Mirzoyan, bu gerilimleri hafifletmek amacıyla yerel liderlerle iş birliğini artırmış ve Sovyet reformlarının halk tarafından daha geniş bir kabul görmesi için çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Bu dönemde, reformların ekonomik etkilerinin yanı sıra, kültürel dönüşüm politikalarının da toplumsal yapıya uzun vadeli etkileri olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak, Mirzoyan dönemi, devlet ve parti organlarının yeniden yapılandırıldığı önemli bir dönüşüm süreci olarak öne çıkmaktadır. Mirzoyan, Goloşyokin'den yönetimi devraldığı dönemde, özellikle başarısız kadro politikalarının neden olduğu derin güvensizlik ve işlevsizlik sorunlarıyla karşılaşmıştır. Goloşyokin'in etkisiz kadro yönetimi, Kazakistan'da ekonomik durgunluğa ve yönetim mekanizmalarının zayıflamasına yol açmıştır. Bu doğrultuda, Mirzoyan, parti ve devlet organlarındaki sistematik sorunları

36 *Troyka*, 1930'larda Sovyetler Birliği'nde kullanılan, üç kişiden oluşan özel bir yargı organıdır. Bu mahkemeler, özellikle Stalin döneminde, yasal süreçlerin dışında faaliyet göstermiş ve hızlı karar alma yetkisiyle donatılmıştır. Üyeleri genellikle bir NKVD temsilcisi, bir yerel parti sekreteri ve bir savcıdan oluşmuştur. Büyük Temizlik döneminde yoğun bir şekilde kullanılan troyka mahkemeleri, siyasi suçlamalarla binlerce kişinin idamına, sürgününe veya hapsedilmesine karar vermiştir. Resmi yargı prosedürlerinden bağımsız yapısı nedeniyle, bu mahkemeler, cezalandırma süreçlerinin hızlandırılmasında merkezi bir rol oynamıştır. Bk. Nurullah Çetin, "Arşiv Belgelerine Göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kazakistan'daki Repressiya Siyaseti (1930-1940)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 6.

37 Viktor Zavenoviç Akopyan, "Bakinskiy Period v Deyatelnosti Levona Mirzoyan- Pervogo Rukovoditelya Kazakhskoy SSR," *Elektronnyy Zhurnal 'Kavkazologiya'* no. 3 (2022): 116.

çözmek amacıyla kapsamlı bir yeniden yapılanma süreci başlatmıştır. Bu süreç, özellikle nitelikli yerel kadroların sisteme entegre edilmesini hedeflemiş ve yerlileştirme politikaları çerçevesinde uygulanmıştır. Söz konusu yaklaşım hem ekonomik toparlanmayı hızlandırmış hem de Kazak toplumunun yönetimde daha etkin bir şekilde temsil edilmesini sağlamıştır. Mirzoyan, yerel kadroların gelişimini teşvik ederek Kazakistan'da daha sürdürülebilir ve işlevsel bir idari yapı oluşturmayı amaçlamıştır.

Kazakistan'da Mirzoyan Döneminde İdari Yerlileştirme Politikaları

Goloşyokin döneminde yerleşen bürokratik ve durağan devlet-parti yapısı, Mirzoyan'ın göreve gelmesiyle üst düzey parti yapılanmasında köklü bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu yapısal değişim, yalnızca parti kademelerini değil, Kazakistan'daki tarım ve sanayi sektörlerinin yönetim kadrolarını da kapsamıştır. Mirzoyan, Kazakistan'daki parti-devlet organlarını nitelikli ve sadık kadrolarla güçlendirmeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda daha etkin ve istikrarlı bir yönetim yapısı kurmayı amaçlamıştır. Görevi süresince, yerel düzeyde gerçekleştirdiği kadro değişiklikleri ile Sovyetleşme sürecine hız kazandırmayı hedefleyen Mirzoyan, Kazak aydınlarıyla geliştirdiği güven ilişkileri aracılığıyla bölgedeki tarımsal kalkınmaya öncelik vermiştir. Bu strateji, Kazakistan'ın ekonomik gelişimine katkı sağlamayı ve yerel yönetimlerde istikrar ile uzmanlaşmayı pekiştirmeyi amaçlayan bir adım olarak değerlendirilebilir. Birinci Sekreter olarak Mirzoyan, kadroların uzun vadeli bir perspektifle seçilmesinin önemini vurgulamış; 1933 yılı başlarında sanayi ve işletme yönetimlerinde yaşanan nitelikli personel eksikliğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, Moskova'daki merkezi yönetimin güçlendirilmesi gerektiğini ifade etmiş ve Kazakistan'daki bölgesel örgütlerin yönetim kapasitelerinin artırılmasının önemini vurgulamıştır.³⁸

Mirzoyan'ın liderliğinde yürütülen dönüşüm süreci, yerlileştirme çalışmalarına odaklanarak, devlet aygıtının etkinliğini artırmayı hedefleyen daha geniş kapsamlı reformları içermiştir. Mirzoyan, 1933 yılının başlarında, devlet kurumlarının yerlileştirilmesine ilişkin ilk değerlendirmelerini yaparken, bu sürecin ikinci beş yıllık planın gerekliliklerine paralel şekilde yürütülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kazakistan Merkez Yürütme Komitesi'nin (Kazak MYK) ilgili toplantılarında, yerlileştirme sürecindeki eksiklikler ve büyük Rus

38 Yıldırım ve Egamberdiyev, "Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan'ın Kazakistan'daki Faaliyetleri," 41.

milliyetçiliği (Rus şovenizmi) gibi direnç unsurlarının bu çabaları baltaladığı tespit edilmiştir.³⁹ Bu bağlamda, L.İ. Mirzoyan, 1933 yılının mart ayında Kazkraykom'un Almatı Şehir Komitesi genel kurulunda, devlet organlarındaki yerleştirme uygulamalarına ilişkin görüşlerini ve bu uygulamalarla ilgili sorunları şu sözlerle ifade etmiştir: “Biz, her gün çalışarak devlet organlarımızın Kazak kitleleriyle yakından bağlantılı olmasını sağlamalıyız. Bu, kültürü kararlı ve sistematik bir şekilde geliştirmek, kadrolar yetiştirmek ve aşama aşama devlet organlarını Kazaklaştırmak gerektiği anlamına gelir.. Şunu unutmamalıyız ki, devlet organlarımızın kökleştirilmesini ne kadar çok ve doğru şekilde gerçekleştirsek, milliyetçi Alaş-Orda hareketinin temelini o kadar fazla zayıflatırız. Aldığımız önlemler; büyük devlet şovenizmi unsurları tarafından sert bir şekilde karşılanacaktır.”⁴⁰ ifadeleriyle özetlenmiştir. Mirzoyan'ın bu sözleri, cumhuriyetin parti-devlet aygıtının yerleştirilmesine ilişkin sürecin ana hatlarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Kazkraykom'un parti organlarına yüklediği görev, devlet aygıtını işçi sınıfı kökenli millî Bolşevik kadrolarla doldurmayı zorunlu kılmıştır.

1933 yılında, devlet aygıtının yerleştirilmesine yönelik parti ve hükümet talimatlarının uygulanmasında kayda değer ilerlemeler sağlanmıştır. Bu bağlamda, Kazak MYK organında Kazak çalışanların oranı %32'den %57,5'e, Halk Komiserleri Konseyi'nde %16,2'den %39'a, Halk Eğitimi Komiserliği'nde %40'tan %61,3'e, Halk Denetimi Komiserliği'nde %13,2'den %37'ye ve Kazakistan Devlet Bankası'nda %5,4'ten %18,9'a yükselmiştir. Bu gelişmeler, daha geniş bir çerçevede değerlendirildiğinde, 1927 yılında tüm ilçe, il ve bölgesel kurumların aygıtlarında Kazak çalışan sayısının 8.588 (%19,6) olduğu, bu sayının 1933 yılında 39.268'e (%29,8) yükseldiği görülmektedir.⁴¹

Yerleştirme sürecinde belirli başarılar elde edilmiş olmakla birlikte, bazı halk komiserliklerinde önemli sorunların yaşandığı tespit edilmiştir. Bu kurumların faaliyetlerinin yerleştirme sürecine katkı sağlaması beklenirken, uygulama aşamasında yerleştirme planlarının hedeflerine ulaşmada yetersizlikler ortaya çıkmıştır. Örneğin, Halk Tarım Komiserliği aygıtında yerleştirme planının hazırlanması sırasında 89 yerel çalışan bulunurken, bu sayı 1 Aralık 1933

39 Sattar Sharniyazoviç Kaziev, “Politika Korenizatsii i Problemy Mezhzhetnicheskikh Otnoshenii v Sovetskom Kazakhstane (1923–1936 gg.),” *Omskiy Nauchnyy Vestnik* 2 (136) (2015): 31.

40 *O Korenizatsii. Sbornik Rukovodyashchikh Materialov*, ed. Kh. Amrin ve E. I. Knyazev (Alma-Ata: Kazkrazdat, 1934), 4–10.

41 A. Asılbekov, “O Khode Korenizatsii Apparata,” *Bolshevik Kazakhstana* no. 11–12 (1933): 20.

itibarıyla 79'a gerilemiştir. Benzer şekilde, Halk Tedarik Komiserliği'nde çalışan Kazak ve diğer azınlıkların sayısı, yerleşirme planı sırasında 14 iken 1 Aralık 1933'te 13'e düşmüştür.⁴² Kazakistan'da yerleşirme politikalarının uygulanma sürecinde bazı işletmelerde de ciddi gerilemelerin yaşandığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, 1 Aralık 1932 ile 1 Aralık 1933 tarihleri arasındaki Kazak çalışanların sayısal değişimi Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Kurumlara Göre Çalışan ve Kazak Çalışan Sayılarının Dağılımı⁴³

Kurumlar	1932		1933	
	Toplam çalışan sayısı	Kazak sayısı	Toplam çalışan sayı	Kazak sayısı
İnşaat Kuruluşu	56	6	78	4
Orman Endüstrisi	81	13	75	8
Yağ Endüstrisi	51	5	45	4
Kauçuk Sanayi	13	6	21	6
Toplam	201	30	219	22

Tablo, 1932-1933 yılları arasında farklı sektörlerde toplam çalışan sayısında bir artış yaşanmasına rağmen, Kazak çalışan sayısında azalma olduğunu göstermektedir. Kazak MYK Başkanlık Divanı bünyesindeki Yerleşirme Komitesi Başkanı Abdulla Abdrakhmanoviç Asılbekov'a⁴⁴ göre, bu azalmanın temel nedenleri arasında devlet aygıtının yazışma dilinin Rusça olması, büyük Rus şovenist unsurların direnişinin devam etmesi, bazı yöneticilerin yerleşirme planlarına karşı eğilim göstermesi, yerleşirme politikalarının yalnızca Rusların Kazakça öğrenmesine odaklanması, yerel Kazak nüfusun eğitimi ve terfisinin göz ardı edilmesi, uzmanlık eğitimi almış Kazak çalışanların işe alım taleplerinin reddedilmesi, yetersiz yaşam koşulları ve

42 Asılbekov, "O Khode Korenizatsii Apparata," 20-21.

43 Asılbekov, "O Khode Korenizatsii Apparata," 22.

44 *Abdulla Abdrakhmanuly Asylbekov (1896-1937)*, Kazakistan'ın Karaganda Bölgesi'nde bulunan Nura ilçesinde doğmuştur. Erken Sovyet dönemi siyasi liderlerinden biri olan Asılbekov, aynı zamanda yazar ve gazetecidir. Asılbekov, 1916 Ulusal Kurtuluş Hareketi'ne katılmış ve Saken Seyfullin ile birlikte Akmola'da gençlik örgütü "Jas Kazak"ı kurarak bu örgütün yaygın organı olan "Tirşilik" gazetesinin yayımlanmasında aktif rol oynamıştır. 1928-1937 yılları arasında Kazakistan Merkez Yürütme Komitesi'nin sekreterliği görevini yürütmüş ve "Kızıl Kazakistan" dergisinin ilk editörü olarak Kazakistan'ın sosyal ve siyasal yaşamına dair makaleler kaleme almıştır. 1937'de Stalin döneminin siyasi tasfiyeleri sırasında tutuklanarak infaz edilmiştir. 1957 yılında itibarı iade edilmiştir. Bk. *Spravochnik Zhurnalista Kazakhstana* (Almaty: Sanat, 2002), 19.

düşük maaş uygulamaları gibi unsurlar yer almaktadır.⁴⁵ Bu durum, Kazak çalışanların istihdam politikalarındaki dezavantajlı konumunu ve yerleşirme sürecindeki zorlukları açıkça ortaya koymaktadır.

Kazakistan'da kadro yetiştirme süreçlerine yönelik alınan bireysel sorumluluklar ve önlemler, devlet aygıtının gereksinimlerini tam anlamıyla karşılayamamış ve bu durum, ulusal düzeyde kitlesel eğitim faaliyetlerinin yanı sıra yükseköğretim kurumlarının etkin katılımını zorunlu kılmıştır. Alt düzey Sovyet kadrolarının güçlendirilmesi, bölge sisteminin kaldırılması ve ilçelerin yeniden yapılandırılmasıyla kısmen mümkün olmuşsa da bu adımlar Sovyet kadroları sorununu nihai olarak çözmekte yetersiz kalmıştır. Bu doğrultuda, kadroların düzenli bir biçimde eğitilmesi ve yeniden eğitilmesine yönelik sistematik bir mekanizma oluşturulması gerekmiştir. 1933-1934 yıllarına gelindiğinde, Sovyet devlet aygıtı için oluşturulan kadro eğitim sistemi şu şekilde yapılandırılmıştır: merkezi Sovyet yapı kursları, Sovyet yapı enstitüleri, Sovyet yapı kursları merkezi okulları ve yerel kısa süreli Sovyet yapı kursları. Bu sistem içerisinde Sovyet yapı enstitüleri özel bir öneme sahip olmuş, 20 Nisan 1931 tarihli Tüm Birlik Merkezi Yürütme Komitesi kararıyla bu kurumlara Sovyetler ve yürütme komiteleri için eğitmen ve yönetici kadrolar yetiştirme görevi verilmiştir. Ancak, mezun olanların büyük bir kısmı, bölgesel ve il yürütme komiteleri ile özerk cumhuriyetlerdeki Sovyetler ve Halk Komiserleri Konseylerinde istihdam edilmiştir. Ayrıca Almatı'da bir Sovyet Yapı Enstitüsü açılması için Tüm Birlik Merkezi Yürütme Komitesi'ne yapılan başvuru kabul edilmiş, enstitü 15 Ocak 1934 tarihinde faaliyete başlamıştır. 1935 yılına kadar enstitünün birinci sınıfı ve hazırlık fakültesinde toplamda 339 öğrenci eğitim görmüştür. Bu öğrencilerin %60'ını oluşturan 203'ü Kazak iken, geri kalan kısmı farklı milletlerden gelen bireylerden oluşmuştur. Enstitü, bölgesel düzeyde kadro eğitiminin çeşitlendirilmesi ve yerel nüfusun eğitim süreçlerine dâhil edilmesi açısından önemli bir rol üstlenmiştir.⁴⁶

Mirzoyan'ın yerel kadroları güçlendirmeye yönelik bu sistematik eğitim politikaları, aynı zamanda parti aygıtındaki hizipçi yapıyla mücadele çabalarını da desteklemiştir. Mirzoyan döneminde, Kazakistan'daki parti aygıtında

45 Asılbekov, "O Khode Korenizatsii Apparata," 15-35.

46 *Kazakistan K IX Sezdu Sovetov 1931-1934 gg.: Materialy k Otchetu Pravitelstva KazASSR IX Kraevomu Sezdu Sovetov*, Gos. Planovaya Komissiya Kaz.ASSR (Alma-Ata: Kazahskoe Kraevoe izd-vo, 1935), 227-232.

hizipçi mücadele ve gruplar arası çekişmelerin etkisini azaltmaya yönelik adımlar atılmıştır. Goloşyokin döneminden devralınan hizipçi ve gruplar arası çatışmacı yapının önüne geçilmesi, parti organlarının iç işleyişinde verimliliği artırmak açısından kritik bir adım olarak değerlendirilmiştir. Mirzoyan, bölgesel grupların gücünü kırmak amacıyla güvenilir kadroların göreve getirilmesini sağlamış, hizipçilikle mücadele eden komisyonlar kurarak yönetim kademelerini yeniden yapılandırmıştır. Bu mücadele, parti organlarındaki disiplinin korunmasında önemli bir rol oynarken Sovyet devlet aygıtının merkezî bir yapı içinde hareket etmesine de katkı sağlamıştır.⁴⁷

Milli kadroların oluşturulmasında elde edilen başarılar, 1936'da yerleştirme politikasının kademeli olarak sona erdirilmesine yol açmıştır. Yerleştirilmenin hedefine ulaştığı, yönetim mekanizmasını halkın erişimine açtığı ve Kazakların parti-devlet yapılarında temsil edilmesini sağladığı kabul edilmiştir. 1936'da Kazaklar, Kazak MYK'da %66,6'sını, cumhuriyet halk komiserliklerinin yönetici pozisyonlarının %64'ünü, icra komitelerinin yönetici çalışanlarının %53'ünü ve bölgesel icra komitelerinin başkanlarının %55,5'ini oluşturmuştur. Ayrıca, Kazak komünistlerinin sayısında artış gözlemlenmiştir. 1 Ocak 1937 itibarıyla Kazaklar, cumhuriyet parti örgütünün %46,8'ini, Ruslar %32,9'unu, Ukraynalılar %9,7'sini, Özbekler %1,6'sını ve Uygurlar %1,1'ini temsil etmiştir. Yerleştirme politikası görünürde hedeflerine ulaşmış olduğundan, 23 Ekim 1936 tarihinde Kazak MYK, kendi bünyesindeki Yerleştirme Komitesini feshetme kararı almıştır.⁴⁸

Sonuç olarak, Mirzoyan'ın Kazakistan'da yürüttüğü idari yerleştirme politikasının temel amacı, parti ve devlet organlarının yalnızca belirli etnik gruplara göre şekillendirilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Yerleştirme sürecinde, halkla daha güçlü bağlar kurabilecek bir yönetim mekanizmasının oluşturulması hedeflenmiştir. Görevler, yalnızca baskın etnik grupların temsilcilerine değil, aynı zamanda yerel dili bilen ve farklı kültürel geçmişlere sahip bireylere de verilmiştir. Bu bağlamda, yerleştirilmenin amacı etnik ayrımcılığı teşvik etmek değil, toplumsal uyumu güçlendirmek, Sovyet yönetimine ve Rus halkına duyulan güveni artırmak, Sovyet halklarının sosyal ve kültürel gelişimini desteklemek olmuştur.

47 Akopyan, "Bakinskiy Period v Deyatelnosti Levona Mirzoyana," 108-110.

48 Kaziev, "Politika Korenizatsii i Problemy Mezhnatsionnikh Otnoshenii," 32.

Sonuç

Levon İ. Mirzoyan'ın liderliğinde Kazakistan'da gerçekleştirilen reformlar, Sovyetler Birliği'nin bölgesel yönetim politikaları açısından önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Mirzoyan, yalnızca parti ve devlet organlarında yeniden yapılanma süreçlerine öncülük etmekle kalmamış, aynı zamanda yerel dinamiklere uygun bir yönetim modeli geliştirme çabasıyla dikkat çekmiştir. Onun liderliğinde uygulanan politikalar, özellikle Goloşyokin dönemi kolektivizasyon politikalarının yarattığı ekonomik ve sosyal krizlerin etkilerini hafifletmeye yönelik somut adımları içermiştir. Mirzoyan, Kazakistan'da "yerlileştirme" politikaları çerçevesinde yerel kadroları güçlendirerek, Sovyetleşme sürecinin yerel halkın daha geniş bir kesimi tarafından kabul edilmesini sağlamayı hedeflemiştir. Bu çerçevede, parti ve devlet organlarında daha etkili bir yönetim yapısının oluşturulması, dönemin öncelikli hedeflerinden biri olarak öne çıkmıştır.

Mirzoyan'ın reformlarının en belirgin yönlerinden biri, Kazak toplumunun yönetimde daha fazla temsil edilmesine yönelik politikalarıdır. Bu kapsamda, Kazak halkının hem siyasi hem de ekonomik alanlarda daha geniş bir şekilde entegrasyonunu sağlamaya çalışmıştır. Ancak, bu süreçte karşılaşılan temel zorluklardan biri, nitelikli insan kaynağı eksikliğidir. Moskova'nın desteğiyle kadro açığının kapatılması yönündeki çabalar, kısa vadede belirli başarılar sağlasa da uzun vadeli yapısal sorunlara tam anlamıyla çözüm sunamamıştır. Bununla birlikte, Sovyet ideolojisinin yerel koşullara uyum sağlamasına yönelik esnek politikalar, Kazakistan'da sosyal ve ekonomik istikrarın sağlanmasında etkili olmuştur.

Mirzoyan dönemi, yalnızca Sovyet politikalarının yerel düzeyde nasıl şekillendiğini değil, aynı zamanda bu politikaların toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda yarattığı dönüşümleri anlamak açısından da önemli dersler sunmaktadır. Bu bağlamda, onun liderliği, Kazakistan gibi çok etnikli bir toplumda Sovyetleşme sürecinin dinamiklerini analiz etmek için değerli bir örnek teşkil etmektedir. Yerlileştirme politikaları sayesinde, Sovyet devlet mekanizmasının etnik ve kültürel çeşitliliği göz önünde bulundurması sağlanmış, yerel unsurların yönetim süreçlerine katılımı teşvik edilmiştir. Ancak, bu süreçte uygulanan tasfiye politikalarının yarattığı korku atmosferi hem yerel halk hem de Sovyet yönetimi arasındaki güven ilişkisinde derin yaralar bırakmıştır.

Mirzoyan'ın reformlarının bir diğer önemli boyutu ise eğitim ve kültür alanlarında gerçekleştirilen dönüşümlerdir. Bu reformlar, okuryazarlık oranının artırılması ve Sovyet değerlerinin yerel topluma kazandırılmasını hedeflemiştir. Ancak, bu girişimler, yerel halkın geleneksel değerleri ile sosyalist ideoloji arasında çatışmalara yol açmış, bu da Sovyet reformlarının kırsal kesimlerde tam anlamıyla benimsenmesini engellemiştir. Özellikle Rusçanın yaygınlaştırılmasına yönelik uygulamalar, Kazak kimliğinin sosyalist çerçevede yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, Mirzoyan'ın politikalarının uzun vadeli etkileri, yalnızca Sovyet ideolojisinin bölgesel düzeydeki başarıları ile değil, aynı zamanda yerel halk üzerindeki sosyal ve kültürel etkileri ile de değerlendirilmeye muhtaçtır.

Sonuç olarak, Mirzoyan dönemi, Kazakistan'daki Sovyet yönetiminin yerel halkın ihtiyaçlarına duyarlı hale gelmesi açısından önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Ancak, bu süreçte uygulanan reformların kapsamı, Stalinist baskı politikalarının sınırlamaları nedeniyle daraltılmıştır. Mirzoyan'ın liderliği, Sovyetler Birliği genelindeki bölgesel yönetim modelleri için bir örnek oluşturmuş olsa da Stalin döneminin siyasi atmosferi, bu reformların daha geniş ölçekli etkiler yaratmasını engellemiştir. Mirzoyan'ın yerel dinamiklere dayalı liderlik yaklaşımı, tarihsel olarak değerlendirildiğinde, bölgesel yönetimlerin etkinliği ile merkezi politikaların uyumlaştırılmasının önemini vurgulayan bir model sunmaktadır. Bu bağlamda, onun liderliği, Sovyet dönemi yönetim politikalarının karmaşıklığını ve yerel koşulların bu politikaların uygulanmasındaki kritik rolünü anlamak açısından benzersiz bir perspektif sunmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Arkhive Prezidenta Respubliki Kazakhstan (APRK)

APRK. F. 141, Op. 1, D. 5877.

APRK. F. 141, Op. 1, D. 8155.

APRK. F. 141, Op. 1, D.10599.

Tsentralnyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazakhstan (TGARK)

TGARK. F. 44, Op. 14, D. 17.

TGARK. F. 44, Op. 14, D. 869.

Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arkhiv Sotsialno-Politicheskoy Istorii (RGASPI)

RGASPI. F. 82, Op. 2, D. 670.

Telif Eserler

Akopyan, Viktor Zavenoviç. “Bakinskiy Period v Deyatelnosti Levona Mirzoyana- Pervogo Rukovoditelya Kazakhskoy SSR.” *Elektronnyy Zhurnal “Kavkazologiya”* no. 3 (2022): 105-123.

Altımışova, Zuhra. “Sovyetler Birliği’nde Kolhozlaştırma Hareketlerine Dair Bazı Tespitler: ‘Kırgızistan Örneği’.” *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15–17 Eylül 2014, Ankara: Kongreye Sunulan Bildiriler*. Cilt 2, II. Kısım, 555-572. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu- Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Asılbekov, A. “O Khode Korenizatsii Apparata.” *Bolshevik Kazakhstana* no. 11–12 (1933): 15-35.

Bushkovitch, Paul. *A Concise History of Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Conquest, Robert. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York: Oxford University Press, 1986.

Çetin, Nurullah. "Filipp İ. Goloşyokin'in Kazakistan'da 'Küçük Ekim' Fikrinin Uygulanması ve Kolektifleştirme Politikası (1925–1933)." *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6, no. 10 (2023): 28-43.

Çetin, Nurullah. "Arşiv Belgelerine Göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kazakistan'daki Reprssiya Siyaseti (1930–1940)." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Çetin, Nurullah ve İlyas Topsakal. "Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'da Büyük Tasfiye Dönemi (1937–1938)." *Avrasya İncelemeleri Dergisi- Journal of Eurasian Inquiries* 12, no. 1 (2023): 1–18.

Davies, R. W., M. B. Tauger, ve S. G. Wheatcroft. "Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933." *Slavic Review* 54, no. 3 (1995): 642-657.

Kaganoviç, Lazar Moiseyeviç. *Pamyatnye Zapiski Raboçego, Kommunisto-Bolshevika, Profsoyuznogo, Partiinogo i Sovetsko-Gosudarstvennogo Rabotnika*. Moskva: Vagrius, 1997.

Kakinç, Halit. *Kızıl Cebe: Rıskulov*. İstanbul: Destek Yayınları, 2013.

Kapaeva, Aizhan Tokanovna, and Didar Beysengalievna Kasymova. "Formirovanie Kadrov v Sovetskom Kazakhstane: Stil Zhumabaya Shayakhmetova." *Otan Tarikhy* 1, no. 97 (2022): 120-130.

Kazakstan KIX Sezdu Sovetov 1931–1934 gg.: Materialyk Otchetu Pravitelstva KazASSR IX Kraevomu Sezdu Sovetov. Gos. Planovaya Komissiya Kaz. ASSR. Alma-Ata: Kazahskoe Kraevoe izd-vo, 1935.

Kaziev, Sattar Sharniyazoviç. "Politika Korenizatsii i Problemy Mezhnethnicheskikh Otnoshenii v Sovetskom Kazakhstane (1923–1936 gg.)." *Omskiy Nauchnyy Vestnik* 2 (136) (2015): 29-32.

Kommunisticheskaya Partiya Kazakhstana v Rezolyutsiyakh i Resheniyakh Syezdov, Konferentsiy i Plenumov: Sb. Dokumentov i Materialov. Tom 2, 1928–1937 gg. Alma-Ata: Kazakhstan, 1988.

Levon Mirzoyan v Kazakhstane: Sbornik Dokumentov i Materialov (1933–1938 gg.). Edited by L. D. Degitaeva. Almatı: Kazakhstan, 2001.

O Korenizatsii. Sbornik Rukovodyashchikh Materialov. Edited by Kh. Amrin and E. I. Knyazev. Alma-Ata: Kazkraizdat, 1934.

Ovhannisyan, A. Yu. “Fundamental’nyy Vklad Levona Mirzoyana v Protsess Stanovleniya i Razvitiya Kazakhstanskoy Gosudarstvennosti v Period SSSR.” *Region i Mir* no. 2 (2019): 38-43.

Özdemir, Burcu. “Rusya’nın Kırsal Kesiminde Komünist Gençler Birliği’nin (Komsomol) Kuruluşu ve Sovyet İktidarının Güçlenmesindeki Rolü: 1918–39.” *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3, no. 1 (2016): 19-30.

Pianciola, Niccolò. “Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928–1934.” *Cahiers du Monde Russe* 45, no. 1–2 (2004): 154-182.

Pushkarev, Sergey G. *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917*. New Haven: Yale University Press, 1970.

Spravochnik Zhurnalista Kazakhstana. Almaty: Sanat, 2002.

Turan, Menaf. “SSCB’de Toprak Mülkiyeti.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66, no. 3 (2011): 307-332.

Yıldırım, Seyfi ve Mirzahan Egamberdiyev. “Taşnakçı Ermeni Levon İ. Mirzoyan’ın Kazakistan’daki Faaliyetleri (1933–1938).” *bilig* no. 101 (2022): 31-56.

Zenkoviç, N. A. *Vozhdi i Spodvizhniki: Slezhka. Ogovory. Travlya*. Moskva: Olma-Press, 2004.

Yayına Geliş Tarihi: 14.03.2025

Yayına Kabul Tarihi: 18.04.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Çoruk, Fatma Jale Gül, "Hatabala (ԽԱԹԱԲԱԼԱ) Dergisi Karikatürlerindeki Osmanlı İmajı Üzerine Bir İnceleme", Ermeni Araştırmaları, Sayı 77 (2025): 87-127

Araştırma Makalesi

HATABALA (ԽԱԹԱԲԱԼԱ) DERGİSİ KARİKATÜRLERİNDEKİ OSMANLI İMAJI ÜZERİNE BİR İNCELEME

(A STUDY ON THE OTTOMAN IMAGE IN THE CARTOONS
OF KHATABALA (ԽԱԹԱԲԱԼԱ) JOURNAL)

Fatma Jale Gül ÇORUK*

Öz: Mizah türlerinden biri olan karikatür, toplum ve insana dair her türlü olayı konu edinerek onu abartılı, gülünç ve düşündürücü şekilde sunmaktadır. Daha çok süreli yayınlarda kendisine yer bulan karikatürler, toplumların belli dönemleri üzerine yapılacak incelemelerde önemli birer kaynak olabilmekte; toplumun çeşitli kesimlerinin o süreçte yaşananları nasıl algıladığına dair çıkarımlarda bulunulmasına katkı sağlayabilmektedir. Hatabala (ԽԱԹԱԲԱԼԱ) Dergisi 1906-1926 yılları arasında aralıklı olarak yayın hayatına devam etmiş bir Ermeni hiciv ve mizah dergisidir. Dergi, 14 yılda kesintili olarak 437 sayı yayımlanmıştır. Derginin hemen hemen her sayısında Osmanlı ile ilgili çizimler yer almış; devlet yöneticilerinden devlet yönetimine; orduların durumundan haremın durumuna; kadın imajından Batılı ve diğer devletlerle ilişkilere kadar uzanan çok geniş bir yelpazede Osmanlı imajının grafik ve ideografik olarak karikatürel imgeleme bırakıldığı görülmektedir. Çalışmamızda bu imajın sunumunun nasıl yapıldığının tespitinin yanı sıra ön yargılı bir tavır sergilenip sergilenmediği; ilgili dönemde bu dergi özelinde Ermeni

* ORCID: 0000-0003-3807-1501

Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü,
Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, coruk@ankara.edu.tr

sürekli yayıncılığında Osmanlı imajına dair değer yargılı bakış ve duyuş ile rasyonel bakış ve eleştiriden ayrı duyguların dışavurumu olarak genel bir kanunun bulunup bulunmadığı irdelenerek çeşitli açıklama ve yorumlarda bulunulacaktır.

Anahtar kelime: *Ermeni basını, karikatür, siyasi karikatür, hiciv, mizah*

Abstract: *Cartoon, as one of the genres of humor, addresses a wide range of events related to society and humanity, presenting them in an exaggerated, comical, and thought-provoking manner. Primarily featured in periodicals, cartoons can serve as important sources in the examination of specific periods in societies. They contribute to the understanding of how different segments of society perceived the events occurring during those times. Hatabala (Խաթաբալա) Magazine was an Armenian satirical and humor publication that intermittently continued its publication from 1906 to 1926. Over the course of 14 years, the magazine published 437 issues. Nearly every issue contained illustrations related to the Ottoman Empire, with Ottoman imagery being presented in caricatured forms across a wide spectrum. This included representations ranging from state leaders and governance, to the condition of the military, the harem, the image of women, and relations with Western and other states. In this study, in addition to examining how this imagery was presented, we will investigate whether a biased attitude was displayed. We will also explore whether, within the context of Armenian periodicals of that period, there was an expression of judgmental values and emotions regarding the Ottoman image, distinct from rational critique, and whether any general sentiment was conveyed. Various explanations and interpretations will be provided.*

Keywords: *Armenian press, cartoon, political cartoon, satire, humor*

GİRİŞ

Mizah kavramının tanımlanmasında pek çok farklı yorum dile getirilmiş; içerik bakımından neleri kapsadığı noktasında da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.¹ Mizah kısaca “bir gerçeği alay, nükte ve latifelerle süsleyip güldürücü yanlarıyla ortaya koyan sözlü veya yazılı sanat türü, gülmece”² şeklinde tanımlanmaktadır. Escarpit mizah için, “bir irade ve aynı zamanda, toplum ve insan hayatının etrafımızda bir koruma, bir kefen gibi şekillendirdiği, ölümcül derecede anadile ait, otomatikleşmiş çerçeveyi kırma aracı”³ tanımını yaparken Turhan Selçuk, “mizah (humor) yalnız güldürü değildir. Düşündüren, eleştiren, istihza eden, bir çeşit acı duygusu veren, hicveden, karşıt fikirleri kapsayan ve fikirleri beklenmedik, şaşırtıcı bir biçimde sunan türleri vardır. Kara mizah, pembe mizah deyimleri bu yüzden çıkmıştır.”⁴ ifadesini kullanmaktadır. Mizahın temelinde eğlence ve hoşgörü olduğunu imleyen Ferit Öngören, mizahın değişik türlerde ortaya çıktığını ve bu türlerin başlıcalarının “fıkra, mizahi hikâye, mizahi şiir, karikatür, yazısız karikatür, kukla ve komedi”⁵ olduğunu ifade etmekte; Aziz Nesin ise mizahın kapsamı konusunda şu yorumu yapmaktadır: “Sağlıklı, gülmeceyi yaratan herşey gülmecenin kapsamına girdiğine göre; yazılı ve sözlü bütün gülmece eserleri, gülmece hikâye ve romanları, yergi, taşlama, alay, eğlenme, şaka, güldürü (komedi), güldürücü pandomim ve danslar, tersinleme, karikatür ve türleri, gölge oyunları (Karagöz vb.), kukla oyunları, gülünçleştirme (parodie ve argoda tiye almak, kaba gülünç (grotesque), güldürücü anekdot ve fıkralar, nükte (sprit), ters yansılama (Allégorie), eski ve yeni argodaki, dalga geçme, tefe koymak, maytap geçmek, gırgır ve bunlar gibi olan herşey gülmecenin içine girer. Görülüyor ki gülmece geniş kapsamlı, yaşamın her yanına yayılan bir sanat, bir iştir.”⁶ Mizahın etkili olabilmesi için dayandığı kültürel, toplumsal ya da dilsel bağlamların okuyucu tarafından bilinmesi gerekmektedir.⁷

1 Detaylı bilgi için bk. Robert Escarpit, *Mizah* (Ankara: İmge Yay., 2016); Ferit Öngören, *Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1998); İsmail Yardımcı, “Mizah Kavramı ve Sanattaki Yeri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2, (2010): 1-41 ;Çiğdem Usta, *Mizah Dilinin Gizemi* (Ankara: Akçağ Yay., 2009); Aziz Nesin, *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı* (İstanbul: Akbaba Yay., 1973); Henri Bergson, *Gülme/Komiğin Anlamı Üzerine Deneme* (İstanbul: Ayrıntı Yay., 2011); Okan Alay, “Mizah Kavramı ve Mizahın Tarihsel Süreci”, *Türk Dili* 116, (2019): 22-30.

2 İlhan Ayverdi, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2020), 2116.

3 Escarpit, *Mizah*, 127.

4 Turhan Selçuk, *Grafik Mizah* (İstanbul: İris Mizah Kültürü Yay., 1998), 6.

5 Öngören, *Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*, 34.

6 Nesin, *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*, 17.

7 İrene Fenoglio & François Georgeon, “Sunuş”, *Doğu’da Mizah* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2000), 9.

Mizah türlerinden biri olan karikatür ise “bir kişi, nesne veya olayın göze batan belirli bazı taraflarını ortaya koymak için asıl halinden farklı olarak abartılı ve genellikle acayip ve gülünç bir şekilde çizilmiş resmi”⁸; “insan çehrelerinin belli karakterlerini, politik olayları ve toplum durumlarını, gülünçleştirme ya da eleştirme amacıyla, deformasyona uğratarak resimleme işi”⁹; “basit, doğrudan araçlar aracılığıyla zengin bir enformasyon taşımaya çalışan ileti örnekleridirler- karmaşık gösterilenler için basit gösterenler kullanırlar.”¹⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Hiciv ve mizah için bir parodi aracı olan karikatürler, çoğunlukla gazete ve dergilerde politik yorumları toplumsal komedi bağlamında sunmak için kullanılmaktadır. Karikatürler aracılığıyla sosyal, bireysel ve siyasi hiciv yapılabilir. Bir karikatürün ancak bütünlüğünü koruduğunda bir anlam ifade ettiğini vurgulayan Akerson, “karikatür, hem değişik görüntüler (göstergeler) hem de sözcükler (göstergeler) kullanılarak oluşturulmuş bir aşırı-göstergedir çünkü bütün bu ayrıık göstergeler, sonuçta tek bir anlamlı bütün yaratmaktadır” şeklinde karikatürü tanımlamakta ve anlamı yakalamak için değişik düzlemlerden pek çok bilgiye gereksinim duyulduğunu ifade etmektedir.¹¹

Karikatürler içerdikleri anlam bakımından “siyasi karikatür, portre karikatür, haber karikatürü, eğlence karikatürü, bant karikatür ve çizgi roman, reklam karikatürü”¹² şeklinde çeşitli başlıklar altında kategorilendirilebilmekte; biçimsel olarak ise karikatürler, tek karelik karikatür, karikatür dizileri ya da sözsüz karikatürler şeklinde yayımlanabilmektedir.¹³ Karikatürün bir türü olan siyasi karikatürlerde siyaset, politikacılar ve güncel olaylar hakkında yorum içeren çizimler yapılmaktadır. Siyasi karikatürlerin, “tanımlayıcı, neredeyse tanımsız olan, sistemi destekleyenler; güldürücü hiciv, eleştirilenlerin yasallığını kabul eden, reform amaçlayanlar; yıkıcı hiciv, acı veren, düşmanı insanlık dışı olarak tanımlayanlar; övgücü, favori konuları tanrılaştırıp reklamını yapanlar”¹⁴ şeklinde tasnifleri bulunmaktadır.

8 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2020), 1605.

9 Adnan Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi), 64.

10 John Fiske, *İletişim Çalışmalarına Giriş* (Ankara: Bilim Sanat Yay., 1996), 73.

11 Fatma Erkman Akerson, *Göstergebilime Giriş* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019), 24-25.

12 Selçuk Hünerli, “Türkiye’de Gazete Karikatürünün Durumu ve Siyasi Karikatürün Söylemi” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993), 60-65.

13 Gülnaz Çetinkaya, “Gırgır Dergisinin Türk Halkbilimi Açısından İncelenmesi” (Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006), 85-91.

14 John A. Lent, “Politika ve Çizerlik”, *Ankara 7. Uluslararası Karikatür Festivali-Karikatür ve Siyaset* içinde, haz. Resmîye Koç vd. (Ankara: Karikatür Vakfı Yayınları, 2001), 36.

Karikatürlerin açık ve/veya kapalı anlamları ile yine çizimlerden yola çıkılarak kurgulanan/sunulmak istenen imgelerin neler olduğu tespit edilebilmekte; gerçek olaylarla aralarında bağ kurularak incelenebilmektedir. Bu bağlamda mizah/hiciv dergilerinden yazıldıkları dönemin eleştirisini ve siyasi olayların topluma yansımalarını takip edebilmek mümkün olmaktadır ancak Alkan'ın da vurguladığı üzere “*Karikatürler, kendi başlarına herhangi bir tarihî olay hakkında bilgi vermezler. Bilinen somut gelişmeler üzerine karikatürler inşa edilirler.*”¹⁵ Dolayısıyla karikatürlerin, inşa edildikleri bağlamdaki tarihî gerçeklikler göz önünde bulundurularak incelenmeleri gerekmektedir.

Çalışmanın araştırma alanını Ermeni karikatürünün gelişim merkezlerinden biri olan Tiflis'te Ermenice olarak basılan Hatabala (Խաթաբալա¹⁶) adlı mizah ve hiciv dergisinde yer alan karikatürlerdeki Osmanlı imajının sunumu oluşturmaktadır.

TİFLİS'TE ERMENİCE MATBUAT VE SÜRELİ YAYINLAR

Ermenilerin Tiflis'teki varlığı 3. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Tiflis'in birçok açıdan Ermeniler için doğudaki İstanbul olduğunu vurgulayan Panossian, Tiflis'teki Ermenilerin siyasi güçleri olmasa dahi Tiflis'in önde gelen tüccar, zanaatkâr ve meslek sahipleri olduklarından; Gürcü sarayında görev aldıklarından ve önemli ekonomik kaynaklara sahip olduklarından bahsetmektedir.¹⁷

19. yüzyıl başlarında Rus hakimiyetine giren Tiflis, Ermeni matbaacılığı ve süreli yayınları için önemli bir merkez olmuştur öyle ki “*1822'den itibaren günümüze kadar buradaki Ermeni basım zanaatı günden güne gelişerek, Moskova'dan sonra en ünlü ve verimli yer olmuştur. Kafkasya ve tüm Rusya'daki Ermeniler fikri gelişimleri için gözlerini Tiflis'e dikmiş beklemekteydiler. Rus*

15 Necmettin Alkan, *Karikatürlerle Oryantalizm/Avrupa'nın Türk ve Türkiye Algısı* (İstanbul: Selis Yay., 2016), 9.

16 Խաթաբալա kelimesi “*bir imtihan, zorluk veya tatsız durum*” anlamlarına gelmektedir. Էդուարդ Բագրատի Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան (Երևան: Հայաստանի Հրատարակչություն, 1976), 554.

17 Razmik Panossian, *The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (London: Hurst&Company, 2006), 86-87; Rusya Ermenileri hk. Daha detaylı bilgi için bk. Ronald G. Suny, “Images of the Armenians in the Russian Empire”, *The Armenian Image and History and Literature* (California: Undena Publications, 1981), 105-137.

*Ermeni edebiyatının doğmasına sebep olan ve Batı Ermenilerinden çok daha istikrarlı, hevesli, köklü ve parlak işler yapan yüzlerce şair, romancı, hikayeci, tiyatrocu da burada yetişmiştir.*¹⁸ 1905 Rus Devrimi'nin sosyal düşüncedeki etkileri Tiflis'te de yaşanır.¹⁹ Bu noktada mizah ve hiciv odaklı yayınlar yaygınlaşmaya başlar. “*Başta Moskova ve Petersburg olmak üzere Rusya'nın birçok şehrinde 300'ü aşkın Ermenice, Azerice, Gürcüce, Rusça mizah ve hiciv gazetesi yayımlanır.*”²⁰

1917 Bolşevik Devrimi'nin de basın-yayına etkisi olmuş; yalnız kent merkezlerindeki yayın faaliyetleri değil taşra da bu hareketlenmeden payına düşeni almıştır.²¹ Bu süreçler boyunca Tiflis'te siyaset, toplum, sanat, edebiyat, sağlık, işçi, kadın, köy, hiciv ve mizah, eleştiri, çocuk, bilim vb. odaklarla yayımlanan pek çok süreli yayın bulunmaktadır. *Hayeli* (Հայելի), *Hob-hob* (Հօօ-հօօ), *Haparta* (Խաբարդա), *Satana* (Սատանա)²², *Hatabala* (Խաբարբալա), *Modzag* (Մոծակ), *Zurna* (Զուռնա), *Annamus* (Աննամուս), *Malhas* (Մալխաս) Tiflis'te yayımlanan mizah ve hiciv dergilerinden bazılarıdır.

ERMENİ KARİKATÜRÜ VE HATABALA (ԽԱԹԱԲԱԼԱ) DERGİSİ

Ermeni karikatürü, “19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Ermeni yazarlar tarafından Ermeni ve yabancı süreli yayınlarda üretilip yayımlanan eserlerin bütünüdür.”²³ Ermeni karikatürünün tarihsel süreci ise hiciv dergileriyle paralellik göstermektedir ve “1900'lerin başlarında aynı anda Tiflis, Saint Petersburg, Kahire, İskenderiye ve İstanbul gibi birkaç merkezde ilerleme kaydetmiştir.”²⁴

18 Teotig, *Baskı ve Harf/Ermeni Matbaacılık Tarihi* (İstanbul: Bizzamanlar Yayıncılık, 2012), 233.

19 Tiflis tarihi ve matbaa faaliyetleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Glenn E. Curtis, *Armenia, Azerbaijan and Georgia/Country Studies* (Washington: Federal Research Division, Library of Congress, 1995); Անահիտ Մուրադյան, “Հայ տպագրության 500-ամյակը” Պատմա-բանասիրական հանդես 1 (2012): 53-66.

20 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yay., 2014), 71.

21 Detaylı bilgi için bk. Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar*, 138.

22 *Hob-hob*, *Haparta*, *Satana* dergileri, *Hayeli* bünyesinde çift isimli dergi şeklinde basılmıştır.

23 Լուսինե Համբարձումյան, “1920-Ականների Հայկական Երգիծանկարչության Կենտրոնների Ձեվավորումը (Պատմական Ակնարկ)”, Գեղարվեստի Ակադեմիայի Տարեգիրք 12/1 (2022): 49.

24 Համբարձումյան, “1920-Ականների Հայկական Երգիծանկարչության Կենտրոնների Ձեվավորումը (Պատմական Ակնարկ)”, 55.

Karikatür sayılarının yıllara göre dağılımı		
Derginin yılı	Basılan dergi sayısı	Çalışmayla ilişkili karikatür sayısı
1906	28 sayı	5
1907	50 sayı	6
1908	53 sayı	22
1909	52 sayı	25
1910	52 sayı	10
1911	52 sayı	16
1912	50 sayı	28
1913	24 sayı	15
1914	15 sayı	22
1915	44 sayı	38
1916	9 sayı	4
1922	1 sayı	-
1925	5 sayı	2
1926	2 sayı	-

Aralıklı şekilde 1906-1926 yılları arasında toplam 14 yılda 437 sayı olarak basılan dergide konumuzla ilişkili 193 karikatür tespit edilmiş; çalışma kapsamının hacimsel sınırlılıkları göz önüne alınarak 4 tema altında 12 karikatür araştırma evrenimize dâhil edilmiştir. Karikatürlerin seçiminde nitel araştırma yöntemine bağlı olarak amaçlı örnekleme yapılmış; temanın en kapsamlı şekilde yansıtılması ilkesine göre örneğin seçilmesi yoluna gidilmiştir. İncelenen karikatürler gereği *Osmanlı* ifadesi, aynı zamanda *Türk* ve *Müslüman* kavramlarını da kapsayan bir içerikle ele alınmıştır ki bu noktada derginin genel içeriğinin Kafkas halklarıyla ilgili olmasından dolayı bu çalışma özelinde “Türk” ifadesiyle de Anadolu’daki Türk halkının kastedildiği de belirtilmesi gereken bir diğer husustur. Derginin baskı süreci kesintili olarak devam etmiş olmakla birlikte karikatürlerdeki imaj sunumlarında bir değişim olup olmadığı; Ermenice yazılmış bir dergide Osmanlı siyaset adamlarının ve halkının nasıl sunulduğu hususlarına dair bir çıkarımda bulunulması amaçlanmıştır. İlgili dönemde hâlihazırda Osmanlı Devleti’ne karşı var olan genel bakış açısının olayların karikatürize edilişinde yanlı ve olumsuz bir

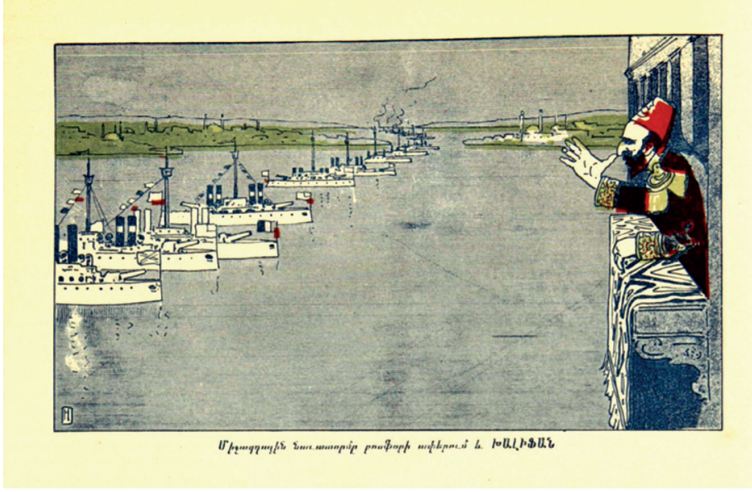
algının benimsenmesine yol açtığı öngörülmektedir ki “*geleneksel emperyal sülale-devletler statüsünde seçilmiş ve işaretlenmiş bir devlet, ulus ve sülalenin egemen dünyasının yönetim bunalımlarına siyasî, askerî, diplomatik, daima toplumsal ve ekonomik olarak transfer edilen ve genelleştirilen bu olumsuz mecaz, zamanlar üstü bir karaktere sahip olacak olsa bile en başta ve münhasıran 19. yüzyılda ‘Osmanlı Devleti’ne tahsis edilmiştir.*”²⁷ Öte yandan karikatürler, olayların ve şahısların iç içeliği nedeniyle ve karikatürlerin yerleştiği sosyo-politik, ekonomik ve kültürel bağlamlar arası geçirgenlik dikkate alındığında *Osmanlı Padişahları, Osmanlı Devleti’nin Dağılma Süreci ve Tebaa Meseleleri, I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve Blok Siyasetleri, Osmanlı/Türk İmgesi* gibi tematik başlıklar altında sınıflandırılabilmiştir. Karikatürlerde yer alan kapalı anlamların çözümlenmesinde yine nitel araştırma yöntemlerinden biri olan göstergebilimsel analiz yöntemine başvurulmuştur. Anlam üretimine odaklanan göstergebilim, “*bir metin içinde var olan anlamlı dizgeleri göstergeler aracılığıyla okumak, kodları anlamlandırmak, dizi, dizim, metafor ve metonimi ile metinlerarası ilişkileri değerlendirmek, ima edilen anlamların altında yatan ideolojiyi ve kültürü arama yaklaşımı*”²⁸ olarak tanımlanabilmektedir. Karikatürler, gösterge, gösteren, gösterilenlerin tespiti ve bunların yüklendikleri düz ve yan anlamların açıklanıp yorumlanması şeklinde çözümlenmiştir.

27 Saime Selenga Gökgöz, “Geç 18.- Erken 19. Yüzyıl İngiliz Politik Karikatüründe Türk-Rus İlişkileri ve Avrupa Güçleri” *Turcology Research* 77 (2023), 218.

28 Alev F. Parsa ve Seda Sünbül Olgundeniz, “İletişimde Göstergebilim ve Anlamlandırma Sürecini Örneklerle Değerlendirme”, *İletişim Araştırmalarında Göstergebilim Yazınsaldan Görsele Anlam Arayışı* içinde (Konya: Literatürk Academia, 2014), 89.

1. OSMANLI PADİŞAHLARI

1.1. II. Abdülhamit ve ‘Donanma’ Meselesi

Խրաբարաբա-11 Kasım 1906- 22. Sayı

Sözel anlatı çevirisi: *Uluslararası Donanma Boğaz kıyılarında ve Halife*

Gösterge: II. Abdülhamit karikatürü.

Gösteren: II. Abdülhamit, İstanbul Boğazı, uluslararası donanma gemileri, fes, ay ve yıldız, el işareti, sözel anlatımlar.

Gösterilen: II. Abdülhamit'in uluslararası donanmaya karşı tavrı.

Analiz ve yorum: Derginin 1906 yılındaki 22. sayısında yer alan bu karikatürde, II. Abdülhamit, uluslararası donanmaya karşı alay edici bir tavır içinde sunulmuştur. Genel olarak çocuklar arasında alay etmeyi karşılayan bir el hareketi olan nanik çekmenin padişaha yaptırıldığı görülmektedir. Fesinde yer alan ay ve yıldız, Türk padişahı olduğunu temsil etmektedir.

Bu karikatürde II. Abdülhamit'in uluslararası donanmaya kendi donanmasıyla karşılık vermesi beklenirken alaycı bir tavır içinde sunulması, Avrupalı

devletlerin Osmanlı Devleti'ne bir şeyleri kabul ettirmek için ordularını göndermek yerine birkaç savaş gemisinin Osmanlı sularında görülmesinin yeterli olduğu sürece gönderme yapmaktadır. “1879’da İngiliz gemileri reformlar için görününce Abdülhamit istenilen ödünleri hemen kabul etmişti. Bu davranış o kadar çabuk fark edildi ki 1881 yılında bir gazete, ‘Türkiye’de iş yaptırabilmek için bir zırhlının tepesinde bir Fransız bayrağının görünmesi yeterlidir’ diyebiliyordu.”²⁹ Bu sürecin devamında 1897’de boğazlarda Yunanistan’ın, 1901’de Midilli’de Fransa’nın, 1903’te İskenderun’da ABD’nin, 1906’da Pire’de İngiltere’nin gemilerinin Osmanlı karasularında görünmesi karşı tarafların isteklerinin kabulünde etkili olmuştur.³⁰ Bu süreçte normalleşen donanmayla tehdide II. Abdülhamit’in kendi donanmasıyla çizilerek değil de bu şekilde sadece bir el hareketi yapar hâlde sunulması II. Abdülhamit’in donanmaya bakışıyla ilgili bazı iddialarla da örtüşmektedir.

Bir iddiaya göre Sultan Abdülaziz, Avrupa gezisi sırasında donanmalara dair gözlemleri sonrasında Osmanlı İmparatorluğu’nda da benzer bir donanmanın kurulmasını sağlamıştır ancak II. Abdülhamit, bu donanmayı Haliç’e bağlayarak çürütmüştür.³¹ Bir başka iddiaya göre ise II. Abdülhamit, bir savaş gemisinin Yıldız Sarayı’ni bombardımana maruz bırakacağından çekinmekte dolayısıyla donanmaya yatırım yapmamaktadır. II. Abdülhamit’in kara kuvveti odaklı bir padişah olduğu bilinmekle birlikte donanmaya yatırım yapmaktan geri durmadığı da belgelerle sabittir.³² II. Abdülhamit, tahta geçtiğinde nicelik bakımından büyük ve kapsamlı bir donanma var olmasına rağmen “bu büyük donanmayı kullanmak için ne yetişmiş personel ne de yakıt mevcuttu. Bunun yanında, saltanatı boyunca gemi teknolojilerinde her gün yeni bir değişim yaşanmakta ve eldeki gemiler her geçen gün eski teknoloji konumuna düşüp adeta kullanılamaz hale gelmekteydi.”³³ Bu iddialarla ilgili Fransız tarihçi François Georgeon’un yorumu oldukça dikkat çekicidir:

29 Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği* (İstanbul: Pozitif Yay., 2023), 286.

30 Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, 287.

31 Bu iddianın öne sürüldüğü bir yazı için bk. Abidin Daver, “İkinci Abdülhamit devrinde donanmamız,” *Resimli Tarih Mecmuası*, S.29, Mayıs 1952, s.1486-1491, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/22132> (Erişim tarihi: 02.10.2024).

32 Detaylı bilgi için bk. Funda Songur, “II. Abdülhamid Dönemi Donanması’nda Teknoloji, Lojistik ve Kurumsal Yapı”, XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1-5 Ekim 2018, Haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, Cilt: III, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 519-544; Kamil Akar, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Denizciliği ve Osmanlı Donanmasının Faaliyetleri”. *Anadolu Mecmuası* 1, sy. 1 (Ağustos 2022), 39-77.

33 Akar, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Denizciliği ve Osmanlı Donanmasının Faaliyetleri”, 72.

“İddiaya göre sultan, bir savaş gemisinin Yıldız tepesini ve içine kapandığı sarayı bombardıman edeceğinden çekinmektedir. Hiçbir zaman açık denize veya manevraya çıkmadan, Haliç’in dibinde çürüyen savaş gemilerinin onca karikatüre konu olmasının nedeni budur. Aslında ileri sürülen bahane saçmadır tabii ki. Abdülhamid’in bahriyeye daha az önem vermesi, bütçe sorunlarından ve stratejik tercihlerden kaynaklanır. Sultan pahalı bir gemi yapım programına atılmaktan vazgeçer ama deniz savunmasını da bir kenara itmez. Bahriyeyi torpiller, mayınlar, sahil korumayı sağlayan sabit bataryalarla donatır. (...) Krupp topları satın alınarak Çanakkale Boğazı savunması güçlendirilir; öyle ki daha 1890’larda İngiliz askerî uzmanları (Çanakkale’deki) bu mevzilerin ele geçirilemeyeceği yönünde görüş belirtirler. (...) Abdülhamid’in piyadeyi bahriyeliye, demiryolunu denizyollarına, müstahkem mevkiileri kruvazörlere, kara kuvvetlerini deniz kuvvetlerine üstün tuttuğu açıktır. Müstahkem mevkilere ve iç iletişime, özellikle de demiryolları ve telgrafa verdiği önem buradan kaynaklanır.”³⁴

Dolayısıyla donanmanın kullanılamamasında mevcut ekonomik durum nedeniyle hem teknolojik gelişmelere yetişilip yatırım yapılamamasının hem de donanma konusunda gerekli eğitim seviyesinin sağlanamamasının temel etkenler olduğu görülmekte ve bu iddialarla da örtüşen şekilde çizilen bu karikatürde, II. Abdülhamit’in “donanma karşıtı” olarak imlenerek uluslararası donanmaya, kendi donanmasıyla değil de bir el işaretiyle karşılık verir şekilde sunulması tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Öte yandan padişahın herhangi bir savunma gücüne karşı çocuklara özgü bir hareketle sunulması, II. Abdülhamit’in hem makamı hem zekâsı hem de vatan algısı hakkında küçük düşürücü bir imge yaratılmasına hizmet etmektedir ve ayrıca burada “padişah/sultan” yerine “halife” olarak tanımlanması, Osmanlı Devleti’nin İslam dünyasına ait oluşunu ve karikatürün hedef kitlesinden farklı bir dine mensup olduğu vurgusunun yapıldığını düşündürmektedir.

34 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid* (İstanbul: iletişim Yayınları, 2020), 342-343.

1.2. II. Abdülhamit ve V. Mehmet

Խաթաբալա- 3 Mayıs 1915- 19. Sayı

Sözel anlatı çevirisi: V. Mehmet– *Hi, banyo iyi mi? Abdülhamit– Daha iyisi... İçeri girin ve görün. Ermenilerin sıcak kanının sinirlere çok iyi etkisi vardır. Zamanında bunu Berlin'in ünlü profesörü Virhov'un tavsiyesi üzerine sık sık yapardım.*

Gösterge: II. Abdülhamit ve V. Mehmet karikatürü.

Gösteren: II. Abdülhamit, V. Mehmet, banyo küveti, musluk, kırmızı akan su, başlıklarda yer alan ay ve yıldız, sözel anlatımlar

Gösterilen: II. Abdülhamit ve V. Mehmet'in bir küvete birlikte giriyor şekilde sunulması.

Analiz ve yorum: Derginin 1915 yılındaki 19. sayısında yer alan bu karikatürde II. Abdülhamit'in küvette oturur hâlde, V. Mehmet'in ise küvete girmek üzere olduğu görülmektedir. Her iki feste de yer alan ay ve yıldız, Türk padişahı olduklarını temsil etmektedir. Musluktan su yerine kan aktığı görülmektedir ve iki padişahın da kan banyosu yaptıkları imajı yaratılmaktadır. Kan banyosu yapacak ve bundan zevk alacak kadar zalim bir padişah imgesi hem sözel hem çizgisel olarak desteklenmiştir.

Sözel anlatıda yer alan “Ermenilerin sıcak kanının sinirlere çok iyi etkisi vardır. Zamanında bunu Berlin’in ünlü profesörü Virhov’un tavsiyesi üzerine sık sık yapardım.” ifadesi de yaratılan imajı destekler şekilde kurgulanmıştır. Öncelikle halef-selef konumundaki iki padişahın aynı karikatüre konu olması ve aynı kan içinde banyo yaptıklarının vurgulanmasıyla birinin yaptığı iddia edilen zulme ardından gelenin de devam ettiğini; her iki padişahın da “Ermeni kanı” ile yıkanmayı garip bulmayıp hatta bundan keyif aldıklarının vurgulanması zulmün sürekliliği izlenimini pekiştirmektedir. Aynı zamanda II. Abdülhamit açısından, ilk olarak Fransız Albert Vandal tarafından ortaya atılan ‘Kızıl Sultan (Le Sultan Rouge)’ tabirine de bir gönderme; V. Mehmet Reşat açısından ise İttihat ve Terakki’nin faaliyetlerine bir gönderme bulunmaktadır. Ayrıca burada sağlık otoritesi olarak Alman bir profesörün seçilmesi elbette tesadüf olarak yorumlanamaz; bu tercih, Almanya-Osmanlı iş birliğinin; Almanların Osmanlılara etkisinin ne boyutlara gelebildiğinin ima edilmesinin de bir göstergesi olarak kullanılmıştır.

1.3. Türk Padişahı ve Sadık Tebaaları

Խաթաբալա- 14 Տւտ 1915- 8. Տայ [Կաթ Կարիկտւրի]

Sözel anlatı çevirisi-1: *Türkiye’de kıtlık, kolera, tifüs gibi hastalıklar, Türk-Alman ordusu ve Kürtler gibi büyük yıkımlara sebep olmaktadır.*

Sözel anlatı çevirisi-2: *Türkiye’nin Sultanı ve Sadık Tebaaları*

Gösterge: V. Mehmet Reşat ve tebaasının karikatürü.

Gösteren: V. Mehmet Reşat, üniformalı ve kılıçlı bir adam, beş iskelet, orak, silahlı bir adam, fes, başlıkta yer alan ay ve yıldız, sözel anlatımlar.

Gösterilen: V. Mehmet Reşat’ın yanındakilerle birlikte adeta öfkeli bir takım şeklinde sunulması.

Analiz ve yorum: Derginin 1915 yılındaki 8. sayısının kapağında yer alan bu karikatürde V. Mehmet’in oturur hâlde diğerlerinin ise ona tabi olarak hazır şekilde bekledikleri görülmektedir. V. Mehmet’in başlığında yer alan ay ve yıldız, Türk padişahı olduğunu göstermektedir.

Sözel anlatıda yer alan “*Türkiye’de kıtlık, kolera, tifüs gibi hastalıklar, Türk-Alman ordusu ve Kürtler gibi büyük yıkımlara sebep olmaktadır.*” ifadesi de yaratılan imajı destekler şekilde kurgulanmıştır. V. Mehmet’in tam ortada ve önde konumlandırılması diğerlerinin lideri konumunda olduğunu göstermektedir. Ellerinde evrensel ölüm sembollerinden biri olan orakla konumlandırılan iskeletlerin başlıklarının padişahla aynı olması onların da Osmanlı olduğunu imgelemektedir. Ellerindeki oraklarda Rusça yazılar bulunmaktadır. Bu oraklarda *Kolera (Холера)*, *Çiçek hastalığı (Очна)*, *Kıtlık (Голод)*, *Vebe (Чума)* ve *Tifüs (Тифъ)* yazdığı görülmektedir ki bunlar, o dönemlerde Osmanlı topraklarında yaşanan salgınları simgelemektedir. “19. yüzyılda bütün dünyada salgın hastalıklar etkisini gösterirken Osmanlı ülkesinde ve özellikle Anadolu’da çok büyük kayıplara yol açmıştır. Orta çağdan itibaren insanların korkulu rüyası olan vebe hastalığı, 19. yüzyılın ikinci yarısında etkisini yitirmişken bu sefer kolera, çiçek ve sıtma hastalığı yaygın bulaşıcı hastalıklar olarak Anadolu insanını tesir altına almıştır.”³⁵

35 Fatma Yıldız, “19. Yüzyıl’da Anadolu’da salgın hastalıklar (Vebe, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014). Osmanlı Devleti’nde yaşanan salgın hastalıklarla ilgili ayrıca detaylı bilgi için bk. Özgür Yılmaz, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6, nu. 1 (Aralık 2017), 23-55; M. Ayar ve Y. Kılıç, “Osmanlı’da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17(2), (2017), 163-181.

Başında fes, elinde kılıçla çizilen üniformalı adam, üst düzey bir Osmanlı askerini sembolize etmekle birlikte sözel anlatıdan yola çıkılarak bunun Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subaylardan³⁶ biri olduğu da düşünülebilir. Giyimiyle padişaha tabi olan bir diğer kuvvet olduğu izlenimini veren diğer adam ise sözel anlatıda da vurgulandığı üzere Kürt bir vatandaşı temsil etmektedir. Padişahın hem salgın hastalıklarla hem Alman ittifakıyla girdiği savaşa hem de yerel halklarda birbirlerine karşı saldırıların yaşanmasıyla halkını öldürdüğü anlatılmaktadır. Bu karikatürde padişahın, ölüm temsilcisi olarak kullanılan iskeletlerle eşdeğerde bir ölümcüllüğü olduğu vurgusu aynı başlıkla çizilerek yapılmış olmakla birlikte hükümdarın ölüm hususunda salgın hastalıklara dahi hükmedecek şekilde imlenmiş olması da dikkat çekici bir detay olmaktadır.

1.4. V. Mehmet ve Erzurum'un İşgali

Իսաբարալա-1916- 6. Sayı [Kapak Karikatürü]

36 Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subaylar hakkında detaylı bilgi için bk. Pınar Doğanay, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nda Görev Yapan Alman Subayları”, (Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi, 2016).

Sözel anlatı çevirisi-1: *Erzurum'u ele geçirdiler*

Sözel anlatı çevirisi-2: *Sultan haremde*

-Yardım edin, evim yıkılıyor; ey akılsızlar yardım edin, artık dayanamıyorum... Yardım edin... Ruslar Erzurum'u aldılar, onlar yine ilerleyecekler, sonra biz Ermenileri nerede bulacağız? Bir şeyler yapmalıyız. Kendimizi korumalıyız, sonunda da geleneklerimize göre öldüreceğiz... Yardım edin...

Gösterge: V. Mehmed Reşad ve eşlerinin karikatürü.

Gösteren: V. Mehmed Reşad, eşleri, başlıkta yer alan ay ve yıldız, sözel anlatımlar.

Gösterilen: V. Mehmed Reşad'ın panik hâlde haremde sunulması.

Analiz ve yorum: Derginin 1916 yılındaki 6. sayısının kapağında yer alan bu karikatürde padişahın panik hâlinde üstünü giyinmeye çalıştığı görülmektedir. Padişahın başlığında yer alan ay ve yıldız, Türk lideri olduğunu temsil etmektedir. Padişahın haremdeki kadınların tasvirinde çıplaklık ögesine yer verilerek cinsel bir obje şeklinde, şişman ve görece çirkin denilebilecek şekilde sunulması haremle ilgili genel algıyı da yansıtmaktadır. Padişahın üstünü başını panik hâlde toparlar şekilde sunulması, zayıf/güçsüz bir imge yaratılmasına hizmet etmektedir. Öte yandan sözel anlatıda yer alan “*Erzurum'u ele geçirdiler*” ifadesi tarihî gerçeklikle örtüşmektedir. Yudenic komutasındaki Rus ordusu, Türk ordusunu yenerek 16 Şubat 1916'da Erzurum'u işgal etmiş ve ilerlemesine devam etmiştir. Sonraki süreçte şehrin boşaltılması kapsamında çevre illere göç hareketi başlamıştır.³⁷ Karikatürün sözel anlatı kısmında “*geleneklere göre öldürme*” vurgusuyla Ermeni İddiaları'na³⁸ gönderme yapılmıştır ki bu noktada karikatürle örtüşen

37 Detaylı bilgi için bk. Mevlüt Yüksel, “I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri,” *Journal of Turkish Research Institute* 15, nu. 37 (2010), 259-287.

38 Ermeni İddiaları, uzun yıllardan beri Türk tarihini ve kamuoyunu meşgul etmektedir. Bu iddiaların çıkış noktasında, 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komita üyelerinin tutuklanmaları bulunmakla birlikte bu tutuklanmalarla başlayan ve 1960'lı yıllardan sonra “soykırım” iddiaları ile çeşitli taleplere uzanan bir süreç olduğunu ifade etmek yeterli olacaktır. Detaylı bilgi için bk. *Ermeni Sorunu- Temel Bilgi ve Belgeler* (Ankara: Terazi Yay., 2009); Birsen Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema*, (İstanbul: Say Yayınları, 2006); İlker Alp, “Ermeni İddialarının Tarihsel Geçersizliği”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sy. 1 (Mart 2009), 1-30.

süreçteki Türk göçlerine dair, Yüksel tarafından Aziz Samih'in hatıralarından aktarıldığına göre "Rus askerlerinden, Ermeni taarruzlarından canını, namusunu kaçırıyor. Bu sürü sürü zavallıların kim bilir her gün ne kadarı boş köylerin yıkık damları altında can veriyor."³⁹ ifadeleri yaşananların, karikatüre yansıtılanlarla örtüşmediğini, Türklerin, öldürenlerden değil kitleler hâlinde ölenlerden olduğunu göstermektedir.

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN DAĞILMA SÜRECİ VE TEBAA MESELELERİ

2.1. 1908 Anayasası

Խաթարալա- 18 Ekim 1908- 43. Sayı

Sözel anlatı çevirisi-1: *ANAYASA*

Sözel anlatı çevirisi-2: *Özerklik* [9 bayrakta]

Sözel anlatı çevirisi-3: *Birlik, Eşitlik* [1 bayrakta]

Sözel anlatı çevirisi-4: *Bırak parıldayan gökkuşağı*

Sizi birleştiresin ey milletler,

Bu "zafer işaretiyle"

Yaralarınız iyileşsin...

39 Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", 264.

Gösterge: II. Meşrutiyet'in ilanı karikatürü.

Gösteren: Harita, gökkuşağı, bulutlar, farklı milletlere mensup oldukları anlaşılan 10 insan figürü, 10 bayrak, sözel anlatımlar.

Gösterilen: II. Meşrutiyet'in ilanı ve Osmanlı Devleti ile diğer milletlerin Meşrutiyet karşısındaki durumlarının tasvir edilmesi.

Analiz ve yorum: Derginin 1908 yılındaki 43. sayısında yer alan bu karikatürde hem giysilerinden hem de altlarındaki yazılardan anlaşıldığı üzere bu harita üzerinde Yunan, Makedon, Arnavut, Bulgar⁴⁰, Türk, Kürt, Ermeni, Arap, Yahudi ve Bedevi'yi temsil eden insanlar bulunmaktadır. Bunlardan sadece Türk olanın elindeki bayrakta “*Birlik, Eşitlik*” yazmaktayken diğerlerinin bayraklarında “*Özerklik*” ifadesi yer almaktadır. Bulutlu gökyüzünden beliren gökkuşağının üzerinde ise “*ANAYASA*” yazmaktadır. Burada gökkuşağının tercih edilmesinin sebebi, olumsuz koşulların ardından gelen pozitif değişimi simgelemesinden kaynaklanabilir. Karikatürde 1908 ve sonrasında Osmanlı Devleti'ne mensup gayrimüslim tebaanın politik bilincinin ulusçuluk düşüncesiyle biçimlendiği ve bunun bir talebe dönüştüğü, bu farklı etnik grupların ulusal kimliklerini güçlendirmeye başladıkları resmedilmektedir, bunun kaynağı ya da müjdecisi olarak görülen unsur ise anayasanın ilânıdır.

Sözel anlatıların bir kısmında yer alan “*Bırak parıldayan gökkuşağı/ Sizi birleştirsün ey milletler/ Bu “zafer işaretiyle” / Yaralarınız iyileşsin...*” ifadesi bu etnik gruplar için umudu ve yenilenmeyi destekler mahiyettedir. Balkanlarda yer alanlar ayakta, bayrakları dik ve kendileri sevinçli bir şekilde tasvir edilmişken Anadolu'da yer alanlardan sadece Türk olanı ayakta olup Kürt ve Ermeni diz çökmüş hâldedir. Türk burada dik duruşuyla otoriteyi temsil etmektedir ancak Ermeni'nin hem diz çöküşü hem de bayrağının konumu Kürt'ten farklıdır ve Balkanlara doğru ellerini uzattığı görülmektedir ki bu da Ermenilerin, Balkanlardaki hareketlilikten ve daha önce özerkliğini kazanan milletlerden dolayı umutlu olduklarını düşündürmektedir. Bedevi, Arap ve Yahudilerin ise bayrakları yere değmektedir ve diğerlerine nazaran daha tepkisiz, bekler hâlde bir tavır içinde oldukları görülmektedir.

40 Karikatürde altında milliyetini gösterir yazı olmayan tek figür, beyaz sakallı şekilde resmedilendir. Figürün haritada hem Balkanlarda yer alması hem de dönemle ilgili tarihi gerçeklikler göz önüne alındığında Bulgar olduğu düşünülmektedir.

II. Meşrutiyet, “imparatorluktaki Türk ve Türk olmayan unsurların demokratik ve liberal bir anlaşma zeminine giriştikleri ilk ve son harekettir. Ön plandaki ideoloji Osmanlılık’tır. İmparatorluğu dış müdahalelerden koruma ve bütünlüğü sürdürme güdüsü içinde, hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet ilkelerine dayanan bir meşruluk anlayışı egemendir.”⁴¹ Osmanlı Devleti’nin dağılmasını engellemenin yolunun ayrılmak isteyen unsurlara hürriyet sağlamakla gerçekleşeceğine inanan Jön Türk hareketinin bir sonucu olarak 1908’de anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi, devleti çöküşten kurtarma amacıyla idiyse de özerklik hareketlerinin artışına sebep olması dolayısıyla çöküşü hızlandıran unsurlardan biri olmuştur.⁴²

2.2. Balkanlar ve Osmanlı

Խաթաբալա- 17 Kasım 1912- 45. Sayı [Kapak Karikatürü]

41 Durdu Mehmet Burak, “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”. OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 14, sy. 14 (Haziran 2003), 303.

42 Detaylı bilgi için bk. Feroz Ahmad, *Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğunu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2020); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yay., 1999).

Sözel anlatı çevirisi-1: *Balkanların Türkiye ile ilişkisi*

Sözel anlatı çevirisi-2: *-Sihhi zorunluluk açısından Türkiye'nin Balkanlardan uzaklaştırılmasını gerekli görüyoruz.*

Gösterge: Balkan devletlerinden askerlerin karikatürü.

Gösteren: Dört farklı milletten asker, üniformalar, fes, süpürge, kürek, sözel anlatımlar.

Gösterilen: Rus çarı II. Nikola önderliğinde Osmanlı askerinin, Karadağ kralı I. Nikola, Bulgar çarı I. Ferdinand ve bir Yunan askerinin tarafından kürek içine süpürülür şekilde tasvir edilmesi.

Analiz ve yorum: Derginin 1912 yılındaki 45. sayısının kapağında yer alan bu karikatürdeki şahısların üniforma ve başlıklarından Rus, Karadağ, Bulgar ve Yunan askeri olduğu anlaşılırken; küçük şekilde resmedilen fesli kalabalığın da Türk olduğu anlaşılmaktadır. Fesli kalabalığın hem çok küçük hem de çöp gibi süpürülür hâlde sunulması, Osmanlı'nın Balkanlardaki durumuna gönderme yapmaktadır. Zayıf/güçsüz ve ortadan kaldırılan bir imaj çizilmektedir.

Sözel anlatıda yer alan “*Sihhi zorunluluk açısından Türkiye'nin Balkanlardan uzaklaştırılmasını gerekli görüyoruz.*” ifadesiyle de Türk imajı bir kez daha kötülenerken Balkanları kirleten bir unsur imasında bulunmaktadır. Tarihi arka plana bakıldığında karikatürde Balkan Savaşı dönemine gönderme yapılmaktadır. Ekim 1912- Mayıs 1913 arası süren savaşta Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ ile çarpışmış ve savaş sonunda Balkan topraklarının tamamını kaybetmiştir.⁴³

Bu sonuca doğru gelen süreçte Rusya'nın Balkanlar üzerindeki etkinliğini askeri olarak sağlayamaması onu, diplomatik girişimlere yöneltmiştir. “*Bu girişim çerçevesinde Rusya'nın hedefi, Balkan ülkelerini askeri bir ittifak çerçevesinde örgütleyerek askeri bir blok oluşturulmasının sağlanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Rusya'nın bu çabaları ilerleyen süreçte meyvesini verecek ve gerçekten de 1912'ye geldiğinde Yunanistan, Bulgaristan,*

43 Detaylı bilgi için bk. Cevdet Küçük, “Balkan Savaşı”, *TDVİA*, 1992, C.5, 23-25; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2021), 9-44.

Sırbistan ve Karadağ kendi aralarında 'Balkan Birliği'ni kurmuş olacaklardır. Birliğin amacı ise Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da kalan topraklarını yani Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'yı almak olmuştur."⁴⁴ Bu karikatürde de Rusya'yı temsil eden figürün küreği tutuyor olması, Balkan Birliği'ne ve bu oluşumda Rusya'nın rolüne gönderme yapmaktadır.

3. I. DÜNYA SAVAŞI (1914-1918) VE BLOK SİYASETLERİ

3.1. Boğazların Geçişe Kapatılması ve Türk-Alman İlişkileri

Խաթաբախ- 18 Ekim 1914- 6. Sayı

Sözel anlatı çevirisi-1: Türkiye'nin Çanakkale Boğazı'nı Alman elçisinin emriyle kapattığı anlaşıldı. (Telgraf)

Sözel anlatı çevirisi-2: Göreceksiniz... Üçlü İttifak şimdi de yenilmeyecek...

Sözel anlatı çevirisi-3: Türk askerinden bir grup.

44 Hakkı Büyükbaş, "Kimlik, Güç ve Dış Politika: 1912-13 Yıllarında Rusya'nın Balkan Politikası Üzerine Bir Analiz", *Akademik İncelemeler Dergisi* 8, 1 (Temmuz 2014), 259.

Gösterge: V. Mehmet ve boğaz karikatürü olması.

Gösteren: V. Mehmet, boğaz, Alman askeri, başlıkta yer alan ay ve yıldız, bir grup asker, sözel anlatımlar.

Gösterilen: Bir ucundan V. Mehmet'in diğer ucundan ise üniforması nedeniyle Alman olduğu düşündürülen bir askerin boğazları geçişe kapatır hâlde sunulmasıdır.

Analiz ve yorum: Derginin 1916 yılındaki 6. sayısında yer alan bu karikatürde padişahın, bir Alman askerinin de yardımıyla elindeki yerel motiflere sahip örtüyle boğazları kapatmaya çalıştığı görülmektedir. Başlıkta yer alan ay ve yıldız, Türk padişahı olduğunu temsil etmektedir. Geçiş yolunun başlangıcında ve boğaza hâkim bir pozisyonda çizilmesi, boğaz üzerinde kullandığı gücü tasvir etmektedir. Arka plandaki Alman askerinin varlığı ve iş birliği vurgusu, “Üçlü İttifak şimdi de yenilmeyecek” sözel anlatısıyla da bir kez daha desteklenmiştir. Alman imajı, askerî kıyafetle sunulurken V. Mehmet'in askerî kıyafetler yerine Türk stereotipinde çarıklı, sarıklı ve şalvarlı bir şekilde sunulması, Osmanlı'nın geleneksel kaldığı ve belki de gelişmemişliği, geri kalmışlığı, modern olmayışıyla ilişkilendirilebilecek bir algı yaratmaktadır. Ayrıca ana karikatürle ilişkili olarak “Türk askerinden bir grup” başlığıyla sunulan diğer karikatürde ise bir grup Türk askeri ve bir Alman askeri, neredeyse silahsız hatta üniformasız ve bitkin hâlde çizilerek Türk ordusunun zayıf ve yetersiz olduğu algısının yaratılmasına hizmet etmektedir.

Birinci sözel anlatıda yer alan “Türkiye'nin Çanakkale Boğazı'nı Alman elçisinin emriyle kapattığı anlaşıldı.” ifadesi tarihî gerçekliği doğru bir şekilde aktarmamaktadır. Osmanlı'nın başka bir devletten emir aldığı imasıyla güçsüz/tabii bir devlet imajı çizilmek istenmiştir. Temmuz 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğu, Kasım 1914'te Cihad-ı Ekber'in ilanıyla birlikte dâhil olmuştur ancak bunun öncesinde Ağustos 1914 itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu, tarafsızlığını ilan etmiş; bunu göstermek amacıyla da boğazları geçişe kapattığını açıklamış ve Boğaz'ın en dar yerine mayın döşemeye başlamıştır.⁴⁵ Bu süreçte Osmanlı'nın savaşa girmesini

45 Detaylı bilgi için bk. Ercüment Kuran, “Birinci Dünya Savaşı”, *TDVİA*, 1992, C. 6, 196-200; Necmettin Alkan, “Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi” *Belleten* 80, nu. 320 (2016), 899-938; Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Savaşında Türk-Alman Birlikteliği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 6, sy. 6-7 (Nisan 2009), 15-42; Salih Kış, “Birinci Dünya Savaşı'nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 15, sy. 22 (Nisan 2017), 63-86.

isteyen Almanya, “17 Eylül 1914’ten itibaren İstanbul’daki Alman büyükelçisi aracılığıyla Osmanlı’nın savaşa girmesi için çalışmaları hızlandırmıştır.”⁴⁶ Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa girmesiyle birlikte Boğazların kontrolü, müttefiki olan Almanya’ya geçmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla bu karikatürde iddia edildiği gibi V. Mehmet’in boğazları kapatma kararı, Almanların emrine değil Osmanlı’nın tarafsızlık ilkesine dayanmakta olup Almanların bu kapatmadaki rolü, sebepte değil sonuçta yer almak şeklinde olmaktadır.

3.2. Rus-Osmanlı ve Osmanlı-Alman İlişkileri

Խարտիւլա- 4 Կասմ 1914- 8. Տայ

46 Burak Çınar, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü”, *Gazi Akademik Bakış* 8, sy. 15 (Aralık 2014), 45.

47 Boğazlar Meselesi hk detaylı bilgi için bk. Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.,1947); Kemal Beydilli, “Boğazlar Meselesi”, *TDVİA*, 1992, C. 6, 266-269; Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi* (Ankara: Başnur Matbaası, 1968); *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)* (Ankara: Dışişleri Bakanlığı, 1973).

Sözel anlatı çevirisi-1: TÜRKİYE'NİN KURTARICILARI

Sözel anlatı çevirisi-2: *Değerli müttefikimiz, Rusya'ya karşı bize yardım et ki biz de senin önceki durumuna yükselmene yardım edelim...*

Gösterge: Avusturya-Macaristan, Almanya ve Osmanlı ilişkileri karikatürü.

Gösteren: Üç erkek, üniforma, darağacı, fes, ay ve yıldız, sözel anlatımlar.

Gösterilen: Çarık, fes-kavuk gibi kıyafet detayları nedeniyle Osmanlı olduğu düşündürülen kişinin, yine üniformaları nedeniyle Alman, ve Avusturya-Macaristan askerleri olduğu düşündürülen kişiler tarafından darağacına asılması.

Analiz ve yorum: Derginin 1914 yılındaki 8. sayısında yer alan bu karikatürde şahısların üniformalarından Avusturya-Macaristan ile Almanya askerleri olduğu anlaşılırken; darağacına asılan şahsın yere düşen başlığında ay ve yıldız sembolleri onun Osmanlı/Türk olduğunu göstermektedir ki burada V. Mehmet, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph, Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından darağacına asılır şekilde tasvir edilmiştir. V. Mehmet'in başlığının yere düşmesi güçsüzlüğünü, darağacına asılı olması iradesini kaybetmesini; darağacında her iki yandan çekilir şekilde resmedilmesi ise Osmanlı Devleti'nin her iki devletle olan ilişkilerinde arada kalmış olduğunu imlemektedir. Bu arada kalmışlığın Osmanlı'ya yarardan çok zarar getirdiği de okunabilir.

Sözel anlatıda yer alan “*Rusya'ya karşı bize yardım et, biz de seni önceki durumuna yükseltelim...*” ifadesi arada kalmışlığı destekler mahiyettedir. Her iki ilişki de ona aynı şeyi vaat eder gözükmemektedir ama her ikisi de ona zarar vermektedir. “*Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri safında yer alması, karşılıklı beklentileri de beraberinde getirmişti. Almanya ve Avusturya-Macaristan, Doğu Cepheslerinin yükünün hafıfleyeceğini, Süveyş Cephesinde İngiliz kuvvetlerinin durdurulacağını ve Hilafetin Cihat çağrısıyla İtilaf Devletleri'nin sömürgelerindeki Müslümanların ayaklanacağını umuyordu. (...) Osmanlı Devleti ise az da olsa kaybettiği toprakları geri almayı umuyordu.*”⁴⁸ Tarihî gerçeklik noktasında ise Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya

48 Hasan Keskin, “1914-1918 Osmanlı/Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkileri”, (Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, 2006), 112.

Savaşı'nda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu ile aynı cephede yer alması, onun yıkılmasının sebeplerinden biri olmuştur.

3.3. Savaşta ve Vahşette Müttefik Devletler

Sözel anlatı çevirisi-1: Almanlar Belçika ve Fransa'da, Türklerin Ermenistan'da yaptığı vahşetin aynısını yapıyorlar. (Gazetelerden)

Sözel anlatı çevirisi-2: Sultan: Hazretleri, bana öyle geliyor ki, kültür bakımından birbirimizden aşağı değiliz. Ermenistan'da çok sayıda köy ve kasaba küle döndü. **Kayzer:** Ah! İşte bu yüzden birliğimizle gurur duyuyorum!

Gösterge: V. Mehmet ve Alman İmparatoru II. Wilhelm karikatürü

Gösteren: V. Mehmet, II. Wilhelm, başlıkta yer alan ay ve yıldız, Alman üniforması, kan damlaları, kılıçlar, sözel anlatımlar.

Gösterilen: V. Mehmet ve II. Wilhelm'in dostane bir tavırla birbirlerine bakması sırasında ellerinde kan damlayan kılıçların yer alması.

Analiz ve yorum: Derginin 1915 yılındaki 10. sayısının kapağında yer alan bu karikatürde her iki hükümdarın da ellerinde kan damlayan kılıçlar olmasına rağmen rahat ve memnun bir tavırla tasvir edildikleri görülmektedir. Türk olduğu düşündürülen figürün başlığında yer alan ay ve yıldız, onun Türk padişahı olduğunu; Alman üniformasıyla sunulan figürün ise Alman imparatoru olduğu imlenmektedir.

Birinci sözel anlatıda yer alan “*Almanlar Belçika ve Fransa’da, Türklerin Ermenistan’da yaptığı vahşetin aynısını yapıyorlar*” ifadesiyle her iki liderin de çeşitli milletlere karşı vahşi eylemlerde bulunduğu vurgusu yapılmaktadır. I. Dünya Savaşı sırasında Almanya’nın Belçika ve Fransa’daki çeşitli işgal hareketleri sırasında sivillerin öldürüldüğü⁴⁹ bilinmekle birlikte karikatürün basım tarihi dikkate alındığında Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni isyan hareketlerinin bastırılması sürecine gönderme yapılarak her iki devlet tarafından yaşatılan “vahşet”lerin birbirinin aynısı olduğu imasında bulunmaktadır.

İkinci sözel anlatıda ise iki liderin kendi aralarındaki konuşmaları ve yaptıkları ima edilen katliamlardan memnuniyet duydukları şeklinde bir metin düzenlenmiştir. Diyalogda I. Dünya Savaşı sırasında iş birliği içinde olmalarının bir sebebi olarak benzer bakış açlarına ve uygulamalara sahip olmaları da vurgulanan bir diğer husus olarak öne çıkmaktadır. Karikatürde gaddar, vahşi Türk imgesinin Alman ittifakıyla daha da perçinlendiği izlenimi verilmek istenmiştir.

49 Detaylı bilgi için bk. Andrew Wiest, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi (Fotoğraflar, Haritalar, Çizimler)* (İstanbul: Kronik Kitap, 2022); <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/resistance-belgium-and-france/> (Erişim tarihi 28.02.2025).

4. OSMANLI/TÜRK İMGESİ

4.1. Türk Devlet Tarihinden Kesitler

Խաթարալա- 13 Ekim 1912- 40. Sayı

Sözel anlatı çevirisi-1: *Türk devletinin kademeli gelişimi*

Sözel anlatı çevirisi-2: *Şimdi başına?*

Gösterge: Osmanlı Devleti karikatürü.

Gösteren: Altı farklı şekilde sunulmuş bir köpek, çeşitli ülkelere ait asker ya da sivil figürler, fes, kılıç, kuyruk, 1453, 1529, 1683, 1717, 1878 ve 1912? sayıları, başlıkta yer alan ay ve yıldız, sözel anlatımlar.

Gösterilen: Bir köpek görünümünde sunulan Osmanlı Devleti'nin çeşitli tarihlerdeki hâlinin betimlenmesi.

Analiz ve yorum: Derginin 1912 yılındaki 40. sayısında yer alan bu karikatürde Osmanlı Devleti'nin giderek zayıf düşen şekilde tasvir edildiği

görülmektedir. Köpeğin başlık/fesinde yer alan ay ve yıldız, Türk olduğunu göstermektedir. Sözel anlatıda yer alan “*Türk devletinin kademeli gelişimi*” ifadesi de yaratılan imajı destekler şekilde kurgulanmıştır. Karikatürde yer alan sayıların hepsi belirli olayların yaşandığı tarihleri temsil etmektedir ve hepsinin Osmanlı Devleti açısından bir anlamı bulunmaktadır:

1453 yılı, İstanbul’un Fethi’ne işaret etmekte olup bu yıla ait Türk imajı büyük, güçlü ve kararlı bir görünümde. Bu yıla ait diğer figür, Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u elinden aldığı Bizans imparatoru XI. Konstantin’dir, Konstantin yenik ve teslim olmuş vaziyette görülmektedir.

- * 1529 yılı, Kanuni Sultan Süleyman dönemine denk gelen bu tarihte Osmanlı Devleti, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu’na ait bir parça olan Avusturya Arşidüklüğü’nün başkenti Viyana’yı kuşatmış; 27 Eylül-14 Ekim tarihleri arasında süren kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵⁰ Karikatürde bu yıla ait olan Osmanlı figürü, kuyruğunun bir kısmı kesilerek kovalanıyor şekilde tasvir edilmiştir. Arkasından kızgın bir şekilde elinde kılıçla onu kovalayan da Avusturya askerini temsil etmektedir. Dolayısıyla karikatürün 1529 tarihli kısmı I. Viyana Kuşatması’nı sembolize etmektedir.
- * 1683 yılı, IV. Mehmet dönemine denk gelen bu tarihte Osmanlı Devleti, yine Avusturya Arşidüklüğü’nün başkenti Viyana’yı kuşatmıştır. Kuşatma sonunda yaşanan savaşta, Osmanlı Devleti yenilerek geri çekilmiştir.⁵¹ Karikatürde bu yıla ait olan Osmanlı figürünün bir kulağı kesilmiş ve kanlar akar hâlde tasvir edilmiştir. Ayakta ama darbe almış bir hâli vardır. Arkada ise mağrur duruşuyla karşı kuvvetlerin askeri betimlenmiştir. Karikatürün bu kısmı II. Viyana Kuşatması’na gönderme yapmaktadır.
- * 1717 yılı, III. Ahmet dönemine denk gelen bu tarihte Osmanlı Devleti 1716-1718 Osmanlı-Avusturya Savaşı’nı yaşamıştır. Bu savaş sırasında Prens Eugene, 1717 yılında Belgrad’ı kuşatmış ve kenti ele geçirmiştir.⁵² Karikatürde bu yıla ait olan Osmanlı figürünün diğer kulağı da kesilmiş; kanlar akar hâlde ve acıdan bağırır şekilde tasvir edilmiştir ve önceki

50 Detaylı bilgi için bk. Feridun Emecen, “I. Süleyman”, *TDVİA*, 2010, C.38, 62-74.

51 Detaylı bilgi için bk. Mustafa Turan, “II. Viyana Muhâsarası: Osmanlı Devleti’nde Siyasî, İdarî ve Askerî Çözülme”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9, sy. 09 (Ocak 1998), 389-429.

52 Detaylı bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV. Cilt 1. Kısım: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011).

dönemlere göre daha aciz bir görünüm sergilemektedir. Arkada ise bu defa mağrur duruşuyla tasvir edilen figür, Prens Eugene'dir. Dolayısıyla karikatürün bu kısmı, Belgrad'ın kaybedilmesine gönderme yapmaktadır.

- * 1878 yılı, II. Abdülhamit dönemine denk gelen bu tarihte Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı namıdiğer 93 Harbi'ni yaşamıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti birden fazla cephede savaş vermiştir. Bu savaş sonucunda Osmanlı Devleti yenilmiş ve toprak kaybetmiştir.⁵³ Karikatürün bu yıla ait olan Osmanlı figürü, oldukça yorgun, bitkin ve korkmuş bir hâlde kovalanırken tasvir edilmiştir; arkasından kovalayanlardan en öndeki Rusları temsil etmekle birlikte arkada sevinçli hâlde betimlenenler de Balkan ülkelerine gönderme yapmaktadır. Karikatürün bu kısmı Osmanlı-Rus Savaşı'nı ve Osmanlı'nın Balkan hâkimiyetini kaybedişini resmetmektedir.
- * 1912 yılı, V. Mehmet dönemine denk gelen bu tarihte Osmanlı Devleti, pek çok olumsuzluğu bir arada yaşamış olmakla birlikte I. Balkan Savaşı da bu yılda yaşanmıştır. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan savaş sonunda Balkan topraklarının tamamı kaybedilmiştir.⁵⁴ Karikatürün bu yıla ait Osmanlı figürü, farklı etnik gruplardan elleri kılıçlı askerler tarafından dört bir yandan kuşatılmış hâlde ve önceki yıllardan daha küçük, daha bitkin, üzgün ve yaralı adeta hasta bir şekilde tasvir edilmiştir. Artık vücut bütünlüğünü de tam olarak kullanamamaktadır ki bu da Balkanların kaybedilmesine gönderme şeklinde düşünülebilir. Osmanlı Devleti, olabileceği en kötü hâldedir ve yine arkasındaki figürler mağrur duruşlarıyla bir üstünlük görünümüne sahiptirler. Diğer sayıların aksine 1912 yılı "1912?" şeklinde yazılmıştır ve metnin sözel anlatısında yer alan "Şimdi başına?" soru ifadesi ise "1912'de ve sonrasında Osmanlı'nın başına ne gelecek?" vurgusunu çağrıştırmakla birlikte artık sıranın başını kesmeye yani onun ortadan kaldırılmasına geldiği kastedilmiştir. Osmanlı'yı temsil eden figürün kuvveti de haşmeti de geçen yıllar içinde azalmış; artık aciz bir duruma düşmüş şekilde resmedilmiştir. Bundan sonrası için daha da kötü olmasının beklendiği çizimlerin genelinden anlaşılmaktadır.

53 Detaylı bilgi için bk. Caner Sancaktar, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* 2, 2011, S.2, 27-47; Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *TDVİA*, 1994, C.9, 498-499.

54 Detaylı bilgi için bk. Küçük, "Balkan Savaşı", 23-25; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2021), 9-44.

Bu karikatürde sunulmak istenen genel imaj, Osmanlı Devleti'nin süreç içerisinde ilgili kuvvetler tarafından zayıflatıldığı ve artık gücünün kalmadığı ve hatta artık yıkılmaya yakın olduğudur. Osmanlı Devleti'nin köpek şeklinde sunulması ise görsel bir şiddet unsuru olarak öne çıkmaktadır. Düşmana/ ötekine duyulan öfkenin görsele yansımış hâli olarak tanımlayabileceğimiz bu kullanım, hedef okur kitlesi üzerinde de Osmanlı Devleti'yle ilgili aşağı, güçsüz, önemsiz vb. algısının yaygınlaştırılmasına hizmet etmektedir.

4.2. Hayali Türkiye ve Gerçek Türkiye

Խաթաբալա- 24 Kasım 1912- 46. Sayı [Kapak Karikatürü]

Sözel anlatı çevirisi-1: *Hayalî Türkiye, Gerçek Türkiye*

Gösterge: Türkiye/Osmanlı Devleti karikatürü.

Gösteren: Kaftan, fesli sarık, kılıçlar, koltuk değnekleri, sopa, sözel anlatım.

Gösterilen: Bir insan görünümünde sunulan Türkiye'nin dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin iki farklı görünümünün betimlenmesi.

Analiz ve yorum: Derginin 1912 yılındaki 46. sayısında yer alan bu karikatürde Osmanlı Devleti'nin iki farklı görünümünün tasvir edildiği görülmektedir. Arkadaki figür, kaftanlı, sarıklı, eli kılıçlı, dik duruşlu ve kibirli bir beden dili ile arkasını dönmüş şekilde betimlenmiştir. Aynı figürün diğer temsilinde ise kaftanının kaldırılmasıyla koltuk değnekleriyle yürüdüğü, üstünün başının ilk görünümdekinden oldukça farklı ve perişan olduğunun ortaya çıktığı görülmektedir. Elinde sopayla kaftanı kaldıran ise dış bir gücü temsil ettiğini düşündürmektedir.

Karikatürün yılı dikkate alındığında ilk betimlemeyle Osmanlı Devleti'nin gücünün zayıflamasına rağmen bunun farkında olmadığı; sanki kendi durumuna arkasını döndüğü mesajı verilirken; ikinci figürde elinde sopayla kaftanı kaldırarak Osmanlı'nın gerçek hâlini ortaya çıkarmanın, onun zayıflığını ifşa edenin giyim kuşamıyla dışarıdan biri olduğu düşündürülmektedir. Buradaki Osmanlı figürü, aslında yürüyemeyen, maddi imkânları azalmış ve yüz ifadesiyle de verildiği üzere korkmuş ve şaşkın bir hâldedir. Osmanlı Devleti'nin bu hâli, sözel anlatımla da desteklenmiş hayalî ve gerçek arasındaki farkın sunulduğu imlenmiştir.

Hedef okur kitlesine, Osmanlı Devleti'nin/Türklerin artık sanıldığı kadar güçlü olmadığını, zayıf ve perişan bir hâlde olduğunun ve bunu dış güçlerin artık ortaya çıkardığının mesajı verilmek istenmiştir.

4.3. Zalim Türk'ün Yeni Yıl Kutlaması

Խաթաբալա- 1 Ocak 1915- 1. Sayı

Sözel anlatı çevirisi-1: Noel Bayramı.

Gösterge: Noel kutlaması karikatürü.

Gösteren: Çam ağacı, asılı insanlar, dört erkek, askerî uniformalar, fesli kavuk, fes, çarık, şalvar, kılıç, başlıkta yer alan ay ve yıldız, dans edilmesi, sözel anlatımlar.

Gösterilen: Üzerinde ölü insanların asılı olduğu bir çam ağacı etrafında giyimleri nedeniyle Osmanlı, Alman, ve Avusturya-Macaristan askerleri olduğu düşündürülen kimselerin dans eder şekilde betimlenmesi.

Analiz ve yorum: Derginin 1915 yılındaki 1. sayısında yer alan bu karikatürde sarık, çarık, şalvar, ay yıldızlı fesli kavukla betimlenen Osmanlı/Türk padişahı V. Mehmet, uniformaları ve çizimlerinden çağrışım yapan Avusturya-

Macaristan İmparatoru Franz Joseph, Alman İmparatoru II. Wilhelm ve Osmanlı ordusunda görevli bir askerın el ele bir çam ağacı önünde dans etmeleri betimlenmiştir.

I. Dünya Savaşı'nda müttefik kuvvetler olan Osmanlı, Alman ve Avusturya-Macaristan askerî figürlerinin üzerinde süsler yerine kadın, erkek ve çocuk cesetlerinin asılı olduğu bir çam ağacı önünde yeni yılı dans ederek kutlaması tasvir edilmiştir. Trajedik bir durumu yok sayarak ölümler karşısında neşeyle dans edebilmeleri, bu milletlerin zalimliklerine yapılan bir göndermedir. Hem sözel anlatım hem de karikatürün yayımlandığı gün Noel'e gönderme yapmaktadır. 1915 öncesinde yapılanların kutlaması olarak algılanabilecek bu karikatürdeki yeni bir yıl vurgusu, 1915 yılında da aynı şekilde devam edileceği mesajını içermektedir.

SONUÇ

Hatabala (Խաթաբալա) dergisi karikatürlerinin geneline bakıldığında derginin odağında Kafkas halkları, Avrupalı devletler vb. de bulunmasına rağmen bazı sayılarda ağırlıklı ilginin Osmanlı Devleti'ne/Türklere yönelik olduğu görülmektedir. Yukarıda verilen tabloda da görüldüğü üzere hemen hemen her sayıda mutlaka Osmanlı/Türk ile ilişkilendirilebilecek çizimlere yer verilmiştir.

Dergide Osmanlı Devleti'ne yönelik olarak şahısların, devlet işleyişinin, devlet yöneticilerinin, diğer devletlerle ilişkilerin, giyim kuşamın ve kadın algısı gibi hususların hicvedildiği görülmektedir. İncelenen karikatürlerde Osmanlı Devleti'nin hiçbir olumlu niteliği vurgulanmamış; Osmanlı Devleti'nin ve ona ait unsurların genel gösterilenleri, zalim, kan dökmeyi seven, güçsüz, yetersiz vb. şeklinde tamamıyla olumsuz bir iktidar algısıyla sunulmuş; karikatüre konu edinilen diğer devletlerden Osmanlı Devleti ile iş birliği içinde olanların da olumsuz nitelenmesine, itibarsızlaştırılmaya çalışılarak derginin hedef kamuoyunda belirli bir algının oluşmasına hizmet edilmesine karşın diğer devletlerle ilgili olumlu ve çoğunlukla mağdur algısı üzerinden imgeler oluşturulmuştur. Osmanlı kadını imgesine sadece harem içinde rastlanılması, çıplaklık temasıyla sunulması dolayısıyla onun cinsel bir karakterden öteye geçememesi ve Osmanlı Devleti ile ilgili yaratılan imgenin çoğunlukla çarıkli,

sarıklı, şalvarlı olması Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığıyla da ilişkili bir ön kabulün sonucu olduğunu düşündürmektedir.

Karikatürlerde öldürülenlerden, katliamlardan; kan sevicilikten bahsedilmesine rağmen öldürülen Türklerden hiç bahsedilmemesi, Osmanlı'nın öldüren tarafta yer alması ama acizliğinin vurgulandığı karikatürlerde bile zalimlik imgesinin kırılmaması da dikkat çeken bir yön olmuştur. Öte yandan dergi yayın hayatına başladığında II. Abdülhamit hâlihazırda Osmanlı Devleti yönetiminin başında bulunmaktadır. II. Abdülhamit derginin üçüncü yayın yılında tahttan ayrılmış olsa bile kendisiyle ilgili karikatürlerin ve eleştirilerin sonraki yıllarda da devam ettiğinin tespit edilmesi padişaha yönelik ayrıcalıklı ve indirgeyici bir algının olduğunu göstermektedir.

Ermeni İddiaları gibi belirli konularda bazı ön kabullerle ve ön yargularla ilerlenildiği, karikatürlerden türetilen imajların çoğunlukla tarihî gerçeklerle uyuşmadığı; taraflı bir bakış açısının sonucunda çeşitli yorumlar yapıldığı tespit edilmiştir. Var olan ön yargılar ve derginin yayın politikasındaki yanlı duruş, çalışmanın başında belirlediğimiz varsayımı, *Hatabala (Խաթաբալա)* dergisinde yanlı ve ön yargılı bir Osmanlı Devleti algısının yaratıldığı şeklinde çözümlememiz için zemin oluşturmuştur.

Ayrıca dergiyle ilgili tanıtım bilgilerinden yola çıkılarak derginin yayın politikasında Osmanlı Devleti'ne karşı hâlihazırda bir ön kabulünün bulunduğunu ve dolayısıyla *Hatabala (Խաթաբալա)* dergisinde ortaya çıkan olumsuz Osmanlı Devleti algısının, derginin yayın politikası ve bazı ön kabulleriyle örtüştüğünü de söylemek mümkün olmaktadır.

Hatabala (Խաթաբալա) özelinde Ermeni siyasi karikatürünün dönemin bölgesel ve toplumsal tüm siyasal olayları ile dünyada yaşanan tüm gelişmeleri yakından takip ettiği; Rusya Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmelere karşı ise ayrı bir önem gösterdiği tespit edilmiştir. Ermeni siyasi karikatürü, yalnızca sanat açısından değil, aynı zamanda dönemin önemli toplumsal, kültürel ve siyasal olaylarını çizgilere dökerek özellikle kendi hedef okuruna hiciv ve mizah yoluyla perspektifini yansıtmıştır. Ermeni karikatüristler ise mesajlarını ve simgelerini dikkatlice seçilmiş bir ikonografik dilde çizgilerle ifade edebilmiş; yaşanan tüm tarihî gelişmelere karşı Ermeni bakış açısının nasıl olduğuna dair genel bir perspektif yakalanabilmesine katkıda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz. *Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğunu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.
- Akar, Kamil. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Denizciliği ve Osmanlı Donanmasının Faaliyetleri." *Anadolu Mecmuası* 1, nu. 1 (Ağustos 2022): 39-77.
- Akerson, Fatma Erkman. *Göstergebilime Giriş*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Alay, Okan. "Mizah Kavramı ve Mizahın Tarihsel Süreci." *Türk Dili* 116, nu. 808 (2019): 22-30.
- Alkan, Necmettin. "Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi." *Bellekten* 80, nu. 320 (2016): 899-938.
- Alkan, Necmettin. *Karikatürlerle Oryantalizm/Avrupa'nın Türk ve Türkiye Algısı*. İstanbul: Selis Yayıncılık, 2016.
- Alp, İlker. "Ermeni İddialarının Tarihsel Geçersizliği." *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, nu. 1 (Mart 2009): 1-30.
- Ayar, M., ve Y. Kılıç. "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 17, nu. 2 (2017): 163-181.
- Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1994, Cilt 9: 498-499.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2020.
- Bergson, Henri. *Gülme/Komiğin Anlamı Üzerine Deneme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Beydilli, Kemal. "Boğazlar Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1992, C. 6, 266-269.

- Büyükbaş, Hakkı. “Kimlik, Güç ve Dış Politika: 1912-13 Yıllarında Rusya’nın Balkan Politikası Üzerine Bir Analiz.” *Akademik İncelemeler Dergisi* 8, nu. 1 (Temmuz 2014): 245-276.
- Caner Sancaktar. “Balkanlar’da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası.” *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* 2, nu. 2 (2011): 27-47.
- Curtis, Glenn E. *Armenia, Azerbaijan and Georgia/ Country Studies*. Washington: Federal Research Division, Library of Congress, 1995.
- Çetinkaya, Gülnaz. “Gırgır Dergisinin Türk Halkbilimi Açısından İncelenmesi.” Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006.
- Çınar, Burak. “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü.” *Gazi Akademik Bakış* 8, nu. 15 (Aralık 2014): 39-56.
- Daver, Abidin. “İkinci Abdülhamit Döneminde Donanmamız.” *Resimli Tarih Mecmuası* 29 (Mayıs 1952): 1486-1491. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/22132> (erişim tarihi 02 Ekim 2024).
- Durdu, Mehmet Burak. “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri.” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14, nu. 14 (Haziran 2003): 291-318.
- Emecen, Feridun. “I. Süleyman.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2010, Cilt 38: 62-74.
- Erkin, Feridun Cemal. *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*. Ankara: Başnur Matbaası, 1968.
- Ermeni Sorunu- Temel Bilgi ve Belgeler*. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2009.
- Escarpit, Robert. *Mizah*. Ankara: İmge Yayınları, 2016.
- Esenkaya, Ahmet. “Çanakkale Savaşında Türk-Alman Birlikteliği.” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 6, nu. 6-7 (Nisan 2009): 15-42.
- Fenoglio, Irène and Georgeon, François. “Sunuş”, *Doğu’da Mizah*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000: 7-14.

- Fiske, John. *İletişim Çalışmalarına Giriş*. Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 1996.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Gökgöz, Saime Selenga. “Geç 18.- Erken 19. Yüzyıl İngiliz Politik Karikatüründe Türk-Rus İlişkileri ve Avrupa Güçleri.” *Turcology Research* 77 (2023): 217-230.
- Görgülü, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Hünerli, Selçuk. “Türkiye’de Gazete Karikatürünün Durumu ve Siyasi Karikatürün Söylemi.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993.
- Karaca, Birsen. *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi/Toplumsal Bellek ve Sinema*. İstanbul: Say Yayınları, 2006.
- Keskin, Hasan. “1914-1918 Osmanlı/Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkileri.” Yüksek lisans tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, 2006.
- Kış, Salih. “Birinci Dünya Savaşı’nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği.” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 15, nu. 22 (Nisan 2017): 63-86.
- Koloğlu, Orhan. *Abdülhamit Gerçeği*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2023.
- Kuran, Ercüment. “Birinci Dünya Savaşı.” içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 6, 196-200, 1992.
- Küçük, Cevdet. “Balkan Savaşı.” içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 5, 23-25, 1992.
- Lent, John A. “Politika ve Çizerlik.” içinde *Ankara 7. Uluslararası Karikatür Festivali-Karikatür ve Siyaset*, edited by Resmiye Koç vd., 35-37. Ankara: Karikatür Vakfı Yayınları, 2001.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

- Mevlüt, Yüksel. “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri.” *Journal of Turkish Research Institute* 15, nu. 37 (2010): 259-287.
- Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayınları, 2014.
- Nesin, Aziz. *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*. İstanbul: Akbaba Yayınları, 1973.
- Öngören, Ferit. *Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1998.
- Panossian, Razmik. *The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. London: Hurst&Company, 2006.
- Parsa, Alev F., ve Olgundeniz Seda S. “İletişimde Göstergibilim ve Anlamlandırma Sürecini Örneklerle Değerlendirme.” içinde *İletişim Araştırmalarında Göstergibilim Yazınsaldan Görsele Anlam Arayışı*, 89-110. Konya: Literatürk Academia, 2014.
- Selçuk, Turhan. *Grafik Mizah*. İstanbul: İris Mizah Kültürü Yayınları, 1998.
- Songur, Funda. “II. Abdülhamid Dönemi Donanması’nda Teknoloji, Lojistik ve Kurumsal Yapı.” içinde *XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1-5 Ekim 2018*, Ed. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, 519-544. Cilt III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022.
- Suny, Ronald G. “Images of the Armenians in the Russian Empire”, *The Armenian Image and History and Literature*. California: Undena Publications, 1981: 105-137.
- Teotig. *Baskı ve Harf/ Ermeni Matbaacılık Tarihi*. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2012.
- Tukin, Cemal. *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1947.
- Turan, Mustafa. “II. Viyana Muhasarası: Osmanlı Devleti’nde Siyasi, İdari ve Askeri Çözüm.” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9, nu. 09 (Ocak 1998): 389-429.

Turani, Adnan. *Sanat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939). Ankara: Dışişleri Bakanlığı, 1973.

Usta, Çiğdem. *Mizah Dilinin Gizemi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi IV. Cilt 1. Kısım: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

Wiest, Andrew. *Birinci Dünya Savaşı Tarihi (Fotoğraflar, Haritalar, Çizimler)*. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.

Yardımcı, İsmail. “Mizah Kavramı ve Sanattaki Yeri.” *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2, (2010): 1-41.

Yıldız, Fatma. “19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Vebe, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri.” Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2014.

Yılmaz, Özgür. “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri.” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6, nu. 1 (Aralık 2017): 23-55.

Աղայան, Էդուարդ Բագրատի. Արդի հայերենի բացատրական բառարան [Modern Ermenicenin Açıklayıcı Sözlüğü]. Երևան: Հայաստան Հրատարակչություն, 1976.

Բողոսյան, Ս. “20-ական թվականների հայ երգիծական մամուլը [1920’li Yıllarda Ermeni Hiciv Basını]”. ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիրք հասարակական գիտությունների 10 (1961): 37-46.

Համբարձումյան, Լուսինե. “1920-Ականների Հայկական Երգիծանկարչության Կենտրոնների Ձեվավորումը (Պատմական Ակնարկ) [1920’lerde Ermeni Karikatür Merkezleri Oluşumu (Tarihsel Bakış)]”. Գեղարվեստի Ակադեմիայի Տարեգիրք 12/1 (2022): 46-64.

Մուրադյան, Անահիտ. “Հայ տպագրության 500-ամյակը [Ermeni Basımcılığının 500. Yılı]”. Պատմա-բանասիրական հանդես 1 (2012): 53-66.

“Խաթաբալա [Hatabala]”, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան
[*Sovyet Ermeni Ansiklopedisi*], 1978, շ. 4, 703.

“Resistance in Belgium and France.” <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/resistance-belgium-and-france/> (erişim tarihi: 28 Şubat 2025).

Araştırma Makalesi

TALÂT PAŞA SUİKASTININ BATI BASININDAKİ YANSIMALARI

(REFLECTIONS OF THE TALÂT PASHA ASSASSINATION
IN THE WESTERN PRESS)

Tunay ŞENDAL*

Öz: Mehmed Talât Paşa, özellikle Sevk ve İskân Kanunu'nun sorumlusu olarak gösterilmesi nedeniyle Türk siyasi hayatının en tartışmalı figürlerinden biri haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasında Talât Paşa, Berlin'de Ermeni bir genç tarafından düzenlenen suikast sonucu hayatını kaybetmiş; bu olay Osmanlı basınının yanı sıra ABD ve Avrupa basınında da büyük yankı uyandırmıştır. Ancak, suikastın ABD ve Avrupa basınındaki yansımalarına dair geniş çaplı bir literatür çalışması bugüne kadar kaleme alınmamıştır. Bu çalışmada, Talât Paşa suikastının ABD ve Avrupa basınına nasıl yansıdığı ve bu yansımaların arka planını oluşturan meselelerin mahiyeti ele alınmaktadır. Suikast haberi; ABD ve Avrupa basınında, Talât Paşa'nın Sevk ve İskân Kanunu'nun baş sorumlusu olduğu ve bu nedenle Ermeni bir genç tarafından intikam amacıyla öldürüldüğü şeklinde yer almıştır. Özellikle Alman, Fransız ve ABD basınında yer alan yorumlar, herhangi bir bilgi, belge veya kanıtı dayanmamakla birlikte tarafsız habercilikten uzak bir üslupla kaleme alınmış, özünde bir Türk/Osmanlı karşıtlığı barındırmıştır. Bu çerçevede, suikast haberine ilişkin ilk yorumların, günümüze kadar süregelen sözde soykırım iddialarının ABD ve Avrupa menşeli yazılı basında kamusal algı zemini oluşturduğu görülmektedir. Çalışma, suikastın işlendiği 15 Mart 1921 tarihinden 23 Mart

* ORCID: 0000-0003-2227-6692
Dr., tunaysendal@gmail.com

1921 tarihine kadar suikast sonrası ilk bir haftalık süreyle sınırlandırılırken nitel araştırma yöntemi kapsamında dönemin ilgili gazeteleri incelenmiştir. Özellikle suikast haberine geniş yer veren Alman ve Fransız basını ile sözde soykırım iddialarını savunan Ermeni basınının tutumları ve genel yaklaşımları çerçevesinde elde edilen bulgular, analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mehmed Talât Paşa, Talât Paşa Suikastı, Sevk ve İskân Kanunu, Soğomon Tehliryan, I. Dünya Savaşı*

Abstract: *Mehmed Talât Pasha has become one of the most controversial figures in Turkish political history, primarily due to his portrayal as the main culprit of the 1915 Armenian events. After World War I, Talât Pasha left the country and was assassinated in Berlin by a young Armenian. This incident resonated not only in the Ottoman press but also in the media of the United States and Europe. However, to date, no comprehensive literature study has been conducted on how the assassination was reflected in the American and European press. This study examines how the assassination of Talât Pasha was reported in the American and European press and the nature of the underlying issues shaping these reports. The assassination news in the American and European media portrayed Talât Pasha as the primary perpetrator of the Relocation and Resettlement Law and stated that he was killed in an act of revenge by a young Armenian. Particularly, the commentary in the German, French, and American press was not based on any concrete information, documents, or evidence and was written in a manner far from objective journalism, inherently carrying an anti-Turkish/Ottoman sentiment. In this context, it is observed that the initial interpretations of the assassination news contributed to the formation of public perception in the American and European print media regarding the Armenian genocide claims, which persist to this day. Our study is limited to the period from March 15, 1921, the date of the assassination, and the following few days. Within the scope of qualitative research methodology, relevant newspapers from that period have been examined. The findings obtained are analyzed within the framework of the attitudes and general approaches of the German and French press, which covered the assassination extensively, as well as the Armenian press advocating for genocide claims.*

Keywords: *Mehmed Talât Pasha, Talât Pasha Assassination, Relocation and Resettlement Law, Soghomon Tehlirian, World War I*

Giriş

Türk siyasal hayatında siyasal örgütlenme yapısıyla nihai hedefe yürüme davasını ideolojik bir kimliğe büründürerek bu dinamiği, siyasi parti mahiyetindeki cemiyet bileşimiyle gerçekleştiren geniş çaplı ilk siyasi organizasyon İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 19. yüzyılın ikinci yarısında tezahür eden Jön Türk hareketi içinden doğmuştur. 1830'larda Fransa'da *Jeune-France*, İtalya'da *Jeune-Italie*, Almanya'da *Jeune-Allemange*, İngiltere'de *Jeune-Angleterre* adıyla anılarak siyaset ve edebiyatla ilgilenen gençlik gruplarının teşkil ettiği cemiyetlerin unvanlarından atıfla Fransızca *Jeune-Turc*¹ ifadesinden ileri gelen Jön Türk kavramı, genel anlamıyla Osmanlı Devleti'ndeki çağdaş ihtiyaçlar sonucunda devlet sistematiğini değiştirmek isteyen ve dolayısıyla dönemin hükümdarı II. Abdülhamid'e karşıt olan ihtilâlcileri tanımlamaktadır.² Jön Türk hareketi süreç içerisinde uğradığı fikri ayrım ve bölünmeler sonucunda kendi içinden, muhalif hareketin büyük bir bölümünü bir çatı altında toplayacak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni doğurmuştur. Dağılma sürecindeki Osmanlı Devleti'ni kurtarma düşüncesiyle yola çıkarak Türk siyasal hayatının Osmanlı dönemindeki son evresine damga vuran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ağırlıklı şekliyle askeri kadrolardan oluşan kesim içerisindeki sivil liderlerinden birisi de Mehmed Talât Paşa ismi olmuştur. Mehmed Talât Paşa; 47 yıllık ömründe II. Meşrutiyet, 31 Mart İsyanı, Bâbîâli Baskını, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi 20. yüzyılın en önemli hadiselerine yakından tanıklık ederken Edirne Mebusluğu, Dâhiliye Nazırlığı, Posta ve Telgraf Nazırlığı ve Sadrazamlık gibi üst düzey devlet görevlerini icra etmiştir. Memuriyet hayatının ardından Sultan II. Abdülhamid rejimine karşı bir muhalif olarak başladığı siyasal yaşamında, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucusu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin icraatçısı, II. Meşrutiyet'in ihtilâlcisi, Edirne'nin geri alındığı askerî harekâtın karar merci, I. Dünya Savaşı esnasında çıkarılan Kanûn-ı Muvakkat'ın mimarı gibi önemli hüviyetlere sahip olmuştur.³

Türk siyasal hayatının en tartışmalı isimlerinden biri olan Mehmed Talât Paşa, I. Dünya Savaşı sonrasında Berlin'de uğradığı bir suikast sonucunda hayatını

1 Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (sayı:14, 2003), 304.

2 Ahmet Aslan, *Türk Basınında Talat Paşa Suikastı ve Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010), 80.

3 "Kanûn-ı Muvakkat", *İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 319-323.

kaybetmiştir. Ölümünün ardından iç ve dış basında geniş bir yer edinen suikast haberleri gerek suikastın üzerindeki perdenin aralanmasında gerekse Mehmed Talât Paşa ismi üzerine atfedilen sözde soykırım iddialarının Batı basınına yansıyan mahiyeti hakkında son derece önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Mehmed Talât Paşa suikastının Batı basınına olan yansımaları mercek altına alınmıştır. Özellikle belirtmek isteriz ki çalışmada Batı basını genellemesiyle ABD ve Avrupa basını kastedilmiştir.

Talât Paşa Suikastı

1878 Berlin Konferansı ile başlayan Ermeni meselesi çerperinde Doğu Anadolu toprakları üzerinde bir bağımsız Ermeni Devleti kurma tahayyülü, Türk İstiklal Mücadelesi neticesinde askıya alınırken emperyalist devletlerden umduğunu bulamayan Ermeni komiteleri, siyasi suikastlara yönelerek mücadelelerine devam etmiştir. 6-13 Şubat 1919 tarihleri arasında düzenlenen ve 1911-1930 yılları arasında Kutsal Eçmiadzin'in Ana Makamı'ndaki Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Katoğikosu V. George'un kutsamasıyla başlayan, Erivan'daki Batı Ermenileri İkinci Kongresi toplantısında Sait Halim Paşa, Mehmed Talât Paşa, Cemal Paşa, Dr. Bahaddin Şakir ve Dr. Nazım gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetici kadrosu hakkında Ermeni halk mahkemelerince idam hükmü verilirken görüldükleri yerlerde infaz edilmeleri için militanlar görevlendirilmiştir.⁴

Mehmed Talât Paşa'ya düzenlenecek olan suikastı ilk olarak Gorganyan isminde Ermeni orduları yüzbaşlarından biri üstlenmiştir. Ancak Gorganyan başka bir göreve atanınca bu sefer suikast görevi Nazaryan adında bir komitacıya verilmiştir. Lakin bu defa Nazaryan Almanca bilmemesi sebebiyle Berlin'e gitmeyi reddedince, göreve Soğomon Tehliryan tayin edilmiştir. Aralık 1920'de Berlin'e gelen Soğomon Tehliryan, Aplyan adındaki bir Ermeni komitacının yardımı ve uzun süren çabaları sonucunda Mehmed Talât Paşa'nın ikametgâh adresine ulaşmıştır. 5 Mart 1921 tarihinde Mehmed Talât Paşa'nın oturduğu dairenin tam karşısında bulunan Hardenberg Sokağı 37 numaralı daireye taşınan Soğomon Tehliryan, buradan Mehmed Talât Paşa'yı günü gününe takip etmeye başlamıştır.⁵

4 Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristinin İtirafı* (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2006), 25.

5 Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristinin*, 219.

Berlin'e taşınan Mehmed Talât Paşa, bir süre sonra şeker hastalığı gibi birtakım sağlık sorunları yaşamaya başlamıştır. Bu sebeple doktor tavsiyesi üzere günlük hayatına dikkat etmeye çalışmıştır. Sabahları yalnız yürüyüşe çıkan Mehmed Talât Paşa, evinin yakınında bulunan hayvanat bahçesinde bir tur atarak şark kahvesinde dinlenip eve dönme düzenini rutin edinmiştir. 15 Mart 1921 sabahı Mehmed Talât Paşa'yı evinden çıkarken -bazı kaynaklara göre yürüyüş sonrası eve dönerken gören Soğomon Tehliryan, peşinden takip edip arkasından iyice yaklaştıktan -yine bazı kaynaklar çerçevesince⁶ ona adıyla seslendikten- sonra cebindeki tabancasını çıkartarak ateşlemiştir. Mehmed Talât Paşa, yüz üstü yere düşerek kanlar içinde hayatını kaybetmiştir. Cinayetin ardından kaçmaya çalışan Soğomon Tehliryan, çevredekiler tarafından yakalanıp polise teslim edilmiştir.⁷

Mehmed Talât Paşa'nın cesedi, üzerinden Ali Saî adını taşıyan bir kimliğin çıkması sebebiyle ilk önce teşhis edilememiş bu nedenle ceset, yaklaşık iki saat olay yerinde kalmıştır. Yaklaşık 300 metre uzaklıktan olay yerindeki hareketliliği gören Salim Bey'in yaklaşarak Paşa'nın cesedini teşhis etmesiyle Mehmed Talât Paşa'nın öldürüldüğü haberi, polis tutanaklarına geçmiştir. Otopsi işleminin ardından morga kaldırılan Mehmed Talât Paşa'nın cenazesi, 19 Mart 1921 tarihinde düzenlenen cenaze töreninin ardından, daha sonrasında Türkiye'ye getirilmek amacıyla tahnit edilerek, Berlin'deki Müslüman mezarlığında yer alan özel bir mekânda muhafaza edilmiştir. Cenazenin nakil işlemleri adına bir heyet teşkil edilirken heyet, Almanya'ya gönderilmiş ve Mehmed Talât Paşa'nın naaşı, 20 Şubat 1943 tarihinde Berlin'den İstanbul'a getirilmiştir. 25 Şubat 1943 tarihinde Sirkeci Garı'na getirilen naaş, buradan alındıktan sonra Şişli Sıhhat Yurdu'na taşınmış, oradan da Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne nakledilmiştir. Mehmed Talât Paşa'nın cenazesi, abidenin Kâğıthane cephesindeki parmaklıkların iç tarafında bulunan bir çam ağacının altındaki kabre defnedilmiştir.⁸

Talât Paşa Suikastında Dezenformasyon

Mehmed Talât Paşa suikastı, Türkiye'deki iç basının olduğu kadar Batı basınının gündemini de yoğun bir şekilde meşgul etmiştir. Mehmed Talât Paşa

6 “Talat Paşa (1874-1921)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/talat-pasa-1874-1921/> Erişim Tarihi: Mart 10, 2025

7 Aslan, “Türk Basınında Talat Paşa”, 47-48.

8 “Talat Paşa (1874-1921)”, *İslâm Ansiklopedisi*, 502-503.

suikastıyla ilgili yurt dışındaki ilk haberi “Talat Paşa Berlin’de Öldürüldü.” başlığıyla bir Alman gazetesi olan *Berliner Tageblatt* paylaşmıştır. 1 Ocak 1872’de Berlin’de Rudolf Mosse tarafından kurulan, Weimar Cumhuriyeti destekçisi, liberal görüşlü ve Nazi karşıtı bir gazete olarak Alman basınında önemli bir yere sahip olan *Berliner Tageblatt* gazetesi, olayın ardından akşam baskısında “Sokak Ortasında Cinayet” başlığı ile çıkarken Charlottenburg Hardenberg sokağında elli yaşlarında bir adamın, sabah saat on bir buçuk sularında İranlı ya da Ermeni olduğu iddia edilen bir genç tarafından silahla başından vurularak öldürüldüğü ve zanlının yakalanıp Mommsen Karakolu’na teslim edildiği bilgilerini paylaşmıştır. Berlin polisinin öğleden sonra yapmış olduğu basın açıklamasının ardından suikastla ilgili verilerini düzelten *Berliner Tageblatt*, 15 Mart 1921 tarihinde “Talat Paşa Berlin’de Öldürüldü.” başlıklı haberini paylaşarak böylelikle suikast hakkındaki haberi yayımlayan dünya basınındaki ilk gazete olmuştur.⁹

Mehmed Talât Paşa’nın öldürülme haberi ilk olarak Alman basınında yer alırken hızlı bir yayılımla dünya basınında yer almaya başlamıştır. Ancak bu hızlı yayılım, haberin detaylarında bir bilgi kirliliğine neden olmuştur. Bu doğrultuda suikast esnasında Mehmed Talât Paşa’nın yanında eşi Hayriye Hanım’ın da bulunduğu hatta yaralandığına dair bir dezenformasyon yayılmıştır. Suikast haberi hakkındaki dezenformasyonun ortaya çıkmasında, suikast haberinin hızlı bir yayılım göstermesinde de önemli bir paya sahip olan ABD basını etkili olmuştur. Dezenformasyonun yayılmasında etkili olan *New York Tribune*, Mehmed Talât Paşa’nın eşiyle birlikte Hardenberg Caddesi’nde yürürken arkasından yaklaşan bir kişinin Paşa’nın başına doğrulttuğu silahını ateşlediğini ve Paşa’yı öldürdüğünü, ikinci kurşunu da Paşa’nın yanında bulunan eşine sıkarak onu yaraladığını belirtmiştir.¹⁰ Suikast haberine dair benzer bilgi kirliliği, 1920’li yıllarda Britanya İmparatorluğu’nun bir dominyonu olarak yönetilen Yeni Zelanda basınında da görülmüştür. Yeni Zelanda basını içinde, Britanya ile güçlü bağları destekleyen muhafazakâr eğilimli *Hawera and Normanby Star* gazetesi, 17 Mart 1921 tarihinde duyururken “Talat Paşa Vuruldu.” başlıklı haberinde suikast esnasında Paşa’nın yanında eşinin de bulunduğunu ve yaralandığını paylaşmıştır.¹¹ Yeni Zelanda’nın bir başka yayın organı Britanya İmparatorluğu ile güçlü bağları

9 Talaat Pascha in Berlin Ermordet, *Berliner Tageblatt*, 15 Mart 1921, 1.

10 The Dream of The Dead Mother Inspired Talat’s Murderer, *New York Tribune*, 16 Mart 1921, 1.

11 Talaat Pasha Shot, *Hawera and Normanby Star*, 17 Mart 1921, s. 1.

savunmakla birlikte, sosyal reformları da destekleyen liberal eğilimli *Nelson Evening Mail*'de yayınlanan “Başka Bir Suikast” başlıklı haberde Mehmed Talât Paşa ile birlikte eşinin de yaralı olduğu bilgisi yer almıştır.¹² Dolayısıyla Yeni Zelanda basını da suikast haberiyle ilgili ABD haber ajanslarından aldığı bilgileri, doğruluğunu teyit etmeden aynen aktarmıştır.

Batı basınına yansıyan Mehmed Talât Paşa suikastı, suikastın işlenmesinden bir gün sonrasında Fransız gazetelerinin sütunlarında da yer almıştır. Suikast haberini sayfasında “Talât Paşa Berlin Yakınlarında Öldürüldü” manşetiyle duyuran 1910 yılında Pierre Lafitte tarafından Fransa’da kurulan ve fotoğraf kullanımıyla ön plana çıkan ilk günlük Fransız gazetelerinden biri olan *Excelsior* gazetesi, 15 Mart sabahı saat 11.00 sularında genç bir Ermeni öğrencinin revolver tipi bir silahla Mehmed Talât Paşa’yı başından vurduğunu bildirirken ABD basınında yer alan yanlış bilgiyi de aynen aktararak Charlottenbourg Caddesi’nde gerçekleştirilen saldırı esnasında Paşa’nın yanında eşinin de bulunduğunu ve eşinin ağır yaralandığını belirtmiştir.¹³ Fransa’nın en çok okunan gazetelerinden biri olan *La Gazette Generale* gazetesi ise Alman *l’Allemagne* gazetesinden aldığı bilgiler çerçevesinde görgü tanıklarının aktardıklarını kaydederken Mehmed Talât Paşa ve eşini yürürken arkasından takip eden genç bir adamın Mehmed Talât Paşa’nın omzuna dokunduğunu ve aniden dönen Paşa’nın genç adam tarafından kafasından vurulduğunu belirtmiştir. Haberin devamında silahını ikinci kez ateşleyen suikastçının, bu defa Paşa’nın yanında bulunan eşini vurarak yaraladığı ve silahını yere fırlatarak olay yerinden uzaklaştığı yer almıştır.

Suikast haberinin ulusal basındaki yansımalarında da benzer dezenformasyona rastlanılmıştır. Bu durum, esasında ulusal basındaki gazetelerin haber istihbaratlarının ABD menşeli olmasından kaynaklanmıştır. Mehmed Talât Paşa suikastıyla alakalı haberin ilk detayları, 17 Mart 1921 tarihi itibarıyla ulusal basına yansırken *Akşam*, *Peyam-ı Sabah*, *Vakit* ve *İkdam* gazeteleri suikast ile ilgili haberleri ilk paylaşan yayın organları olmuştur. Suikastla ilgili olarak iç basındaki ilk haber kaynaklarından biri Berlin’deki bir Amerikan ajansı olan THR’nin verilerine dayanan *Akşam* gazetesi olmuştur. *Akşam*, Mehmet Talât Paşa suikastıyla ilgili olarak Amerikan ajansına dayandırdığı haberini manşetten duyururken¹⁴ *Peyam-ı Sabah* gazetesi de *Akşam* gibi haber

12 Another Assassination, *Nelson Evening Mail*, 16 Mart 1921, 1.

13 Talaat Pacha est Assassine pres de Berlin, *Excelsior*, 16 Mart 1921, 2.

14 Talat Paşa’yı Bir Ermeni Öldürdü, *Akşam*, 17 Mart 1921, 1.

kaynağını bir Amerikan ajansına dayandırmıştır.¹⁵ Suikastla ilgili yayınlanan haberlerin devamında Mehmed Talât Paşa'nın saldırıya uğradığında eşi tarafından takip edildiğini, saldırıyı gören eşinin yardıma koştuğu, ancak kendisinin de yaralandığı ifade edilmiştir.

Soğomon Tehliryan, mahkemedeki ifadesinde; olay sırasında Mehmed Talât Paşa'nın yanında kimsenin olmadığını belirtirken görgü tanıklarının ifadesi de durumu doğrulamıştır. Eşiyle ilgili paylaşılan bu yanlış bilginin yayılması ise; olay esnasında Mehmed Talât Paşa'nın önünde yürüyen bir kadının, silahın ateşlenmesiyle birlikte yaşadığı baygınlık ve bayılan kadının Mehmed Talât Paşa'nın eşi sanılmasından kaynaklanmıştır. Zira Hayriye Hanım, suikast sırasında evde misafir beklediğini kendisi ifade etmiştir.¹⁶

Suikastın Batı Basınındaki Peşin Hükümü: “Bir Ermeni'nin İntikamı”

1916 yılında Alfred Hugenberg tarafından ilk gazete grubunun kurulmasıyla hareketlenen Alman basınından liberal ve demokratik eğilimli *Berliner Morgenpost*'ta yapılan değerlendirmede Türkiye'nin Mehmed Talât Paşa'nın ölümü ile en kuvvetli diplomatlarından birini kaybettiği belirtilirken Mehmed Talât Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu tehlikede gördüğünde tüm nüfuz ve kuvvetini ülkesi için istimal ederek geniş omuzlarıyla ülkesine bir dayanak olduğu yorumu yapılmıştır. Gazetenin değerlendirmesine göre; I. Dünya Savaşı'nın hiç yaşanmaması durumunda, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'na karşın Mehmed Talât Paşa'nın, Türkiye'yi geliştirmeye ve kalkındırmaya muvaffak olacağı iddiasında bulunulmuştur.¹⁷

Mehmed Talât Paşa'nın tecrübeli bir Osmanlı siyaset adamı olduğunu belirten; basın özgürlüğünü, hukukun üstünlüğünü ve anayasal monarşiyi destekleyerek liberal bir çizgiye sahip olan *Neue Freie Presse* gazetesi, I. Dünya Savaşı'nda tezahür eden Alman-Osmanlı ittifakının en önemli mimarlarından biri olarak nitelendirdiği Mehmed Talât Paşa'nın kendisine atfedilen iddialar karşısında yargılanmadan sokak ortasında vahşice öldürüldüğünü kaydetmiştir. Eski Osmanlı sadrazamının sözde soykırım iddialarının mesulü olarak gösterildiğini ifade eden *Neue Freie Presse*, siyasi bir eylem olarak işlenen cinayetin

15 Talat (Paşa) Berlin'de Öldürüldü, *Peyam-ı Sabah*, 17 Mart 1921, 1.

16 Hayriye Talat: "Kocam Talat Paşa", *Milliyet*, 26 Kasım 1982, 7.

17 Talaat Pascha Wurde Getötet, *Berliner Morgenpost*, 17 Mart 1921, 1.

Soğomon Tehliryan adında Ermeni bir intikamcı genç tarafından ifa edildiğini aktarmıştır.¹⁸ *Neues Wiener Journal* gazetesi, katil zanlısının uzun zamandan beri Mehmed Talât Paşa'nın peşinde olduğunu belirtirken Sevk ve İskân Kanunu olaylarında ailesini kaybeden katil zanlısı Soğomon Tehliryan'ın Alman polisine verdiği ifadede, rüyalarında gördüğü annesinden etkilenerek suikastı gerçekleştirdiğini söylediğini aktarırken psikolojik bir travma sonucu bilinç dışı bir hareketle işlendiği iddia edilen cinayetin onca yol katedilip Almanya'da Mehmed Talât Paşa'nın izini sürecek kadar tasarlanmasının iddia edildiği gibi bilinç dışı bir eylemin tersini gösterdiğini belirtmiştir.¹⁹ Aydınlanma, anayasal monarşi, basın özgürlüğü ve hukukun üstünlüğünü desteklerken özellikle 19. yüzyılda Prusya'daki reform yanlısı ve burjuva-liberal kesimin sesi haline gelen *Vossische Zeitung*, Ermeni olaylarının tek bir kişiye mal edilmesini adil bulmazken işlenen suikastı bir terör eylemi şeklinde değerlendirerek I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın müttefiki olan Osmanlı Devleti'nin önde gelen devlet adamlarından birisinin Almanya topraklarında öldürülmesinin savaş sonrası dönemin barış umudu adına kötü bir izlenim yaratabileceğini vurgulamıştır.²⁰ Mehmed Talât Paşa'nın Sevk ve İskân Kanunu hakkındaki görüşlerini hatıratından aktarımla sunan Alman basını Paşa'nın, yaşananların yegâne mesulü olarak asker cenahını sorumlu tuttuğunu belirtirken Mehmed Talât Paşa'nın haksızlığa uğrayan Ermenilerle görüşmek üzere Ermeni heyetiyle iletişime geçtiğini ancak Ermenilerin, istikballerinin kurtarıcısı olarak gördüğü İtilaf Devletleri'nin yanında yer alarak Mehmed Talât Paşa'nın teklifini reddettiğini aktarmıştır.²¹

Aşırı sağcı, antisemitik ve faşist bir yayın çizgisine sahip olan *Völkischer Beobachter* gazetesi ise ırkçı bir tutumla Ermenileri, Rumlarla birlikte Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan asalak toplumlar şeklinde tanımlamıştır. 1920'li yıllardan 1945'e kadar Nasyonal-Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin basın organı işlevini yürüten *Völkischer Beobachter* gazetesine göre; Ermeni ve Rumlar, Osmanlı Devleti adına kökü kazınması gereken kan emiciler olduğu gibi bu azınlık toplumların zararsız hale getirilmesi zorunluluk teşkil etmiştir. Alman Yüzbaşı Hans Tröbst'ten atıfla Ermeniler ve Rumların Türk toplumuna nazaran daha hızlı çoğaldığını aktaran gazete, demografik yapının bozulması adına

18 *Neue Freie Presse*, 17 Mart 1921, 1.

19 *Neues Wiener Journal*, 17 Mart 1921, 2.

20 Talaat Pascha Wurde in Berlin Getötet, *Vossische Zeitung*, 17 Mart 1921, 1.

21 Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm* (İstanbul: Truva Yayınları, 2004), 60.

ciddi bir tehdit oluşturduğunu belirtmiştir. Stefan Ihrig, Ermeni karşıtlığının I. Dünya Savaşı öncesinde Almanya’da yüksek bir etkiye sahip olduğunu belirtirken liberal politikacı Friedrich Naumann’ın makalesinden aktaran Karl Friedrich May, sözde soykırım iddialarına dair saldırıyı başlatanların Türkler değil Ermeniler olduğunu ve Türklerin, dünyanın en kötü tipi olan Ermenilerden korunmak adına kendilerini savunmakta haklı olduğunu, iddia etmiştir. May’e göre; “*Nerede bir kötülük, bir ihanet planlanıyorsa, Ermeni’nin şahin burnu mutlaka içindedir. Vicdansız Yunan bile bir hainlik yapmak istemediğinde, gınahtan para kazanmak isteyen bir Ermeni kesinlikle bulunur.*”²²

Dönemin basın-yayın faaliyetlerinden de anlaşıldığı üzere Almanya’daki Ermeni karşıtlığı, Ermenilerin “Doğunun Yahudileri” şeklinde algılandığı bir çerçevede seyrederken Orta Avrupalı Yahudiler ile Osmanlı Ermenileri arasında kurulan algı paralelliği, sözde soykırım iddialarında Osmanlı Devleti’ni haklı bulmuştur. Keza ilerleyen yıllarda kurulan Nazi yönetimi döneminin yazarları, Osmanlı Devleti’nin çöküşüne neden olan en büyük etkenlerden biri olarak imparatorluğun çok uluslu yapısını gösterirken bu değerlendirmeler çerçevesinde şu yorumu getirmiştir; “*Türk hasta değildi, ama boş yere bir arada tutmaya çalıştığı cansız bir imparatorluğun inanılmaz ağırlığını taşımak zorundaydı.*” Dolayısıyla asılsız soykırım iddialarıyla itham edilen Osmanlı Devleti’nde I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası dönemin basınında Ermenilere karşı benzer ırkçı söylemler yer almazken aynı dönem ve ilerleyen yıllardaki Kıta Avrupası merkezindeki Nazi Almanya’sının basın-yayın faaliyetlerinde, Yahudilere karşı yükselen faşist öfkenin Ermenilere karşı da aynı hiddetle duyulduğu gözlemlenmektedir.²³

Muhafazakâr, Katolik ve merkezci bir yayın çizgisine sahip olan *Germania* gazetesi ve liberal, merkez-sağ ve piyasa ekonomisini destekleyen bir yayın organı olan *Neue Zürcher Zeitung* gazetesi, “Ermeni katliamcısı” olarak

22 Karl Friedrich May, *Im Reiche des Silbernen Löwen*, (Verlag: 1898)

23 Stefan Ihrig’e göre; “Ermeni Soykırımı” ile Nazi Holokost’u zaman ve mekân açısından birbirinden ayrılrsa da bu iki trajik olay tarihsel bir kökene bağlıdır. Bismarck ve II. Wilhelm’in dış politikalarının birbirine çok benzer bir paralellik teşkil ettiğini belirten Ihrig, Osmanlı İmparatorluğu’nun Almanya ile yürüteceği istikrarlı ilişkide Ermenilerin huzursuzluğunun Almanya için de sorun yarattığını belirtmiştir. 1890’lardan itibaren Almanya’nın, Ermenilere yönelik şiddeti mazur gördüğünü, hatta bunu bir dış politika olarak kullandığını aktaran Ihrig, Almanya için Ermenilerin etnik bir sorunu temsil ettiğini ve Ermenilerin Hıristiyanlığına rağmen Almanlar adına “Doğu Yahudileri” olarak tasvir edildiğini belirtmiştir. Ayrıca bakınız; Stefan Ihrig, *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler* (Cambridge: Harvard University Press, Massachusetts, 2016).

nitelendirdiği Mehmed Talât Paşa'nın öldürülmesini bir intikamın neticesi şeklinde değerlendirirken *Wiener Neueste Nachrichten* gazetesi, katledilen Ermeni halkının intikamını aldığını iddia ettiği katil zanlısı Soğomon Tehliryan'dan adeta bir kahraman edasıyla bahsetmiştir. Mehmed Talât Paşa suikastının siyasi bir cereyan olduğu konusunda hem fikir olan Alman basını, suikasta verdiği tepkiler açısından ikiye bölünmüştür. Bazı Alman gazeteleri, Mehmed Talât Paşa mesuliyetinde gördükleri Sevk ve İskân Kanunu olaylarını eleştirerek katil zanlısı Soğomon Tehliryan'ı bir kahraman olarak överken diğer Alman gazeteleri ise I. Dünya Savaşı'ndaki Alman-Osmanlı ittifakı çerçevesinde Mehmed Talât Paşa'nın Almanya ile uyumlu çalışan bir devlet adamı olduğunu hatırlatarak bir terör eylemi şeklinde değerlendirdiği suikastı kınamıştır.

Mehmed Talât Paşa suikastı, Alman basınının dikkatini çektiği kadar Amerika Birleşik Devletleri'nin basın gündemini de meşgul etmiştir.²⁴ Suikastla ilgili yurt dışında haber yapan ilk yayın organlarından birisi; ABD menşeli 18 Eylül 1851'de Henry Jarvis Raymond ve George Jones tarafından New York'ta kurulan genellikle merkez-sol, liberal ve ilerici görüşleri destekleyen bir yayın organı olan *New York Times* gazetesi olmuştur. *New York Times*, 16 Mart 1921 tarihinde; "Talat Paşa Berlin Banliyösünde Öldürüldü." başlıklı haberi paylaşırken haberin detaylarında Ermeni bir öğrencinin, Ermeni katliamlarından sorumlu tutulan eski Türk sadrazamını vurduğunu belirtmiştir. Habere ilgili detayları paylaşırken Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda Ermenilere karşı katliamlar düzenlediği iddiasında bulunan *New York Times*'a göre; dönemin ABD Büyükelçisi Hans Morgenthau, Mehmed Talât Paşa'yı Ermeni katliamlarından sorumlu *Büyük Patron* olarak nitelendirmiştir.²⁵ 1852 yılında Washington D.C.'de kurulan ve genellikle merkez-sağ bir duruş sergileyen *The Evening Star* gazetesinde yapılan yoruma göre bir zamanlar hayatını telgraf operatörü olarak idame ettiren Mehmed Talât Paşa'nın en büyük fırsatı Jön Türk Devrimi ile yakaladığı belirtilirken Mehmed Talât Paşa'nın *acımasız, kurnaz ve vicdansız* biri olduğu vurgulanmıştır. Mehmed Talât Paşa'nın Jön Türk hareketiyle siyaset sahnesine çıkmasının *tarihi bir saçmalık* olarak değerlendirildiği haberin devamında, Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni kurtarmak adına giriştiği reform adı altındaki çalışmalarının hiçbirinin işe yaramadığı iddiasında bulunulmuştur. Mehmed Talât Paşa'nın

24 Semra Işın, "Talât Paşa Suikastının Amerikan Basınındaki Yansımaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi* (9. cilt, no.1, 2023), 169-184.

25 Talaat Pasha Slain in Berlin Suburb", *New York Times*, 17 Mart 1921, 1.

eski Türk kafasında gerici, Hristiyan karşıtlığında nefret duyurcasına şiddetli bir Müslüman olduğunun altının çizildiği yorumlarda, Mehmed Talât Paşa'nın taşıdığı karakter ve izlediği siyaset gereği Jön Türk hareketi içerisinde bulunmaktansa karşıtı olduğu Sultan II. Abdülhamid rejimi içerisinde bulunmaya daha uygun bir profil taşıdığı belirtilmiştir.²⁶ Mehmed Talât Paşa ve Enver Paşa'nın Jön Türk hareketi sayesinde Osmanlı Devleti'nde komutanlık statüsü kazandığı ifadesinde bulunan haberdeki yorumlarda; Enver Paşa'nın büyük olasılıkla çevresindeki düşmanlarından kaçarak Asya'da bir yerlerde saklanmakta olduğu iddia edilirken Enver Paşa'nın annesinin Ermeni olduğu ve bu sebeple Enver Paşa'nın Ermeni meselesinde Mehmed Talât Paşa'ya nazaran çekimser bir tavır takındığı iddia edilmiştir. Enver Paşa'nın Sevk ve İskân Kanunu olaylarında yaşananlar karşısında çekimser olduğunu belirten yorumlar, Mehmed Talât Paşa'nın ise sınır tanımaz bir hiddetle katliamlardan övündüğünü vurgularken Morgenthau'nun sözleriyle bir Mehmed Talât Paşa portresi çizmiştir: “Fiziksel anlamda pek de hoş olmayan Talât Paşa, ancak kişilik olarak çekici biri olduğu ölçüde kaba ve acımasızdır, yani tam bir Türk tür ve Ermenilerden de şiddetli şekilde nefret etmektedir.”²⁷

Mehmed Talât Paşa suikastı haberlerinde Enver Paşa ve Cemal Paşa'ya da yer veren 1887 yılında ünlü medya patronu Joseph Pulitzer tarafından kurulan liberal eğilimli *The Evening World* gazetesi; Mehmed Talât Paşa'nın, iş birlikçisi şeklinde tasavvur ettiği bu paşalarla I. Dünya Savaşı boyunca üçlü bir yönetim sergilediklerini, Temmuz 1919 tarihinde Türk mahkemeleri tarafından ölüm cezasına çarptırılan bu üçlünün, savaşı kaybeder kaybetmez Almanya'ya sığındıklarını belirtmiştir.²⁸ 1841 yılında Horace Greeley tarafından kurulan ve kölelik karşıtı bir duruş sergileyerek Kuzey eyaletlerinin görüşlerini destekleyen cumhuriyetçi, reformist ve ilerici bir çizgiye sahip olan *New York Tribune* gazetesinde ise bu meseleye dair Berlin'e gelen Mehmed Talât Paşa'nın diğer paşalarla beraber Türk Hükümeti tarafından cezalandırılmak üzere iadesinin istendiği aktarılırken paşaların iadesini isteyen ülkeler arasında Türkiye haricinde İngiltere'nin de bulunduğu, İngiliz Hükümeti'nin de savaş suçu kapsamında Mehmed Talât Paşa'nın yakalanması gerektiği görüşünde olduğu, üstelik İstanbul yönetiminin bu hususla ilgili olarak söz verdiği ancak bu konuda herhangi bir adım atılmadığını belirtilmiştir.²⁹ Muhafazakâr

26 Talaat Pasha, *The Evening Star*, 17 Mart 1921, 6.

27 Talaat Pasha, *The Evening Star*, 17 Mart 1921, 6.

28 Talaat Pasha is Assassinated”, *The Evening World*, 17 Mart 1921, 1.

29 Assassin Kills Talaat Pasha, Turk War Lord, *New York Tribune*, 17 Mart 1921, 7.

ve merkez-sağ bir çizgiye sahip olan *The Evening Star* gazetesinde yapılan yorumlarda Mehmed Talât Paşa'nın Almanya ile arasındaki ilişkiye değinilirken Mehmed Talât Paşa'nın hükümetteki görevinden istifa etmesinin ardından, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen öncesinde Almanya'ya kaçtığı belirtilmiştir. Bu durumun temel sebebi olarak da Paşa'nın müttefiklerce yasaklı olduğu ve cezalandırılacaklar listesinde kendi adının da bulunduğu gösterilirken Almanya'da koruma güvencesine sahip olduğu iddia edilen Mehmed Talât Paşa'nın savaş öncesinde ve savaş devam ederken Berlin Hükümeti ile iş birliği içerisinde olduğu ileri sürülmüştür.³⁰

ABD basını, Mehmed Talât Paşa suikastı haberlerini aktarırken suikastın işlenme sebebini asılsız soykırım ithamlarına dayandırırken olayların sorumlusu olarak değerlendirdiği Mehmed Talât Paşa'nın da bu nedenle öldürüldüğü hususunda belirgin bir kanaat getirmiştir. *The Evening Star* gazetesi, Mehmed Talât Paşa'nın özellikle bir kan davasına dönüşen Sevk ve İskân Kanunu olayları sebebiyle öldürüldüğünü vurgularken "Berlin'de Suikast, Talat Paşa Vuruldu." başlığını kullanan *New Zealand Herald* ise Türklerin eski sadrazamının intikamcı bir Ermeni tarafından sokakta yürürken vurulduğunu kaydetmiştir.³¹ 1872 tarihinde George Jones tarafından kurulan *Waikato Times* gazetesi, suikastı "Bir İntikam Hareketi: Talat Paşa Öldürüldü." başlığıyla duyururken binlerce Ermeni'nin katili olarak lanse ettiği Mehmed Talât Paşa'nın Ermeni bir genç tarafından bir intikam kurşunuyla kafasından vurulduğunu paylaşmıştır.³² *The Evening Post*, 4 Haziran 1921 tarihli sayısında "Talat Cinayeti: Bir Ermeni'nin İntikamı" başlığıyla suikast haberini duyururken Ermeni olaylarından sorumlu tutulan Mehmed Talât Paşa'nın genç bir Ermeni tarafından öldürüldüğünü, katilin rüyasında annesini gördüğünü ve bu rüyadan esinlenerek cinayeti işlediğini ifade ettiğini belirtirmiştir.³³

ABD basınının suikast ile ilgili yaptığı genel değerlendirmede Mehmed Talât Paşa'nın Sevk ve İskân Kanunu olaylarının faili olduğu için öldürüldüğü yorumu, hemfikir bir üslupla ağır basarken Mehmed Talât Paşa'nın şahsı üzerinde yükselen değerlendirmelerde ise suikasta kurban giden Paşa'nın maktul çerçevesinde bir mağdurdan ziyade "1915 katliamlarının sorumlusu bir canavar" oluşu makbul olmuştur. Ayrıca ABD basınındaki aynı tavrın

30 Turk War Head Is Murdered in Berlin Street, *The Evening Star*, 17 Mart 1921, 1.

31 Assassinated in Berlin, Talaat Pasha Shot, *New Zealand Herald*, 17 Mart 1921, 2.

32 An Act of Revenge: Talaat Pasha Murdered, *Waikato Times*, 17 Mart 1921, 1.

33 Murder of Talaat an Armenian's Revenge, *The Evening Post*, 4 Haziran 1921, 8.

suikast sonrasındaki yargı sürecinde de devam ettiği görülmüştür. *New York Tribune* failin, Berlin mahkemesinde vicdanının rahat olduğunu zira bir milleti öldürmediğini söylediğini belirtirken bu tavrı, belirgin bir tonla vurgulamıştır.³⁴ Benzer bir üslup takınan *The Evening Star*, gerek Osmanlı Devleti gerekse Mehmed Talât Paşa hakkında ağır ithamlarda bulunan ifadelere yer verirken I. Dünya Savaşı boyunca Kayzer'in müttefiki olan Osmanlı'nın Ermeni katliamlarına imza attığını, fakat uzun bir süre bu sözde katliamın gerçekliğine inanmayan Almanların ancak mahkemede Soğomon Tehliryan'ın annesinin ne şekilde öldürülüp ailesine nasıl işkence edildiğini öğrenmesiyle şok yaşadıklarını belirtmiştir. Gazetenin haberine göre Soğomon Tehliryan, mahkemedeki ifadesinde suikasttan iki hafta kadar önce rüyasında ailesini korku içerisinde, diğer insanları da kan içinde yüzdüğünü gördüğünü belirtirken bir gece annesini yeniden rüyasında gördüğünü ve annesinin kendisine Talât buradayken kayıtsız kalmakla sitem ettiğini ve "Sen benim oğlum olamazsın." şeklinde bir ifade kullandığını aktarmıştır. *New York Tribune* gazetesi de benzer şekilde Mehmed Talât Paşa'nın katilinin cinayeti işlemeyen önce rüyasında görmüş olduğu annesinden etkilendiğini belirterek haberi; "Ölen annenin rüyası Talat'ın katiline ilham oldu." başlığıyla vermiştir. Katil zanlısının rüyasında annesini gördüğünü ve annesinin ona "Artık benim oğlum değilsin." dediğini ifade eden gazete; katilin ailesinin Sevk ve İskân Kanunu olaylarında katledildiğini vurgularken Mehmed Talât Paşa'nın 1915 olaylarında bir milyon insanı öldürdüğünü ve sözde soykırım iddialarının intikamı adına vurulduğunu iddia etmiştir.³⁵

Tutuklu bulunan suikast zanlısı Soğomon Tehliryan hakkında açılan kamu davasında, sanığın suikastı kasten mi yoksa bilinçsiz mi işlediğinin tespiti adına sanığın ruh ve beden sağlığı hakkında karar verecek beş kişilik bir bilirkişi heyeti oluşturulmuştur. Oluşturulan beş kişilik bilirkişi heyetinde, Berlin'in en büyük araştırma hastanesi olan Charite'nin Sınır Kliniği Başhekimi Psikiyatrist Dr. Edmund Forster ve Berlin Üniversitesi Onur Profesörü Dr. Hugo Liepmann gibi itibar sahibi psikiyatrist ve nörologlar yer alırken uzman bir ekipten oluşan bilirkişi heyeti, Soğomon Tehliryan'ın cezai ehliyeti hususunda bir uzlaşıya varamadığı için mahkemeye çelişkili raporlar sunmuştur. Sanık Soğomon Tehliryan'ın mahkemedeki savunmasını ise dönemin ünlü avukatları Dr. Adolf von Gorden, Dr. Johannes Werthauer ve

34 Vision of Dead Mother Inspired Talaat Slayer" *New York Tribune*, 18 Mart 1921, 6.

35 Talaat Slayer Acquitted in Berlin Court", *New York Tribune*, 19 Mart 1921, 4.

Dr. Niemeyer üstlenmiştir. Amerika'daki Ermeni lobileri, bu ünlü avukatların Teilirian'ı savunması için büyük çaba gösterirken savunmanın dışında epilepsi hastası olduğu belirtilen Soğomon Tehliryan'ın tedavi masraflarının karşılanması adına da 10 bin dolarlık bir yardım göndermiştir.³⁶ Mahkeme heyeti, şahitlerin dinlenmesinin ardından Soğomon Tehliryan'ın aklı dengesi hakkındaki raporların incelenmesine geçerken raporlar arasındaki çelişkili duruma rağmen sanığın, Alman Ceza Kanunu'nun 51. maddesi uyarınca "Sanık akli dengesi yerinde değilse işlediği suçtan sorumlu tutulamaz." kapsamında değerlendirilmesine karar kılarak sanık Soğomon Tehliryan hakkında beraat kararı vermiştir.³⁷

ABD basınına göre Soğomon Tehliryan hakkında verilen beraat kararının arka planında Soğomon Tehliryan'ın ifadesinde anlattığı rüyalarının etkisi olmuştur. Yorumlara göre; bu kararın alınmasında en fazla ağır basan tanık; oryantalist, matematikçi ve sözde soykırım iddialarının önemli aktivistlerinden biri olarak Alman-Ermeni Cemiyeti'nin kurucusu Prof. Johannes Lepsius olmuştur. Zira ABD basınına göre; mezkûr meseleye dair çok fazla bir bilgiye sahip olmayan Almanlar, yargı süreci öncesinde araştırma yapmak amacıyla İstanbul'a giderek Morgenthau ile görüşen ve raporunu hazırlayan Lepsius sayesinde Ermenilere yapılan "gerçekleri" görebilmiştir. Esasında Alman Askeri Yönetimi'nin Almanları, Ermenilere yapılanlar hususunda kasıtlı bir şekilde bilgilendirmediğini iddia eden yorumların devamında Alman Hükümeti'nin, Alman Doğu Misyonu'ndan atıldığı ifade edilen Lepsius'un raporundan bahseden gazetede ki haberlere dair yasak getirdiğini savunmuştur. General Liman Von Sanders'den de bahsedilen haberin devamında Sanders'in savaş boyunca Alman Askeri Partisi İstanbul temsilcisinin, Enver Paşa ve Mehmed Talât Paşa ile partinin iletişimini sağlamaktan mesul olduğundan söz ettiği iddia edilirken ayrıca Mehmed Talât Paşa suikastı davasında Sanders'in, Almanların Ermeni tehcirine dair sözde kıyımı önleyebilecek mesuliyete sahip olmadıklarını ifade ettiği belirtilmiştir. Katil zanlısından çok "mağdur" sıfatı yüklenen Soğomon Tehliryan hakkındaki beraat kararı, Amerikan basınında olumlu karşılanırken yorumların geneli; bir Ermeni'nin hayatının kurtulmasının katledilen binlerce Ermeni'nin hayatını geri getirmeyeceği şeklinde olmuştur.

36 Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874- 1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)* (Ankara: TTK, 2005), 252.

37 Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874- 1921*, 260.

Mehmed Talât Paşa suikastı sonrasında ABD basınında pek çok spekülâtif haber yapılırken mezkûr haberlerde yapılan yorumların paydaş noktası, tarafgir ve peşin hükümlü olmalarıdır. Objektif haber anlayışından uzakta ve bir Türk/Osmanlı düşmanlığı üzerinden yükselen yorumların genel çerçevesinde sözde soykırım ithamları, iddiadan da öte genel bir geçerlilikle kabul edilirken bu olayların mesulü olarak değerlendirilen Mehmed Talât Paşa'nın bu sebeple öldürülmesinin haklı olduğuna dair belirgin bir eğilim sergilenmiştir. Bu eğilimin paralelinde suikastın faili Soğomon Tehliryan'a, sözde soykırım iddiaları esnasında ailesinin katledilmesini ve kendisinin yaralanmasını unutamayan ve bu sebeple bir nevi ailesinin intikamını almış -üstelik epilepsi hastası olduğunun altı çizilerek- "masum" bir rol biçilmiştir. Amerikan basınında suikasta dair görüşlerini bildiren bazı radikal kalemlere göre Soğomon Tehliryan'nın işlediği "travmatik cinayet", katledilen milyonlarca masum Ermeni'nin karşılığında "kutsal bir görev" mahiyetine sahip olurken ayrıca yapılan yorumlar çerçevesince Soğomon Tehliryan'nın rüyasında annesini görmüş olmasının da suikastın "duygusal bir ruh haliyle işlendiği" gerekçesine sığdırılmaya çalışılmıştır.

Benzer tutum Fransız basınında da kendisini göstermiştir. Milliyetçi ve muhafazakâr bir çizgiye sahip olan *Le Petit Journal* gazetesi haberi; "Sabık Sadrazam Talât Paşa Charlottenbourg'da Öldürüldü" manşetiyle paylaşırken I. Dünya Savaşı'nın mağlup yöneticilerinden Mehmed Talât Paşa'nın Berlin'de bir Ermeni genç tarafından öldürüldüğünü belirtmiş ve suikastın muhtemel gerekçesi olarak; Paşa'nın Sevk ve İskân Kanunu olaylarının faillerinin baş sorumlusu olarak görülmesini göstermiştir.³⁸ Suikastla alakalı benzeri bir değerlendirmeyi de "Talât Paşa Almanya'da Bir Ermeni Tarafından Öldürüldü" başlığı altında *L'Homme Libre* gazetesi yapmıştır. 1913 yılında ünlü Fransız siyasetçi ve gazeteci Georges Clemenceau tarafından kurulan ve liberal-cumhuriyetçi bir çizgiye sahip olan *L'Homme Libre*, I. Dünya Savaşı'nın siyasi kaçaklarından biri olduğunu belirttiği Mehmed Talât Paşa'nın binlerce insanın hayatına mal olan katliamcı bir Ermeni katili olduğunu kaydetmiştir.³⁹ Radikal cumhuriyetçi, laik ve sol eğilimli bir çizgiye sahip olan *Le Radical* gazetesi suikast haberini "Talât Paşa Berlin'de Öldürüldü" başlığıyla duyururken Paşa'nın, dünyaca ve özellikle Ermenilerce büyük bir katliamcı olarak

38 L'Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Charlottenbourg, *Le Petit Journal*, 16 Mart 1921, 1.

39 Talaat Pacha Assassine en Allemagne par un Armenien, *L'Homme Libre*, 16 Mart 1921, 3.

anıldığı iddiasında bulunmuştur.⁴⁰ Katolik ve muhafazakâr bir gazete olan *L'Ouest Eclair* gazetesi haberi; “Talât Paşa Öldürüldü” başlığıyla okurlarına aktarırken I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti tarafından yürürlüğe konulan Sevk ve İskân Kanunu neticesinde bir milyona yakın Ermeni’nin katledildiğini savunmuştur.⁴¹ Suikast haberini okurlarıyla “Talât Paşa Suikastı” başlığıyla paylaşan liberal, merkez-sağ ve cumhuriyetçi bir yayın politikası izleyen *Le Temps* gazetesi ise I. Dünya Savaşı sonrasında Berlin’de kaçak hayatı yaşayan Paşa’nın, Ermeni katliamlarının mesulü sıfatıyla infaz edildiğini yazmıştır.⁴²

Suikast haberini “Sabık Sadrazam Talât Paşa Öldürüldü.” başlığıyla paylaşan 1908 yılında Charles Maurras tarafından kurulan ve aşırı sağcı, monarşist *L’Action Française* gazetesi, sabah saatlerinde işlenen suikastın faili 24 yaşındaki Soğomon Tehliryan’ın Mehmed Talât Paşa’ya iki el ateş ettiğini aktarırken Soğomon Tehliryan’ın polis tarafından alınan ilk ifadesinde, Mehmed Talât Paşa idaresindeki Osmanlı Hükümetinin sistematik olarak işlediği Ermeni katliamları sebebiyle yurttaşları adına intikam almak istediğini belirtmiştir.⁴³ Haberi “Talât Paşa Suikastı” başlığı altında paylaşan *L’Intransigeant* gazetesi, Fransız basınında suikastla ilgili aktarılan benzeri bilgiler haricinde Mehmed Talât Paşa’nın yaklaşık iki yıldır Ali Sâi takma adıyla Berlin’de ikamet ettiğini kaydederken Soğomon Tehliryan’ın polis sorgusundan ele geçirildiğini iddia ettiği birtakım bilgileri paylaşmıştır. 1880 yılında Fransız gazeteci ve yazar Henri Rochefort tarafından kurulan anti-monarşist ve anti-klerikal (kilise karşıtı) gazetenin haberine göre; katil zanlısı Soğomon Tehliryan ifade verirken, Mehmed Talât Paşa’yı ailesinin ölüm emrini veren kişi olduğu için öldürdüğünü açıklamıştır. Gazetenin iddiasına göre; Soğomon Tehliryan, intikam almak adına iki yıldır Mehmed Talât Paşa’nın izini sürdüğünü belirtirken Paşa’nın Berlin’de olduğunu öğrenmesinin ardından 1921 yılının Ocak ayında Cenevre’den Berlin’e hareket ederek suikastı gerçekleştirmiştir.⁴⁴

1899 yılında François-Xavier Vallée ve Emmanuel Desgrées du Loû tarafından Fransa’nın Rennes kentinde kurulan ve Hristiyan demokrat, merkez sağ ve

40 Talaat Pacha est Assassine a Berlin, *Le Radical*, 16 Mart 1921, 2.

41 Talaat Pacha a ete Assassine, *L’Ouest Eclair*, 16 Mart 1921, 1.

42 L’Assassinat de Talaat Pacha, *Le Temps*, 16 Mart 1921, 1.

43 L’Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Berlin, *L’Action Française*, 16 Mart 1921, 3.

44 Assassinat de Talaat Pacha, *L’Intransigeant*, 16 Mart 1921, 3.

sosyal reformcu bir yayın politikası izleyen *L'Ouest Eclair* gazetesi suikast ile ilgili haberi paylaşırken İtilaf Devletleri'nin azılı düşmanlarından biri olarak vurguladığı Mehmed Talât Paşa ile Enver Paşa ve Cavid Bey'in uzlaşma noktasında en aksi ruhlarla sahip karakterler olduklarından bahsetmiştir. Gazetede yoruma göre; Mehmed Talât Paşa'nın yaptıklarından ötürü Asya Türkiye'sinde tezahür eden milliyetçi hareket, İtilaf Devletleri'nin Yunanlara ve Ermenilere sağladığı imtiyazları da pekiştirmiştir. *L'Ouest Eclair* gazetesi, Mehmed Talât Paşa'nın nefret duyduğu bir ırkın soyundan gelen biri tarafından öldürülmesini *içkin bir adalet* şeklinde değerlendirmiştir.⁴⁵ 1789 yılında Godefroy-Gabriel Renaudot tarafından Fransa'da kurulan liberal ve anayasal monarşi yanlısı bir çizgi benimseyen *Journal des Debats* gazetesinde "Talat Paşa Suikastı" başlıklı bir makale kaleme alan Auguste Gauvain⁴⁶, *l'Allemagne* gazetesinden olayın nasıl yaşandığını aktaran *La Gazette Generale*'den atıfla hiçbir cinayetin meşru olmadığı gerçeğinin yanında bu suikastın bir izah gerektirdiğini belirtirken Mehmed Talat Paşa'nın bir buçuk milyon Ermeni'nin katledilmesinin baş sorumlusu olduğunu iddia etmiştir. Gauvain'e göre; katliam suçunu işleyen Mehmed Talât Paşa yalnız olmadığı gibi gerek kabineden gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden gerekse Alman Büyükelçiliği'nden, Paşa'nın kararlarına onay veren suç ortakları bulunmaktadır. Kendisini reformcu şeklinde adlandıran ancak aslında İstibdat rejiminin yürütücüsü olarak nitelendirdiği Mehmed Talât Paşa'nın Ermeni meselesinin üstünü kapatarak örtmeye çalıştığını iddia eden Gauvain, Mehmed Talât Paşa'nın dünyanın görüp görebileceği en korkunç insanlardan biri olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

Gauvain, suikasta dair kaleme aldığı yazısında Mehmed Talât Paşa hakkında bazı biyografik bilgileri kapsayan detaylara da değinmiştir. Osmanlı Devleti'ni yıkıma iten en önemli karakterlerden biri olduğunu iddia ettiği Mehmed Talât Paşa için basit bir posta görevlisiyken telgraf memuru olduğunu belirten Gauvain, Paşa'nın etkileyici iletişim kurma yeteneğiyle bir anda yükselerek devlet erkânına girdiğini ve hatta Enver ve Cemal Paşalar ile birlikte Sultan'ı bir nevi kuklaya çevirdiğini ileri sürmüştür. Mehmed Talât Paşa'nın

45 Talaat Pacha a ete Assassine, *L'Ouest Eclair*, 16 Mart 1921, 1.

46 Auguste Gauvain (1861-1931), Fransız akademisyen gazetecidir. Hukuk eğitimini tamamladıktan sonra *Journal des Debats* gazetesinde köşe yazıları yazmıştır. 1922 yılında Fransa'nın saygın akademilerinden biri olan Academie des Sciences Morales et Politique üyesi olmuştur. I. Dünya Savaşı, Balkan Savaşları, Avrupa Savaşları ve Yunan meselesine dair çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca bkz.: Auguste Gauvain, *Journal des Debats*, 20 Nisan 1931.

47 Auguste Gauvain, "L'Assassinat de Talaat Pacha" *Journal des Debats*, 17 Mart 1921, 1.

“Pomak” olarak adlandırılan Müslümanlaştırılmış Bulgar soyundan geldiğini iddia eden Gauvain, yazısının devamında Paşa’nın özgür iradeli ve dogma karşıtı özelliğiyle Pan-İslamizm ve Turan politikaları güden bir çelişkide olduğunu belirtmiştir. Paşa’nın, mücadelenin başında dava arkadaşlarına kıyasla yolsuzluğa çok bulaşmadan Türkiye’yi Fransız İhtilali ilkelerine göre şekillendirmek istediğini belirten Gauvain’e göre, Enver Paşa kendisini Napolyon sanıyorken Cemal Paşa, Barras ve Carrier’i içselleştirmiş; Mehmed Talât Paşa ise Danton bakımından Robespierre’in sadeliğini benimsemiştir. Mehmed Talât Paşa’nın Fransızlara karşı dostmuş gibi görüldüğünü iddia eden Gauvain, hatta Paşa’nın Almanlara olan eğiliminden daha fazla Fransızlara yakın olduğunu ileri sürmüştür. Paşa’nın Fransızlara olan yakınlığının daha ağır bastığını belirten yazar, Paşa’nın imparatorluğu baskı aracılığıyla canlandırma hedefinin ancak Alman çatısı altında gerçekleşebileceğine inandığını aktarmıştır. Mehmed Talât Paşa’nın ikinci memleketi Berlin’de öldürüldüğünü belirten Gauvain’e göre; bugüne kadar hayatta kalmasının dahi sürpriz olarak değerlendirilmesi gereken Mehmed Talât Paşa’nın bu şekilde öldürülmesi “böyle bir adam için güzel bir ölüm” olmuştur.⁴⁸

1918 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’da, Albert Carasso tarafından kurulan ayrıca Fransızca yayımlanan bir azınlık gazetesi olup, özellikle Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye’sindeki Yahudi toplumu tarafından takip edilen *Le Journal D’Orient* gazetesi, haberin detaylarında Mehmed Talât Paşa’nın muhtemelen kaleme almış olduğu son mektubu yayınlamıştır. Mehmed Talât Paşa tarafından eski elçilerden biri olan Şefkati Bey’e yazılan mektupta Mehmed Talât Paşa, parasızlıktan dem vururken annesine yardımcı olduğu için Şefkati Bey’e teşekkür etmiş ve Mösyö V’den yeni bir avans istediğini anlatırken nişanlarının satılıp nakde tahvil edilmesini rica etmiştir. Ayrıca *Le Journal D’Orient*, Mehmed Talât Paşa’nın Asım Gobni isminde Berlin’e yerleşmiş bir akrabası bulunduğunu ve Gobni’nin, Mehmed Talât Paşa’nın annesine yardım etmek amacıyla İstanbul’a geldiğini ve suikasttan bir hafta evvel de Berlin’e döndüğünü aktarmıştır.⁴⁹

Nesnellik, barış ve bilimin var olması için başta gelen ilkelerden biri olduğu gibi haberin doğruluk payı nezdinde basın adına da vazgeçilmez unsurlarından birini teşkil etmektedir. Görüldüğü üzere Fransız basını, Mehmed Talât Paşa

48 *Gauvain*, “L’Assassinat de Talaat Pacha”, 1.

49 *Vakit*, 16 Mart 1921, 2.

suikastının haberlerini aktarırken ABD basınıyla paralel bir yaklaşımla tarafgir ve peşin hükümlü bir üslup benimsemiştir. Fransız basını mezkûr üslubu takınırken Sevk ve İskân Kanunu neticesinde hayatını kaybeden bir milyon Ermeni iddiasını, hiçbir belge ve kanıtı dayandırmadan basmakalıp bir zemin üzerine oturtmuştur. Haber akışı içerisinde Mehmed Talât Paşa hakkında peşin hükümlü bir yaklaşım sergileyen Fransız basını, bu suçlama alanı içerisinde İttihat ve Terakki yönetimi mensuplarını da dâhil ederek esasında I. Dünya Savaşı çeperinde geniş bir Osmanlı Devleti idaresi eleştirisi çizmiştir. Fransız basının bu gayriilmî, kasıtlı ve yanlı tutumu; sözde soykırım ithamlarıyla iddialar hedefindeki Mehmed Talât Paşa özelinde, kullanılan peşin hükümlü dili, I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında yaşanan gelişmelere olan yaklaşımı, bir Türk/Osmanlı karşıtlığının da kanıtı mahiyetine sahip olmuştur.

Sonuç

Siyasi, ekonomik ve sosyokültürel alanlar başta olmak üzere birçok alanı kapsayıp her geçen gün artan etkisiyle çağımızın yeni silahı olarak gösterilen kitle iletişim araçlarından biri olan basının temel işlevlerinden birisi de bilgiyi işleyerek gerçekleri ortaya çıkarmak, farkındalık yaratmak ve söylemler geliştirmektir. Bu manada basının; olgulara dayalı bir bilgiyi, yanlış sonuçlara varacak biçimde sunmak ya da özel çıkarlar adına bir algı yürütmek gayesiyle kamuoyunu etkilemek gibi bir gücü de bulunmaktadır. Tarihsel süreç, yaşanan olaylar çerçevesinde basının gelişim sürecinin üstlenmiş olduğu rolün kapsadığı değeri gözler önüne sererken bu tarihsel sürece tanıklık eden dünya siyasi tarihinin en tartışmalı konularından birisi; I. Dünya Savaşı'nda yaşanan Sevk ve İskân Kanunu olaylarının mesulü olarak gösterilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli simalarından biri olan ve Osmanlı Devleti tarihinin son İttihatçı sadrazamı olarak anılan Mehmed Talât Paşa'nın bir suikast sonucu öldürülmesi olmuştur. Mehmed Talât Paşa'nın uğradığı suikast, ulusal basın kadar dönemin Batı basınının gündemini de meşgul etmiştir.

Mehmed Talât Paşa suikastının Batı basınındaki yansımaları özelinde ele alındığında, dönemin gazetelerinin büyük çoğunluğunun olayı taraflı bir bakış açısıyla ele aldığı görülmektedir. Özellikle Alman, Fransız ve Amerikan basınında suikast, Sevk ve İskân Kanunu'nda yaşananlarla ilişkilendirilmiş; Mehmed Talât Paşa "katliamların sorumlusu" olarak lanse edilirken, suikastı gerçekleştiren Soğomon Tehliryan ise bir intikam figürü olarak sunulmuştur.

Batı basınında suikast haberleri, yalnızca bir haber verme süreci olarak değil, aynı zamanda bir yargılama ve infaz söylemi ekseninde ele alınmıştır. Haberlerde Mehmed Talât Paşa, Sevk ve İskân Kanunu'nun baş faili olarak tanımlanmış, bu bağlamda işlenen suikast da bir tür adaletin sağlanması olarak gösterilmiştir. Özellikle ABD ve Fransız basınında, sözde soykırım iddiaları herhangi bir belge veya somut delil sunulmadan mutlak bir gerçeklik olarak kabul edilmiş ve bu çerçevede kamuoyuna aktarılmıştır. Batı basınındaki bu eğilim, hiçbir belge ya da veri sunulmadan varılan üstelik neredeyse aynı cümlelerle kurulmuş ezbere dayalı ve kasıtlı değerlendirmeler üzerinden seyrederken esasında tekdüze bir kalıba sıkıştırılmış birtakım siyasi hesapların sesi görüntüsünü vermiştir. Bu durum, Batı basınının Mehmed Talât Paşa suikastını yalnızca bir olay olarak aktarmaktan ziyade, tarihsel ve politik bir argüman oluşturma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Yargılanma sürecinin henüz başlamadığı dönemde, Sevk ve İskân Kanunu'nda yaşanan olaylar neticesinde ailesini kaybeden katil zanlısının intikam psikolojisiyle işlediği vurgulanan bu travmatik cinayetin “haklılık” payını tartışan Batı basını kalemleri, bu peşin hükümlü yaklaşım çerçevesinde esasında Mehmed Talât Paşa üzerinden dönemin İttihat ve Terakki yönetimini hedef alan hatta geniş bir ölçekte adeta Türk/Osmanlı Devleti öfkesi taşıyan bir eğilim sergilemiştir. Mehmed Talât Paşa suikastı haberlerindeki dönemin Batı basınının tarafsızlıktan uzak yaklaşımları, Batı perspektifinin Türkler/Osmanlı üzerindeki tasavvurunu gözler önüne sererek önemli bir konjonktürel iz düşüm oluştururken suikast ile ilgili yapılan yorum ve değerlendirmeler; 1915 Ermeni olaylarında yaşanan hadiselerin, asılsız olarak, bir “soykırım” şeklinde anılma çabalarıyla beslenen kamuoyu algısına zemin oluşturacak kadar keskin bir üslup ve içeriğe sahip olmuştur.

Çalışmamızın ortaya koyduğu veriler, basının yalnızca bilgi aktaran bir araç olmadığını, aynı zamanda siyasi ve ideolojik çerçeveleri inşa eden bir güç olarak işlev gördüğünü işaret etmektedir. Mehmed Talât Paşa suikastı haberlerinde gözlemlenen tarafgirlik ve belirli söylemleri besleme eğilimi, günümüz medya analizleri açısından da dikkatle incelenmesi gereken bir örnek teşkil etmektedir. Bu bağlamda, Batı basınının Mehmed Talât Paşa suikastına yaklaşımı, yalnızca bir olayın aktarımı olarak değil, aynı zamanda tarih yazımında belirli bir algıyı pekiştirme çabası olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle, tarihsel olayların basın kaynakları üzerinden incelenmesi sürecinde eleştirel bir yaklaşım benimsemek zorunluluğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça:

Assassin Kills Talaat Pasha, Turk War Lord, New York Tribune, 16 Mart 1921.

Assassinated in Berlin, Talaat Pasha Shot, New Zealand Herald, 16 Mart 1921.

Babacan, Hasan. *Mehmed Talat Paşa 1874 – 1921*. Türk Tarih Kurumu, 2014.

L’Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Berlin, L’Action Française, 16 Mart 1921.

L’Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Berlin, L’Action Française, 16 Mart 1921.

L’Ancien Grand Vizir Talaat Pacha a ete Assassine a Charlottenbourg, Le Petit Journal, 16 Mart 1921.

Murder of Talaat an Armenian’s Revenge, The Evening Post, 4 Haziran 1921.

Talaat Pacha Assassine en Allemagne par un Armenien, L’Homme Libre, 16 Mart 1921.

Talaat Pascha Wurde Erschossen, Wiener Neueste Nachrichten, 16 Mart 1921.

Talaat Pascha Wurde Von Einem Armenier Getötet, Neues Wiener Journal, 16 Mart 1921.

Talaat Slayer Acquitted in Berlin Court, New York Tribune, 5 Haziran 1921.

The Dream of The Dead Mother Inspired Talat’s Murderer.”, New York Tribune, 16 Mart 1921.

Turk War Head is Murdered in Berlin Street, The Evening Star, 16 Mart 1921.

Vision of Dead Mother Inspired Talaat Slayer, New York Tribune, 3 Temmuz 1921.

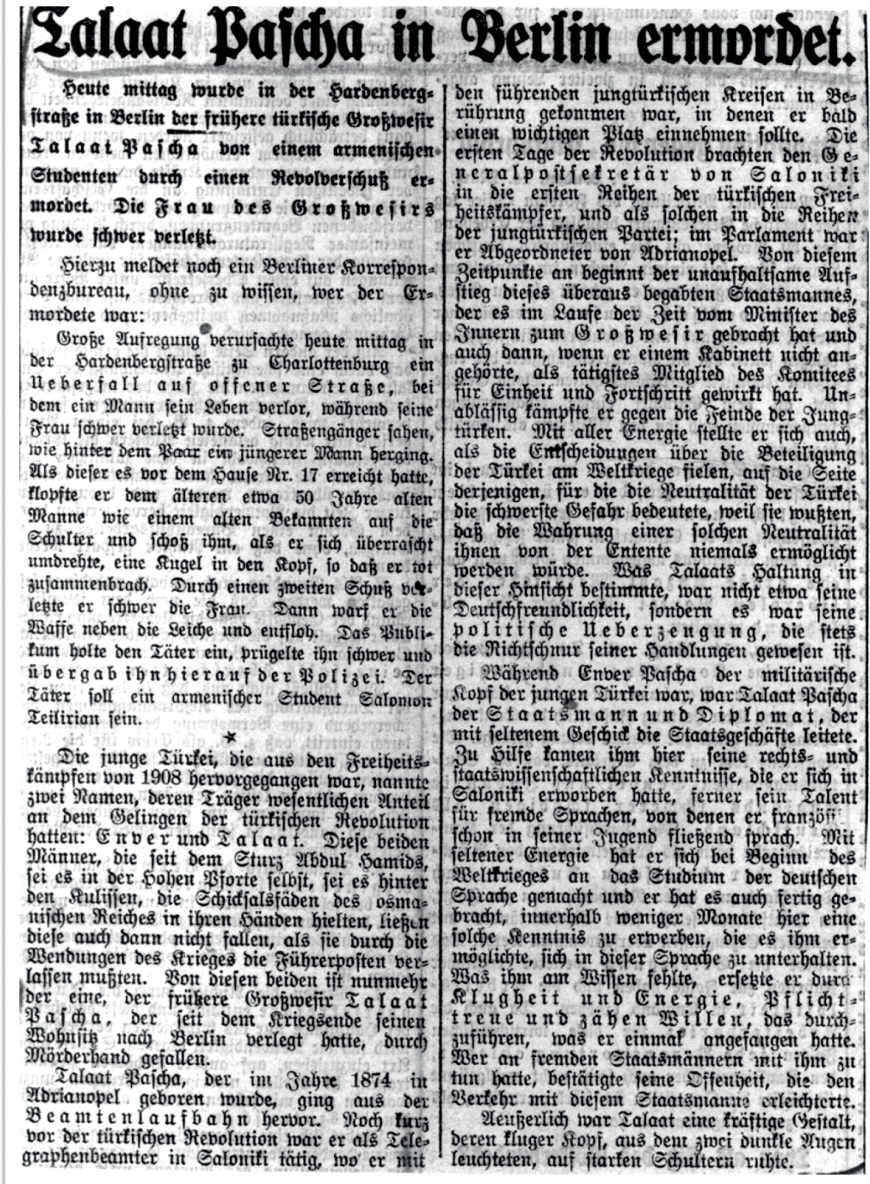
Gauvain, Auguste. “L’Assassinat de Talaat Pacha”, Journal des Debats, 17 Mart 1921.

- Arslan, Emir Şekip. *Sürgünde Üç Ölüm*. Truva Yayınları, 2004.
- Aslan, Ahmet. *Türk Basınında Talat Paşa Suikastı ve Yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, 2010.
- Babacan, Hasan. *Mehmet Talat Paşa 1874- 1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)*. TTK, 2005.
- Durdu, Mehmet Burak. “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no.14, 2003, ss. 293-294.
- Ihrig, Stefan. *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2016.
- Işın, Semra. “Talât Paşa Suikastının Amerikan Basınındaki Yansımaları”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 9. cilt, no.1, 2023, ss. 169-184.
- İslâm Ansiklopedisi, TDV, 2011, 319-323.
- May, Karl. *Im Reiche des Silbernen Löwen*. Karl -May-Verlag, 1898.
- Şıracıyan, Arşavir. *Bir Ermeni Teröristinin İtirafı*. 2.Basım, Kastaş Yayınevi, 2006.
- Talaat Pascha in Berlin Ermordet, Berliner Tageblatt, 15 Mart 1921.
- Talaat Pacha est Assassine pres de Berlin, Excelsior, 16 Mart 1921.
- L’Assassinat de Talaat Pacha, Le Temps, 16 Mart 1921.
- L’Assassinat de Talaat Pacha, Le Temps, 16 Mart 1921.
- Talaat Pacha a ete Assassine, L’Ouest Eclair, 16 Mart 1921.
- Talaat Pacha a ete Assassine, L’Ouest Eclair, 16 Mart 1921.
- Talaat Pacha est Assassine a Berlin, Le Radical, 16 Mart 1921.

- Talaat Pascha Wurde Getötet, Neue Zürcher Zeitung, 16 Mart 1921.
- Talaat Pascha Wurde Getötet, Berliner Morgenpost, 16 Mart 1921.
- Talaat Pascha Wurde Getötet, Neue Freie Presse, 16 Mart 1921.
- Talaat Pascha Wurde in Berlin Getötet, Germania, 16 Mart 1921.
- Talaat Pasha is Assassinated, The Evening World, 16 Mart 1921.
- Talaat Pasha Slain in Berlin Suburb, New YorkTimes, 16 Mart 1921.
- Another Assassination., Nelson Evening Mail, 17 Mart 1921, 1.
- Talaat Pasha Shot.”, Hawera and Normanby Star, 17 Mart 1921.
- Talaat Pasha, The Evening Star, 17 Mart 1921.
- Talat (Paşa) Berlin’de Öldürüldü, Peyam-ı Sabah, 17 Mart 1921, 1.
- Talat Paşa Berlin’de Öldürüldü, İkdam, 17 Mart 1921, 1.
- Talat Paşa’yı Bir Ermeni Öldürdü, Akşam, 17 Mart 1921, 1.
- Kocam Talat Paşa, Milliyet, 25 Kasım 1982, 7.
- An Act of Revenge: Talaat Pasha Murdered, Waikato Times, 16 Mart 1921, 1.
- Talaat Pascha Wurde in Berlin Getötet, Vossische Zeitung, 16 Mart 1921.

EKLER

EK-1

Şekil 1: Talat Paşa Suikastının dünya basınında yer alan ilk haber metni:

“Talat Paşa Berlin’de Öldürüldü.” Berliner Tageblatt, 15 Mart 1921.

EK-2

Şekil 2: "Talat Paşa Berlin Banliyösünde Öldürüldü." New York Times, 16 Mart 1921.

EK-3

Şekil 3: New York Tribune, 2 Haziran 1921.

Yayına Geliş Tarihi: 19.03.2025

Yayına Kabul Tarihi: 09.05.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

İme, Gamze, “Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey’in Raporu Işığında İran’daki Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 77 (2025), 157-224.

Araştırma Makalesi

TEBRİZ BAŞKONSOLOSU İHSAN HÜSNÜ BEY’İN RAPORU IŞIĞINDA İRAN’DAKİ ERMENİ KOMİTELERİNİN FAALİYETLERİ: DİPLOMATİK VE STRATEJİK YAKLAŞIMLAR

(THE ACTIVITIES OF THE ARMENIAN COMMITTEES IN IRAN IN THE LIGHT OF THE REPORT OF THE CONSUL GENERAL OF TEBRİZ, İHSAN HÜSNÜ BEY: DIPLOMATIC AND STRATEGIC APPROACHES)

Gamze İME*

Öz: Ermeniler, özellikle Osmanlı Devleti’nin altı vilayetini kapsayan bir bölgede bağımsız bir Ermenistan devleti kurma hayaliyle hareket etmiş, bu amaca yönelik olarak çeşitli siyasi ve örgütsel komiteler oluşturmuşlardır. Bu çabanın ilk adımı, Van’da Armenakan adı altında bir komite kurulmasıyla atılmış; daha sonra Tiflis’te sırasıyla Genç Ermenistan Komitesi, Taşnaksutyun ve Cenevre’de Hınçak komiteleri hem yerel hem uluslararası arenada Ermenilerin sözde talepleri için harekete geçmişlerdir. Özellikle stratejik planlarını uygulamaya koymak amacıyla İran topraklarını bir üs olarak kullanan bu komiteler, İran’ın kendileri için sunduğu özgürlükçü siyasi ortamdan birçok yönden faydalanmışlardır. Bunun temelinde, İran hükümetinin sağladığı serbestlik sayesinde yalnızca farklı siyasi ve toplumsal grupların güç kazanması değil, aynı zamanda silah üretimi, taşıma ve sevkiyat gibi stratejik gerekliliklerin kolaylaştırılması yatmıştır. Bu durum, Ermeni komiteleri için İran’ı vazgeçilmez bir merkez hâline getirmiştir.

* ORCID: 0000-0001-9943-085X
Dr. Gamze İme, Aksaray/Türkiye, gamzeimee@gmail.com

Osmanlı Devleti ile sınır komşusu olan İran'ı böyle bir üs olarak benimseyen Ermeni komiteleri, burada şubeler açarak faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Osmanlı Devleti, bu komitelerin İran Hükümeti tarafından gerek dolaylı gerek doğrudan siyasi ve askeri destek gördüğünü tespit etmiş ve bu durumu diplomatik kanallarla İran yönetimine ileterek ciddi uyarılarda bulunmuştur. Ancak İran yönetimi, özellikle Osmanlı sınırına yakın bölgelerde gerçekleşen saldırılara karşı yeterli önlem almamış ve Ermeni komitelerinin bu bölgelerdeki faaliyetlerine göz yummayı sürdürmüştür. Bunun yanı sıra, Ermeni komiteleri dini liderler ve ibadet yerlerini içeren bir propaganda stratejisi benimseyerek kendi eylemlerine dini bir kimlik kazandırma çabasına girişmiştir. Her ne kadar sosyalist temeller üzerine inşa edilmiş olsalar da, dini öğelere vurgu yaparak daha geniş bir kitle desteği elde etmeyi amaçlamışlardır. Bu strateji, halkın dini ve milli duygularını kendi lehlerine çevirmeye dönük dikkat çekici bir manevra olarak öne çıkmıştır. Tebriz Başşehbenderi İhsan Hüsnü Bey, Ermeni komitelerinin İran'daki örgütlenme ve saldırı faaliyetlerini detaylı bir şekilde raporlayarak bu faaliyetlerde din adamlarının oynadığı rolü, eğitim-öğretim çalışmalarını ve İran Hükümeti'nden sağlanan desteklerin boyutunu içerecek biçimde kapsamlı bilgiler sunmuştur. Bu raporlar ışığında, Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından Ermeni komitelerinin saldırılarına İran'ın sağladığı lojistik destekler titizlikle incelenmiştir. Konuyla ilgili araştırmalar sürecinde Osmanlı arşiv belgeleri temel alınmış, konuyla ilgili telif eserler ve birbirinden farklı kritik analizlerden yararlanılmıştır. Çalışma, tarama modeli ve doküman analizi gibi sistematik yöntemler doğrultusunda ele alınmış ve oldukça detaylı bir değerlendirme sürecine tabi tutulmuştur. Bu süreçte ortaya çıkarılan bulgular, dönemin Osmanlı-İran ilişkileri bağlamında Ermeni sorununun çok boyutlu yapısını gözler önüne sermiştir.

Anahtar kelimeler: *İran, Osmanlı Devleti, Tebriz Başşehbenderi İhsan Hüsnü Bey, Layiha, Ermeni komiteleri*

Abstract: *Armenians dreamed of establishing an independent Armenian state, especially in a region covering six provinces of the Ottoman Empire, and formed various political and organisational committees for this purpose. The first step in this endeavour was taken with the establishment of a committee under the name Armenakan in Van. Later on, the Young Armenia Committee, Dashnaktsutyun and Hunchak committees in Tbilisi and Geneva, respectively, took action for the so-called demands of Armenians both in the*

local and international arena. These committees, which used Iranian territory as a base for the implementation of their strategic plans, benefited from the liberal political environment offered by Iran in many ways. This was based on the fact that the freedom provided by the Iranian government not only enabled different political and social groups to gain power, but also facilitated strategic requirements such as the production, transport and shipment of weapons. This situation made Iran an indispensable centre for the Armenian committees. Adopting Iran, which was neighbouring the Ottoman Empire, as such a base, the Armenian committees opened branches there and expanded their areas of activity. The Ottoman Empire realised that these committees received both indirect and direct political and military support from the Iranian government and conveyed this situation to the Iranian government through diplomatic channels. However, the Iranian administration did not take sufficient measures against the attacks, especially in the regions close to the Ottoman border, and continued to turn a blind eye to the activities of the Armenian committees in these regions. In addition, the Armenian committees adopted a propaganda strategy involving religious leaders and places of worship in an attempt to give a religious identity to their activities. Although they were built on socialist foundations, they aimed to gain wider mass support by emphasising religious elements. This strategy stood out as a remarkable manoeuvre to turn the religious and national sentiments of the people in their favour. İhsan Hüsni Bey, the Archdeacon of Tabriz, reported the organisation and attack activities of the Armenian committees in Iran in detail and provided comprehensive information including the role of clergymen in these activities, education and training activities and the extent of the support provided by the Iranian government. In the light of these reports, the logistical support provided by Iran to the attacks of the Armenian committees by the Ottoman Foreign Ministry has been meticulously analysed. During the research process, Ottoman archival documents were taken as a basis, and different critical analyses and works on the subject were used. The study was handled in line with systematic methods such as survey model and document analysis and was subjected to a very detailed evaluation process. The findings uncovered in this process revealed the multidimensional nature of the Armenian question in the context of Ottoman-Iranian relations of the period.

Key words: *Iran, Ottoman Empire, Tabriz Archbehandler Mr. Ihsan Husnu, Layiha, Armenian committees*

1. Giriş

Stratejiler ve bu stratejilere bağlı olarak geliştirilen taktiksel uygulamalar her zaman somut gerçekliklere ya da mevcut durumların net verilerine dayanma zorunluluğu taşımaz. Bazen belirlenen stratejiler, gelecekteki olasılıklar üzerine inşa edilirken, stratejinin taktiksel boyutunda ise farklı varsayımlar veya öngörülemeyen dinamikler devreye girebilir. Bu bağlamda, 19. yüzyılda Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde "Vilâyât-ın Şarkkiye" (Doğu Vilayetleri)¹ olarak adlandırılan bölgede, sözde bağımsız bir Ermenistan devleti kurma düşüncesiyle stratejiler geliştirmişlerdir. Bu stratejiler; komiteler oluşturmak, bu komiteler aracılığıyla eylem planları geliştirmek ve Ermeni okullarında Ermeni gençlerine devrimci düşünceler aşılama şeklinde açıklanabilir. Belirtilen hedefe ulaşma çabaları doğrultusunda, Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti'nde başlattıkları yasa dışı eylemler, Ermeni meselesinin gündeme gelmesine yol açmıştır. Özellikle Avrupalı devletlerin tahrikleri söz konusu meselenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.² Amerikan ve diğer yabancı misyoner kuruluşlarının desteğiyle, Ermeni okulları ve gazetelerinden oluşan bir iletişim ağı, İstanbul ve İzmir'den başlayarak Kilikya'ya, ardından doğu bölgelerindeki kasabalara ve köylere doğru giderek genişlemiştir.³ Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde ortaya çıkan ve devletin asayişini ve iç güvenliğini ciddi bir biçimde tehdit eden bu mesele, Osmanlı topraklarında yaşanan yerel bir sorun olmaktan öteye geçmiş, uluslararası bir boyut kazanmıştır.⁴ Özellikle

1 Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakir, Sivas, Mamuretü'l-Aziz (Harput). Nalbandian'ın, Osmanlı literatüründe ya da tarihin hiçbir döneminde 'Türkiye Ermenistanı' olarak adlandırılmamış bir bölgeye bu ismi atfetmiştir. Bunu coğrafi ve tarihsel bir bağ kurma çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak bu tür iddialar, temelden yoksun olup, esasen Ermeni komitelerinin faaliyetlerine bir gerekçe sunma amacı taşımaktadır. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963), 100.

2 Mustafa Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM*, 8 (1997): 140; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1984), 64.

3 Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914", from *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, volume 2, *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* (New York, St. Martin's Press, 1997), 204; bkz. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 170-175.

4 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti için hem askeri hem de diplomatik açıdan ağır sonuçlar doğurmuştur. Savaş sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı topraklarının büyük bir kısmını Rusya'ya bırakırken, Balkanlar'da güç dengesini Rusya lehine değiştirmiştir. Ancak bu durum Avrupa'da tepkiyle karşılanmış ve Berlin Kongresi'nin toplanmasına yol açmıştır. Berlin Antlaşması ile Bulgaristan üçe bölünmüş, Doğu Rumeli Osmanlı'ya bağlı özerk bir eyalet olmuş, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan yönetimine bırakılmıştır. Ayrıca Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları tanınmış, ancak gayrimüslimlere eşit haklar sağlanması şart koşulmuştur. İngiltere'nin Kıbrıs üzerindeki kontrolü de bu antlaşmayla meşrulaştırılmıştır. Bu gelişmeler Osmanlı'nın dış politikada İngiltere'ye yakınlaşmasına, iç politikada ise gayrimüslim tebaa ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesine sebep olmuştur. Berlin Antlaşması, Osmanlı'nın Batılı devletler karşısındaki zayıflığını gösterirken, modern uluslararası hukuk ve müdahale kavramlarının erken örneklerinden biri olarak tarihe geçmiştir. Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 218-224.

Rusya ve İran gibi Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu olan ülkelerde yaşayan Ermeni nüfusun gerçekleştirdiği çeşitli siyasî ve anarşist faaliyetler, bu etkinin daha belirgin bir şekilde hissedilmesine neden olmuştur. Bu çerçevede, söz konusu durum, sadece Osmanlı Devleti'nin iç politik dengelerini zorlayan bir mesele olarak kalmamış, aynı zamanda daha geniş bir coğrafi etkileşim alanına sahip olmuştur. Rusya ve İran sınırlarında yaşayan Ermeni topluluklarının yürüttüğü faaliyetler, konuyu Osmanlı sınırları içerisinde çözülebilecek bir sorun olmaktan çıkartmış; dış politika üzerinde baskı oluşturan ve uluslararası alanda ele alınması gereken bir tehdit boyutuna ulaştırmıştır. Ermeni komiteleri de, bu amaç doğrultusunda genellikle gerçeklikten kopuk planlar benimseyerek ve çoğunlukla hayalî hedeflere odaklanarak çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda, özellikle *Hınçak* ve *Taşnaksutyun* komitelerinin İran topraklarında gerçekleştirdikleri faaliyetler dikkat çekici bir öneme sahiptir. Söz konusu komiteler, Tebriz başta olmak üzere Salmas, Urmiye, Hoy, Kotur, Maku ve Dilman gibi İran'ın Osmanlı Devleti sınırına yakın stratejik merkezlerinde şubeler açarak⁵ bölgede yaşayan Ermeni milliyetçilerini etkileri altına almak ve belirledikleri hedefler doğrultusunda onları seferber etmek amacıyla yoğun ve sistematik bir çaba sarf etmişlerdir. Bu girişimler, Ermeni ulusal hareketinin etkisini artırma hedefini taşımıştır.⁶

Stratejik önem taşıyan bu bölgeler, yalnızca Osmanlı topraklarındaki Ermeniler açısından değil, aynı zamanda Rusya ve İran sınırları içinde faaliyet gösteren Ermeni milliyetçileri için de dikkat çekici olmuştur. İran'da yaşayan Ermeniler, bu ülkede tanınan örgütlenme özgürlüklerinden faydalanarak ulusal hedeflerini gerçekleştirmek için kendilerine güçlü bir zemin oluşturmuştur. İran Hükümeti'nin sağladığı özgürlükler, yalnızca çeşitli siyasî ve toplumsal örgütlerin etkisini artırmasına, güç kazanmasına ve etkin bir şekilde yapılanmasına olanak tanımakla kalmamış; aynı zamanda silah üretimi, taşınması ve sevkiyatı gibi stratejik süreçlerin kolaylaşmasını sağlamıştır.⁷ Bu durum, Osmanlı Devleti'nin İran sınırına yakın bölgelerinde

5 Gökhan Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri (1876–1909)*, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010), 103.

6 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 173.

7 Osmanlı Devleti ve erken Cumhuriyet döneminde faaliyet gösteren sosyalist eğilimli Ermeni örgütler, özellikle Hınçak ve Taşnak partileri, ideolojik mücadelelerinin yanı sıra silahlı eylemleriyle de öne çıkmıştır. Bu örgütler, Doğu Anadolu'da isyanlar ve sabotaj girişimlerinde bulunarak devletin bütünlüğüne tehdit oluşturmuşlardır. Avrupa'daki sosyalist hareketlerden esinlenen bu gruplar, zamanla dış destekli bir yapıya dönüşmüştür. Rusya başta olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinin bu faaliyetlere sağladığı destek, Osmanlı'nın iç güvenliğini ciddi şekilde etkilemiştir. Erdal İlter'in arşiv belgelerine dayanan araştırmasına göre, bu örgütler yalnızca propaganda ve ajitasyonla sınırlı kalmamış, aynı zamanda silah temini, militan eğitimi ve sınır ötesi lojistik destek gibi faaliyetler gerçekleştirmiştir.

terör eylemleri için elverişli bir zemin oluşmasına neden olmuş ve bu bölgelerde ciddi bir istikrarsızlık ortamı meydana getirmiştir. Bu çerçevede, özellikle Ermeni milliyetçiliği, hem bölgesel hem de uluslararası düzlemde geniş çaplı ve sistematik bağlantılar kurarak daha organize bir yapıya dönüşme imkânı bulmuştur. Aynı şekilde İran Hükümeti'nin Ermenilere yönelik olumlu ve destekleyici politikaları, dönemin basın organlarında da açıkça görülebilir bir tablo ortaya çıkarmıştır. İran'da faaliyet gösteren Ermeni basın ve yayın kuruluşlarına herhangi bir sansür uygulamaksızın, Osmanlı Devleti'nin Ermeni örgütlerinin yasa dışı girişimlerine dair gerçekleştirdiği soruşturmaları eleştiren içerikleri serbestçe yayımlama izni verilmiştir. Bu tür bir yaklaşım, İran'ın o dönemde Ermeni meselesine yönelik liberal ve hoşgörülü tutumunun belirgin ve somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu tutum, Ermeni yayınlarının ülkede serbestçe dolaşıma girmesini sağlarken, Ermeni toplumunun bu konularla ilgili görüşlerini dile getirebilmesi için uygun bir ortam oluşturmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içinde Ermeni komitelerinin yürüttüğü terör eylemlerine karşı alınan önlemler, İran'daki Ermeni basını tarafından eleştirel bir şekilde değerlendirilmiştir. 1915 olaylarına dair o dönem İran'da yayımlanan gazete haberlerinde genellikle “soykırım” niteliği taşıyan ifadelere sıkça rastlanmıştır.⁸ Bu durum, İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı sergilediği olumsuz tavrın ve meseleyi ideolojik bir perspektiften ele alma eğiliminin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu tür ifadelerin, dönemin siyasî atmosferinin ve ülkeler arasındaki ilişkilerdeki gerginliklerin bir sonucu olarak öne çıktığı söylenebilir. Ermeniler, algı inşası faaliyetlerinin yanı sıra siyasî alanda da aktif bir şekilde yer almakta ve sözde Ermeni soykırımı iddialarının İran hükümeti ve kamuoyu nezdinde kabul edilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda, 2013 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı Seçimleri sırasında, “Gelecek Cumhurbaşkanından Ermeni Toplumunun İstek ve Beklentileri” başlığı altında bir belge sunmuşlardır. Söz konusu belgede, Ermeni piskoposlukları, Meclis'teki Ermeni milletvekilleri ile Ermeni dernekleri ve yayınevlerini temsil eden kuruluşların imzaları yer almıştır. Belgede özellikle İran'ın, sözde Ermeni soykırımını resmî düzeyde tanımasına yönelik talepler açıkça

Bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç huzurunu ve güvenliğini derinden sarsan bir etken olmuştur. Bu örgütlerin faaliyetleri, dönemin siyasî ve toplumsal yapısını önemli ölçüde etkilemiş ve uzun süre tartışma konusu olmuştur. Bkz. İter, Erdal. *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890–1923)*, (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995), 85-91.

8 Yakup Kaya, İbrahim Uçan, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İran Basınındaki Yansımaları”, *Selçuk Türkiyat*, 59 (2023): 586-589.

belirtilmiştir.⁹ Bununla birlikte İran genelinde 6 adet Ermeni soykırımı anıtının bulunması¹⁰ ve bu anıtlar çevresinde her yıl düzenlenen sözde soykırım anma etkinlikleri, İran'ın bu meseleye dair tutumunun oldukça net bir şekilde ortaya konduğunun net göstergesidir. Sözde "Ermeni Soykırımının 100. Yıl Etkinlikleri" kapsamında, İran Meclisi Sözcü Yardımcısı, sözde "Ermeni Soykırımını" anma mesajı yayımlamıştır.¹¹ Yine İran, 2015 yılında, sözde "Ermeni Soykırımının 100. Yıl Dönümü Etkinlikleri" çerçevesinde Tahran ve İsfahan gibi şehirlerde gerçekleştirilen geniş katılımlı protestoların önüne geçmemiştir.¹² Bu durum, yalnızca tarihî olayların yorumlanması bağlamında değil, aynı zamanda iki ülke arasındaki politik algıların ve uluslararası düzeyde oluşturulan siyasî pozisyonların bir parçası olarak da dikkat çekmektedir. İran, gerek Osmanlı gerekse Azerbaycan'a karşı Ermenilerin gerçekleştirdiği eylem ve politikalarda asla tarafsız kalmamıştır.¹³ Örneğin Nurdüz Sınır Kapısı üzerinden yoğun bir biçimde silah sevkiyatı gerçekleştirilmiş ve buna karşılık Tebriz'deki Türkler, "Nurdüz Gerek Bağlana" şeklinde sloganlaşan bir tepki göstererek kapının kapatılmasını talep etmişlerdir.¹⁴ İran Devleti'nin olumsuz tutumunun erken Türkiye Cumhuriyeti döneminde de sürdüğü gözlemlenmektedir. 1930 tarihindeki Ağrı Dağı İsyanı'yla ilgili arşiv belgelerinde, dönemin İran Hükümeti'nin Türkiye'ye karşı faaliyetlerde bulunan eşkiyalara destek sağladığına dair bilgilere rastlanmaktadır.¹⁵ Bu tür hareketler, yalnızca bölgesel ilişkiler açısından değil, aynı zamanda İran'ın dış politikadaki önceliklerini ve stratejik eğilimlerini anlamak bakımından da önemli veriler sunmaktadır.

9 Sertaç Sarıççek, İran Ermenileri: Toplumsal Örgütlenme, Hukuki Konum Ve Siyasi Faaliyetler, (Ankara: İram Yayınları, 2020), 14-15. İran'da Ermenilerin lobicilik faaliyetleri için bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, "Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (3), (2020): 1425-1416.

10 Oya Eren, "Dr. Erdal İter İle Ermeni Meselesi ve Bu Konudaki Bazı İddialar Üzerine Bir Röportaj", *Ermeni Araştırmaları*, 29 (2008).

11 <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2016/03/21/%C4%B0ranT%C3%BCrkiyeB%C3%BCy%C3%BCkel%C5%9Fili%C4%9Fi-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1y%C3%BCr%C3%BCy%C3%BC%C5%9F/78663>. Erişim Tarihi: 09.02.2025, sa.08.50.

12 Sarıççek, İran Ermenileri: Toplumsal Örgütlenme, Hukuki Konum Ve Siyasi Faaliyetler, 15.

13 Yusuf Sarıkaya, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 7/1, (2021): 92.

14 https://www.sde.org.tr/haber/tebrizde-halk-iranin-ermenistana-destegini-protesto-etti-haberi-19727?utm_source=chatgpt.com

15 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi* (BCA), 030 10 89 592 3.

Bu çalışmada, Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey'in *Azerbaycan'da Hüküm Ferma Olan Ermeni Fesadına Dair Layihadır*¹⁶ başlığıyla kaleme aldığı layihası¹⁷ çerçevesinde, İran'da örgütlenen Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri faaliyetler incelenmiştir. Bu çalışmada, Ermeni meselesine yalnızca Osmanlı Devleti sınırları içerisinde meydana gelen olaylar çerçevesinde bakmak yerine, daha geniş bir perspektif benimsenmiş ve İhsan Hüsnü Bey'in raporu temel alınarak İran'da örgütlenen Ermeni gruplarının faaliyetleri ayrıntılı bir biçimde analiz edilmiştir. Bu yaklaşım, konuyu tarihsel bağlam içinde daha geniş bir çerçevede ele alarak, olaylar arasındaki ilişkiler ve dinamikleri daha açık bir şekilde ortaya koymayı hedeflemiştir. Araştırmanın ana amacı, Osmanlı toprakları dışına genişleyen bir analiz sunarak, karşılaştırmalı yöntemlerle bölgesel gelişmelerin etkilerini incelemektir. Bu bağlamda, araştırmanın coğrafi odak noktasının özellikle Osmanlı Devleti'nin doğu sınırı ile bu sınır boyunca doğrudan temas içerisinde bulunduğu İran toprakları olduğu görülmektedir. Ayrıca, İran'da gelişen Ermeni faaliyetleri tarihsel süreçteki rolleri ile birlikte incelenerek, konunun analitik bir bakış açısıyla farklı yönleriyle ele alınmasına çalışılmıştır. Bu çerçevede İran sınırları içerisinde faaliyet gösteren Ermeni örgütlerinin yapılanmaları ve gerçekleştirdikleri örgütsel faaliyetler incelenmiş; İran Hükümeti'nin söz konusu yapılar ve faaliyetler karşısında yasal ve idarî düzeyde harekete geçmediği, aksine bu örgütlere karşı hoşgörülü bir tutum sergilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. İran'daki Ermeni topluluğunun varlığına dikkat çekilerek, bu örgütlerin İran topraklarını kullanmak suretiyle Osmanlı Devleti'ne karşı gizli planlar geliştirdikleri ifade edilmiştir. Çalışmada ayrıca Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey tarafından hazırlanan raporda, Osmanlı Devleti'nin yasa dışı olarak değerlendirdiği örgütlü Ermeni topluluklarının yürüttüğü olumsuz faaliyetler ve bu faaliyetlerin bölgedeki etkileri ele alınmıştır. Nitekim İhsan Hüsnü Bey'in hazırladığı bu önemli çalışma, yalnızca dönemin hassas meselelerine ışık tutmakla kalmamış, aynı zamanda

16 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratu (Y.PRK.EŞA.), 23-37/1,2,3.

17 Lâyiha, Arapça kökenli 'levh' kelimesinden türemiş olup, sözlükte 'hatırlanacak şey' veya 'akla gelen' anlamındaki 'lâyih' kelimesinin dişil formu olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998), 335. Osmanlılar, lâyihayı hem rapor hem de taslak olarak kullanılan iki farklı belge türü için değerlendirmiştir. Rapor niteliği taşıyan lâyihalar ise kendi içinde birkaç kategoriye ayrılmaktadır. Bu gruplar arasında en çok bilinen ve kullanılanlar muhtemelen islahat lâyihalarıdır. Bu belgeler, belirli bir konuda yapılması düşünülen reformlara dair bir kişi ya da kurum tarafından hazırlanmış metinler ve dokümanlardır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Layihâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003), 116.

sahip olduğu tarihsel değer sayesinde önemli bir belge niteliği kazanmıştır. İçeriği itibarıyla, hem örgütlü Ermeni gruplarının İran'daki faaliyetlerine dair somut bilgiler sunmakta, bu faaliyetlerin bölgesel düzlemde yarattığı sonuçları analiz edebilme imkânı tanımaktadır. Çalışmanın vücuda getirildiği süreçte elde edilen veriler, tarama modeli ve doküman analizi yöntemleri ile sistematik bir şekilde incelenmiştir. Araştırmanın temelini ise Osmanlı arşiv belgeleri, telif eserler ve konuya ilişkin kritik değerlendirmeler içeren inceleme çalışmaları oluşturmuştur. Bu kaynaklar, hem araştırmanın odaklandığı konuyu derinlemesine değerlendirebilmek hem de tarihsel gerçeklikleri daha açık bir şekilde ortaya koyabilmek amacıyla seçilmiş ve analiz edilmiştir. Araştırmanın her aşamasında kullanılan bu yöntem, elde edilen bilgilerin güvenilirliği ve kapsamlılığı açısından çalışmaya bilimsel dayanak sağlamıştır. Ayrıca bu çalışmada, süreçlerin tarihsel ve kronolojik analizi yapılmış; İran'daki Ermeni komitelerinin faaliyetlerini değerlendirmek amacıyla karşılaştırmalı analiz ve içerik analizi yöntemlerinden de yararlanılmıştır.

2. İran Ermenilerinin Yerleşim Alanları: *Tarihsel ve Modern Bir Perspektif*

Ermeniler, Ahameniş İmparatorluğu döneminde Frigya kökenli bir halk olarak kabul edilmiş ve antik yazarlar tarafından bu şekilde anılmıştır. MÖ 6. yüzyılın başlarında Medlerin egemenliği altına giren Ermeniler, zamanla isimlerini verdikleri bölgeye yerleşmişlerdir. Kiros'un fetihleri sırasında Pers İmparatorluğu topraklarına katılan bu halk, I. Darius döneminde isyan etmiştir. Bu isyanlar, Ermeni Dādarşi ve Pers Vahumisa liderliğinde bastırılmıştır. Aynı dönem içinde Babil'de Nabonidus'un oğlu olarak bilinen Arxa da başka bir isyan başlatmıştır. Bu olaylar Darius'un Bīsotūn yazıtında detaylı olarak anlatılmış ve burada ilk kez *Armina* ile *Arminiya* isimleri kaydedilmiştir. Yunan yazarları bu terimleri benimsemiş olsa da Ermeniler kendilerini *Hay*, ülkelerini ise *Hayastan* olarak tanımlamışlardır. Darius ve Xerxes'in yönetimi sırasında *Armina* adı verilen bölge, daha sonraki Armenia'dan daha küçük bir coğrafyayı kapsıyordu. Bu alanda yaşayan Ermeniler, Paktyikē halkı ve kuzeybatıdaki diğer topluluklarla birlikte 13. satraplığa bağlanmış ve yıllık 400 talent haraç ödemekle yükümlü kılınmıştır. Urartular ise Ayrarat bölgesinde yaşamış ve Saspirlerle Matienler ile birlikte 18. satraplığa dâhil edilmiştir. Urartular ayrı bir kimlik olarak görünse de Bīsotūn yazıtında Babilce *Armina* ile *Arminiya* isimlerinin Persçe'den Urartu diline çevrilmesi, Ermeniler ve Urartular arasındaki ilişkiye yönelik birtakım belirsizlikler yaratmıştır. Darius

döneminde resmî yazışma dili Aramice olmuş ve yaygın şekilde kullanılmıştır. Ksenophon'a göre aynı dönemde Farsça da Ermeniler arasında giderek daha fazla kullanılmaya başlanmıştır.¹⁸ Ermenilerin yaşadığı bölge, Nalbandian'a göre, Batı Asya'nın en yüksek ve engebeli bölgelerinden birini oluşturan dağ sıralarını kapsamaktadır. Kuzeyde bu bölge, Pontus'a kadar uzanmakta ve Kafkasya'dan Kur Nehri ile Rioni Nehri vasıtasıyla ayrılmaktadır. Güneyde ise kuzeybatı Mezopotamya ovasına kadar uzanmaktadır. Batıda Küçük Asya, doğuda ise Azerbaycan platosu ve Hazar Denizi'nin güney uzantısı ile sınırlandırılmıştır. Bu coğrafi alan, doğuda 37 ile 47,5 derece boylamları, kuzeyde ise 37 ile 41,5 derece enlemleri arasında yer almaktadır. Yaklaşık 120.000 kilometrekarelik bir alana yayılan doğal bir coğrafi birim niteliği taşımaktadır.¹⁹

Ermenilerin Güney Azerbaycan bölgesine yerleşimi 11. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bölgede varlıkları, Selçukluların 11. yüzyılda İran üzerinde hâkimiyet kurduğu dönemde başlamıştır. Bu süreçte, farklı sebeplerle Güney Azerbaycan'a sürgün edilen Ermeniler, Moğolların İran'ı ele geçirmesiyle birlikte yaşam koşullarında belirgin bir iyileşme yaşamıştır. Moğol hâkimiyeti döneminde, özellikle Ermenilerin ticarî becerilerinden yararlanılmak istenmiş ve onlara ticaret alanında önemli destekler sağlanarak faaliyetleri teşvik edilmiştir. Bu sayede, Ermeniler Hazar Denizi, Karadeniz ve Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir ticaret ağında kilit bir rol oynamaya başlamışlardır. Birçok Ermeni tüccar ve zanaatkâr, İran'ın kuzey bölgelerine ve kendi deyişleriyle Tarihi Ermenistan'ın sınırlarına göç etmiş; özellikle Sultaniye, Merend, Hoy, Salmas, Maku, Marage, Urmiye ve Moğolların İran'daki merkezi Tebriz gibi şehirlere yerleşmiştir. Bölgedeki Ermeni nüfusunun zamanla değişimler gösterdiği de kaydedilmektedir. 1590 yılında imzalanan Ferhat Paşa Antlaşması'yla, Ermenilerin yerleşim bölgelerini de içeren ve Dağıstan'a kadar uzanan geniş bir alan Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Ancak bu gelişme, Ermeniler için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde Osmanlılar, Tebriz, Karabağ ve Nahçıvan gibi bölgelerde yaşayan bazı Ermenileri İstanbul'a göç ettirirken, İran yönetimi Van'daki Ermenileri Güney Azerbaycan'a yerleştirme politikasını yürütmüştür. 1604 yılında ise Osmanlı ordularının ilerleyişi sırasında Bayezid, Van ve Nahçıvan'daki Ermeni nüfusunun büyük bir kısmı İran'a sürgün edilmiştir. Bu durum, İran'daki Ermeni toplumunun

18 M. L. Chaumont, "Armenia and Iran", <https://www.iranicaonline.org/articles/armenia-ii>. Erişim tarihi: 09.02.2025, sa.08.38.

19 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 2.

oluşumuna temel oluşturmuştur. GÖçe zorlanan Ermenilerin çoğu, daha Önce de birÖok Ermeni'nin yaşadığı Güney Azerbaycan'a yerleştirilirken, diğer bir grup Mazenderan, Sultaniye, Kazvin, Meşhed, Hemedan, Arak, şiraz ve Gilan gibi farklı bölgelere dağılmıştır. Bu süreçte gerÖekleşen göÖ dalgaları sonucunda İRan'daki Ermeni nüfusu giderek artmış ve bugüne kadar varlığını sürdüren İRan Ermeni topluluğu oluşmuştur.²⁰

Ermenilerin İşfahan'a ilk göçleri ve bölgedeki Ermeni nüfusundaki artış ise Safevi Devleti'nin kurucusu şah İsmail döneminde başlamıştır. Bu süreç, Safevi Hanedanı'nın beşinci hükümdarı şah Abbas döneminde de ivme kazanarak devam etmiştir. şah Abbas, Kafkasya ve Azerbaycan bölgelerinde Osmanlılara karşı düzenlediği askerî seferler esnasında, özellikle Aras Nehri kıyısındaki Culfa, Nahcivan ve Revan bölgelerinde yaşayan Ermenileri esir almış ve onları aileleriyle birlikte topluca İşfahan'a göç ettirmiştir. Göçmenler, İşfahan'da Zayende Nehri'nin çevresinde iskân edilmiş ve bu bölgeye eski yurtları Culfa'nın adını vererek "Yeni Culfa" (Ermenice: Nor Cuğa) adını kullanmışlardır. Aynı dönemde, İRan'ın güneyindeki şiraz şehri de Ermeni göçlerine sahne olmuştur.²¹ İRan'da yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devleti topraklarındaki soydaşlarına kıyasla her zaman daha küçük bir nüfusa sahip olsalar da, ülke içinde önemli bir ekonomik rol oynamışlardır. Bu rolün güçlenmesinde, özellikle Safevi hükümdarı şah Abbas'ın 17. yüzyılın başlarında İşfahanlı Ermeni tüccarlara ipek ticareti tekeline devretmesi gibi devlet desteklerinin etkisi büyüktür. şah Abbas döneminde kabul edilen ve tüccar haklarını koruma altına alan düzenlemeler, Ermenilerin ekonomik refaha ulaşmasını sağlamıştır. Ancak bu durum, İRan ekonomisinin güçlü aktörlerinden olan şii din adamlarının tepkisini Öekmiştir. şah Abbas'ın ölümünden sonra, Ermenilerin artan ekonomik gücü şii ulemanın hedefi hâline gelmiştir. şah I. Abbas, Ermenilere hem ticarî alanda destek sağlamış hem de onları misyonerlerin etkisinden korumuş olmasına rağmen, onun ölümünden sonra ve 17. yüzyılın ikinci yarısında Safevi Devleti'nin zayıflamasıyla, varlıklı Ermeniler büyük ölçüde savunmasız bir duruma düşmüştür. Bu durum, birÖok Ermeni'nin Hindistan ve İtalya gibi farklı bölgelere göç etmesine yol açmıştır. Göç eden topluluklar, gittikleri yerlerde büyük ticaret şirketlerinin şubelerini açarak ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu göç, İRan ekonomisinin bazı önemli unsurlarını kaybetmesine neden olmuştur.

20 Bolat, *Ermeni Meselesinde İRan'ın Rolü ve Osmanlı – İRan İlişkilerine Etkileri*, 27-31.

21 SarıÖçek, *İRan Ermenileri*, 5-6

Buna rağmen, İran'da, özellikle İsfahan ve Yeni Culfa gibi bölgelerdeki Ermeni toplumu varlığını korumayı başarmıştır.²² 17. yüzyılın sonlarına doğru Şii din adamlarının baskıları sonucu, büyük şehirlerdeki Ermeni tüccarlar çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Malları ellerinden alınmış, ticaret yapmaları yasaklanmış ve şehir merkezlerinden uzaklaştırılarak kenar mahallelere sürgün edilmişlerdir. Ayrıca Müslümanlardan ayırt edilmeleri amacıyla farklı kıyafetler giymeye zorlanmışlardır. Bu baskılar, görünüşte dinî sebeplerle açıklansa da gerçekte ekonomik rekabetten kaynaklanmıştır.²³ Göç eden topluluklar, gittikleri yerlerde büyük ticaret şirketlerinin şubelerini açarak ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu göç, İran ekonomisinin bazı önemli unsurlarını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak buna rağmen, İran'da, özellikle İsfahan ve Yeni Culfa gibi bölgelerdeki Ermeni toplumu varlığını korumayı başarmıştır.²⁴

Tahran'daki Ermeni nüfusunun artışı 18. yüzyılda Kerim Han Zend döneminde başlamış, sonrasında Kaçarlar döneminde şehrin başkent ilan edilmesiyle hızlanmıştır.²⁵ 19. yüzyılda ise İran'ın Avrupa devletleriyle, özellikle Rusya ve İngiltere ile artan diplomatik ve ticarî bağları, Ermeni toplumuna yeni fırsatlar sunmuştur. Fethali Şah döneminden itibaren gelişen bu yeni siyasî ortamda, geniş uluslararası bağlantıları olan Ermeniler yeniden İran'ın toplumsal ve ekonomik yapısında etkili bir konuma gelmiştir. Bu süreçte devlet bürokrasisinde önemli roller üstlenmiş, özellikle de Dışişleri Bakanlığı'nda aktif görevler almışlardır.²⁶ 20. yüzyılda İran genelindeki Ermeni nüfusu giderek azalırken, Tahran tersine diğer bölgelerden gelen Ermenilerin yoğunlaştığı ve en kalabalık Ermeni topluluğunun bulunduğu bir yer hâline gelmiştir.²⁷ İran'daki Ermeni nüfusu, tarih boyunca farklı dönemlerde değişim göstermiştir. Kaçarlar dönemi ve Meşrutiyet öncesi İran'da Ermeni nüfusuyla ilgili düzenli istatistik bulunmadığından, bilgiler genelde Avrupalı gezginlerin tahminlerine dayanmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında Fransız gezgin Flandin, Kaçar Devleti'nin nüfusunu 7 milyon, 9 milyon ve 13 milyon olarak tahmin etmiş ve en doğru sayının 13 milyon olduğunu belirtmiştir.

22 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 27-31.

23 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 8.

24 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 27-31.

25 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 5-6

26 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 8.

27 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 5-6

Ancak dönemin sınırlı kaynakları nedeniyle özellikle Ermeni nüfusa dair bilgiler eksik kalmıştır. Kilise kayıtları, 20. yüzyıl başlarında daha güvenilir veriler sunmuştur. Ermeni nüfusundaki değişim, devlet politikaları, yaşam standartları ve olumsuz koşullar nedeniyle şekillenmiştir. Baskılar, salgın hastalıklar ve soygunlar sonucu birçok kişi göç etmiş veya İran'ı terk etmiştir.²⁸ Özellikle 19. yüzyılın başlarına bakıldığında, Tebriz şehrinde yaklaşık 50 Ermeni ailesi bulunmaktadır. Bu dönem, bölgede yaşayan Ermeni topluluğunun hem sosyal hem de demografik yapısını anlamak için önemli bir referans noktası sunmaktadır. İran genelindeki Ermeni nüfusunun zaman içinde çeşitli nedenlerle artış veya azalış göstermesi, hem bölgesel hem de tarihsel dinamiklere bağlı olmuştur.²⁹

19. yüzyılda İran'ın Osmanlı Devleti ile sınır komşusu olan bölgelerinde dikkate değer bir Ermeni nüfusunun yaşadığı bilinmektedir. İngiliz arşiv kaynaklarının sunduğu veriler, özellikle Hoy, Salmas ve Urmiye bölgelerinde Ermenilerin toplam nüfusun yaklaşık %15 ila %20'sini oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu topluluk, ticaret alanında aktif bir rol üstlenmelerinin yanı sıra, dini ve kültürel yaşantılarını sürdüren örgütlü bir cemaat yapısına sahip olma özelliğiyle de dikkat çekmiştir. 1895 yılında Tebriz'deki Ermeni nüfusunun 3000 kadar olduğu tahmin edilmektedir.³⁰ Yeni Culfa'da Ermeni hane sayısı 1851'de 371 (2.586 kişi), 1880'de 403 (2.692 kişi) ve 1916'da 610'a (3.748 kişi) yükselmiştir. Aynı dönemde İngiliz kaynaklarına göre Yeni Culfa'da 300-500, Tahran'da ise yaklaşık 250 Ermeni aile yaşamaktaydı. 1851'de İran'ın bazı şehirlerindeki Ermeni nüfusu şöyledir: Hemedan'da 235, Şavarin köyünde 318, Enzeli Limanı'nda 37, Şiraz'da 41, Buşehr'de 66 kişi. Güney Azerbaycan'da ise yaklaşık 4.815 Ermeni ailesi bulunmaktaydı ve bunların önemli bir kısmı (740 aile) Tebriz'deydi. Meşrutiyet döneminde Eugene Aubin'e göre Tebriz'in 26 mahallesinden 5'inde Ermeniler yaşarken, Urmiye köylerinde yaklaşık 6.000 Ermeni bulunmaktaydı. Nasırüddin Şah döneminde Mary Sheil, Yeni Culfa'da 600-800 Ermeni ailesi olduğunu belirtmiştir. 1902 kilise kayıtlarına göre İsfahan ve Azerbaycan Piskoposluklarına bağlı toplam Ermeni sayısı 81.510'dur, ayrıca Katolik ve Protestan mezheplerine mensup 5-6 bin kişinin varlığı bildirilmiştir. Ancak kaynaklar arasında zaman zaman

28 Tekin Tuncer - Z. Jafarov, "Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri", *İran Çalışmaları Dergisi*, 8/2, (2024): 253.

29 Viladimir Minorsky, "Tebriz", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 92.

30 Ali Sinan Bilgili, "Tebriz, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011), 221.

farklılıklar vardır; örneğin Buşehr için 1868’de 14 aile (80 kişi), 20. yüzyıl başlarında ise yaklaşık 100 kişi olduğu belirtilmiştir. Kaçar döneminde devlet otoritesinin güçlenmesi ve ticaret yollarının güvenliği gibi olumlu gelişmeler, Ermeni nüfusunun artmasına katkı sağlamıştır. Ancak bu nüfus, dönemsel şartlar ve politikaların etkisiyle dalgalanmalar yaşamıştır.³¹ 1874 yılında Yeni Culfa’nın nüfusu yaklaşık 2500 kişiydi ve bunların %80’ini Ermeniler oluşturuyordu. Kaçarlar Dönemi’nde Ermenilere tanınan yeni olanaklar ve sağlanan destekler sayesinde, hem İran genelinde hem de Yeni Culfa’daki Ermeni nüfusunda 20. yüzyılın başlarına doğru yeniden bir artış kaydedilmiştir. 1770 yılında 30 olan aile sayısı, bu dönemde 711’e ulaşmıştır.³² Bununla birlikte İran’da Ermeni komitelerinin çeşitli şubeler açarak Osmanlı Devleti’ne karşı olumsuz faaliyetler yürütmeleri, Osmanlı topraklarındaki birçok Ermeni’nin İran sınırına doğru göç etmesine neden olmuştur. Osmanlı vatandaşı olan bu Ermenilerin, İran’a göç ederek Salmas, Urmiye, Hoy ve Batı Azerbaycan bölgelerine yerleştiklerine ilişkin önemli kanıtlar bulunmaktadır. Bu durum, İran Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde yer alan ve en az 24 resmi mektubu kapsayan belgelerle açıkça doğrulanmaktadır.³³

Tebriz’de yaşayan Ermeniler genellikle İranlıların “Ermenistan” olarak adlandırdıkları Gala ve Lilava bölgelerinde yoğunlaşmıştı. 19. yüzyıl öncesinde Salmas bölgesindeki Ermeni nüfus oldukça sınırlıyken, 1880’li yıllarda bu nüfus anlamlı bir artış göstermiş ve bölge önemli bir genişleme kaydetmiştir. Bölgede iki yüz köyün yanı sıra çok sayıda okulun varlığı da bu büyümeyi somut bir biçimde yansıtmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgenin Osmanlı güçleri tarafından ele geçirilmesi sonucu, bölgedeki Ermeni nüfusun önemli bir kısmı Tebriz’e göç etmiştir. 19. yüzyıl Ermeniler için hem refah hem de nüfus artışına sahne olmuştur ve böylece İran’daki Ermeni nüfusu yarım milyonu aşmıştır. Ancak 20. yüzyılda bu sayı belirgin bir şekilde azalmıştır. Bunun temel nedeni, Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte birçok Ermeni’nin Azerbaycan’daki ve diğer bölgelerdeki yeni fırsatlar doğrultusunda anavatanlarına geri dönmesidir. Aynı zamanda Sovyetler Birliği’nin farklı bölgelerine yönelik teşvik politikaları da İran’daki Ermeni

31 Tuncer - Jafarov, “Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri”, 253-254.

32 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran’ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 45-46.

33 Tohid Melikzade, “Birinci Dünya Savaşı’nda İran’da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (VI.Cilt)*, *Askerî Tarih Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi*, haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, (Ankara: TTK Yayınları, 2022): 772.

nüfusunun azalmasında etkili olmuştur.³⁴ 19. yüzyılın başlarında, Azerbaycan eyaletine bağlı Tebriz, Hoy, Urmiye, Maku ve Meraga gibi bölgeler, yoğun bir Ermeni nüfusunu barındırmaktaydı. Öyle ki bu bölgelerde bazı köyler tamamen Ermeni nüfustan oluşmaktaydı. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Tebriz'deki Ermeni nüfusu yaklaşık 6 bin kişiye ulaşmıştı. Tebriz'de yaşayan Ermeniler genellikle İranlıların "Ermenistan" olarak adlandırdıkları Gala ve Lilava ilçelerinde yoğunlaşmıştı.³⁵

3. İran'da Ermeni Toplumsal ve Politik Örgütlenmesi: Tarihsel Bir İnceleme

Ermenilerde ulusal bilincin oluşumunda milliyetçilik akımının etkisi ile Osmanlı topraklarındaki Amerikalı Protestan misyonerlerin gerçekleştirdiği faaliyetler, Ermenileri isyan düşüncesine yönlendiren faktörler arasında bulunmaktadır.³⁶ Ermenilerin bir devlet kurma hayali, büyük ölçüde Avrupalı devletlerin desteği, müdahaleleri ve teşvikleriyle şekillenmiştir. Bu dönemde, Avrupa kamuoyu ve medyası da Ermeni meselesini uluslararası bir konu hâline getirmek için yoğun çaba harcamıştır. Özellikle Van bölgesinde meydana gelen olaylar, Avrupa basınında oldukça taraflı bir şekilde ele alınarak dikkat çekici hâle getirilmeye çalışılmıştır. Tüm bu süreçler, Ermenilerin ulusal bilincinin gelişimine katkı sağlayan unsurlar arasında yer almıştır.³⁷ Ayrıca ulusal bilincin Osmanlı Devleti tarafından Ermeni Millet Nizamnamesi'nin kabul edilmesiyle şekillenmeye başladığı ifade edilebilir. 18 Mart 1862 tarihinde Babıali tarafından onaylanan bu nizamname, yalnızca Ermenilere devlet içinde daha güçlü bir konum kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda millî bilinçlerinin oluşumuna da önemli bir katkıda bulunmuştur.³⁸ Bunun yanı sıra, farklı mezheplerden oluşan Ermeni topluluklarını ortak bir çatı altında birleştirmesi, bu nizamnameyi öne çıkaran bir diğer önemli özellik olmuştur.³⁹ Ermenilere tanınan imtiyazlar, onların belirli sosyal

34 Sarıççek, İran Ermenileri, 8.

35 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 42-50

36 Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", 139; Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, 2 (2008): 71.

37 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12-30, 1; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 142-63; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 55-106.

38 Özlem Karasandık, "Ayrılmaklı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler," *Ermeni Araştırmaları*, 16-17 (Kış 2004 - İlkbahar 2005).

39 Osman Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, (ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), (Ankara: TTK, 2014): 5.

sorunlarla karşılaşmalarını engellemiştir.⁴⁰ Sosyokültürel ve ekonomik açıdan bakıldığında, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin Avrupa ile kıyaslandığında daha geniş haklara sahip oldukları sonucuna ulaşılabilir.⁴¹ Ayrıca, bu durumun Ermeni toplumunun kültür ve kimlik unsurlarını korumasına önemli bir katkı sağladığı da ifade edilebilir.⁴² Boğos Natanyan Osmanlı Devleti'nin Ermenilere ihtimam göstermesi, "tebaasının özellikle de Ermenilerin toprağından göçüne izin vermeyen, onu memnun etmeye çalışan tek devlettir"⁴³ ifadesi bu gerçeğı ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilere bu haklar verilirken Güney Kafkasya'da, Ermeni toplumunun siyasî arayışlarının hızla ivme kazandığı bir dönem yaşanmaktaydı. Bu süreç, bölgedeki toplumsal ve siyasal dinamiklerin önemli ölçüde hareketlenmesine sebep olmuş ve özellikle Tiflis şehri, çok sayıda farklı siyasî grup ve organizasyonun ardına ortaya çıktığı bir merkez hâline gelmiştir. Her biri kendi ideolojik temelleri ve hedefleri doğrultusunda şekillenen bu yapılar, bölgedeki siyasal atmosferin hem çeşitlenmesine hem de derinleşmesine anlamlı bir katkı sunmuştur.⁴⁴ Tiflis, tarih boyunca dinî bir merkez olmanın ötesinde, özellikle 19. yüzyıl boyunca farklı topluluklar için sosyal ve siyasî anlamda da önemli bir yer hâline gelmiştir. Bu dönemde şehir, sadece dinî faaliyetlerin değil, aynı zamanda Ermeni çetelerinin örgütlenme ve hareket üssü olarak da dikkat çeken bir merkez konumuna ulaşmıştır.⁴⁵ Ermeni topluluğı, örgütlenme ve siyasî hareketlerini sürdürebilmek amacıyla Kafkasya bölgesinde son derece önemli bir yer olan Tiflis'i stratejik bir üs olarak seçmiştir. Örneğın Muş'tan Tiflis'e işçi olarak göç eden Ermeniler arasında, topluluğın lideri olan Christopher Mikaelian, yalnızca bir lider değil, aynı zamanda topluluğın eğitimle rehberlik eden bir figür olmuştur; bu kapsamda okuma yazma eğitimleri vererek gelen işçilerin eğitim seviyelerini yükseltmeyi amaçlamıştır. Bu eğitim ve örgütlenme çalışmaları sonucunda, kısa süre içinde Ermeni gençleri Mikaelian'ın etrafında toplanarak bir dayanışma

40 Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, 4 (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 10.

41 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 35-36.

42 Halil Erdoğan Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010), 164.

43 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, (İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008), 144.

44 Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaküstun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2008): 315.

45 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM), 546-33.

zemini oluşturmuşlardır. Nihayetinde, 1889 yılında Mikaelian'ın liderliğinde *Molodaya Armeniya* adıyla bilinen, Türkçe anlamı *Genç Ermeniler* olan ya da diğer ismiyle *Genç Ermenistan Komitesi* olarak anılan örgüt kurulmuş ve bu oluşum Ermeni siyasî yaşamında önemli bir adımı temsil etmiştir.⁴⁶ Bu yeni yapı, kısa bir süre sonra toplantılar için bir araya geldikleri pansiyonun adından esinlenilerek *Yujniye Nomer*a (Güney Pansiyonu) ismiyle anılmaya başlanmıştır. Cemiyetin çekirdek kadrosunu geniş ölçüde genç Ermeniler, çoğunluğunu ise öğrenci olan erkekler ve kadınlar oluşturmuştur. Bu grubun temel dayanağı ise, Ermeni diasporasının önemli unsurlarından biri olarak kabul edilen *Droşak* (Bayrak ya da Sancak) isimli gruptan gelen üyelerden meydana gelmesidir. Komite'nin en başat amacı, Osmanlı sınırlarına yönelik operasyonlar düzenlemektir. Bu tür faaliyetlerin, sorunlu bölgelerdeki Ermeni meselelerini Avrupalı devletlerin dikkatine taşımak suretiyle reform süreçlerine hız kazandıracacağı öngörülmekteydi.⁴⁷ Bunun dışında, örgütün diğer çalışmaları arasında çeşitli grupların faaliyetlerini eşgüdüm içerisinde organize etmek, sınırı aşır Osmanlı topraklarına girerek halkın durumunu ve olası isyan potansiyelini gözlemlemek için casuslar görevlendirmek yer alıyordu. Ayrıca, Rus Transkafkasyası'nda örgüt mensuplarını olası silahlı çatışmalar için eğitmek, Türkiye sınır bölgelerine silah sevkiyatı yapmak amacıyla İran üzerinden kaçakçılık ağları kurmak gibi çok yönlü faaliyetler de planlanmıştır.⁴⁸

1885 yılında Mıgırđiç Portugalyan'ın Van'da bir Ermeni okulunda öğretmenlik yaptığı dönemde, onun rehberliğinde yetişen öğrenciler tarafından kurulan *Armenakan Örgütü*⁴⁹, Ermenilerin ilk milliyetçi örgütlü yapısı olarak kurulmuştur. Bu hareket, yalnızca kurucuları ve ilk mensuplarıyla sınırlı kalmamış; başka siyasî grupların da dikkatini çekmiştir. *Armenakan Komitesi*'nin üyelerinin önemli bir bölümünü Saint Petersburg'dan gelen ve burada eğitim gören öğrenciler oluşturmaktaydı. Bu grup, hem entelektüel çevrelerdeki dinamiklere hem de dönemin siyasî akımlarına duydukları merak ve katılım isteğiyle dikkat çekiyordu. Siyasî kimliği ve dinamik yapısıyla

46 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 146; Eduard Oganessian, *Vek Borbi*, T. I, (München-Moskva, 1991): 77'den akt. Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaküstün", 315.

47 Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982), 13-14.

48 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 146.

49 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 96; Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak, İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 41 (2012): 150.

dikkat çeken bu topluluğun sözcülüğünü, zengin bir Rus Ermenisi olan Konstantin Hatisyan üstlenmişti. Grup, Tiflis'te bir otelde gerçekleştirdikleri toplantılar sırasında kaldıkları yerin ismini benimseyerek *Severnye Nomera* olarak anılmaya başlanmıştı ve bu isim zamanla grubu tanımlayan bir kavram hâline gelmişti.⁵⁰ 1890 yılının yaz mevsiminde bir araya gelen Ermeni siyasî grupları, yoğun ve uzun tartışmalar sonucunda kurulması planlanan yeni bir teşkilatın programını şekillendirerek *Ermeni İhtilalcileri Birliği* adıyla yeni bir oluşumu hayata geçirmişlerdir. Bu teşkilatın kuruluş süreciyle ilgili bilgiler her ne kadar sınırlı olsa da ilk etapta en önemli hedefinin, tüm devrimci Ermenileri ve Ermeni siyasî gruplarını ortak bir çatı altında birleştirerek güçlerini koordineli bir şekilde organize etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaç, hem birlik için ortak bir zemin oluşturmayı hem de siyasî ve toplumsal etkinliği daha güçlü hâle getirmeyi içermekteydi.⁵¹ İlk etapta dar bir çekirdek kadroya sahip olan *Genç Ermenistan Komitesi*, kısa süre içerisinde diğer şehirlerde şubeler açarak, giderek daha geniş bir etki alanına ulaşmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı sınırına yakın İran şehirlerinde şubeler açmaya başlamış, bu kapsamda Tebriz, grubun merkezi hâline gelmiştir. Daha sonra Rusya, Türkiye ve İran'da bulunan *Droşak* şubeleri, *Ermeni Devrimci Federasyonu* ya da *Taşnaksutyun* adıyla bilinen yeni bir komiteye bağlanmıştır.⁵² Bu komite Tiflis'te, Kristapor Mikayelyan ve Simon Zavaryan gibi Rus Ermeni aydınları tarafından kurulmuştur. Kuruluşundan hemen sonra, İran'daki Ermeni üyeleri örgüte kazandırmak için temsilciler gönderilmeye başlanmıştır.

İlk *Taşnaksutyun* liderleri arasında Honan Davtyan, Nikol Duman, Rostom, Vardan, Farhat, Karo, Zakki, Hovsep Mirzayan ve Kovhannes Khan Masehyan yer alıyordu. İran'daki ana merkez Azerbaycan bölgesindeydi. 1892 yılında Komite'nin hedef ve yapısını belirlemek amacıyla ilk dünya kongresi Tebriz *Taşnaksutyun* bürosu tarafından çağırılmıştır. 1895 yılında bu büro, Tebriz merkez komitesiyle değiştirilmiştir. 1896 yılından itibaren İran *Taşnaksutyun* üyesi olan Yeprem Han, Reşt ve Anzali'de, aralarında çok sayıda Ermeni'nin de bulunduğu devrimcilerin örgütlenmesine önemli katkılar sağlamıştır. İran'da illegal faaliyetler yürüten bir diğer Ermeni komitesi *Hınçak Komitesi*'dir.

50 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005), 172.

51 Eduard Oganessian, *Vek Borbi*, T. I, (Münhen- Moskva, 1991): 77'den akt. Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaküstun", 315.

52 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 146; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 442-443; Kamil Ağaça, "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, 19 (2005): 62.

Bu komite, 1887 yılında İsviçre'de Rus Ermenileri tarafından kurulmuştur. Kısa bir zaman dilimi içerisinde komite, İran, Rus İmparatorluğu, Osmanlı Devleti, Avrupa, Amerika ve Balkanlar gibi geniş bir coğrafyada şubeler açmıştır. Hem Rus hem de Balkan devrimci hareketlerinden önemli ölçüde etkilenmesinin yanı sıra Marksist ideolojiden de derin ilham almıştır. Merkezi bir örgütlenme modeline dayanan bu yapı, Rus ve İran Ermenistanı'nın derhal özgürleştirilmesini hedeflemiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler için tam bağımsızlık talep etmiştir. Bu bağlamda, komite, erken dönem Ermeni siyasî partileri arasında bu tür hedefleri doğrudan benimseyen tek örnek olmuştur. Nihai amacı, devrimci bir süreçle gerçek bir sosyalist toplumun temellerini atacak ulusal demokratik bir devlet inşa etmektir.⁵³ Ermeni diasporasındaki üç ana akım Ermeni siyasî partisinden biri olarak kabul edilen bu komite, günümüzde Kuzey ve Güney Amerika, Avrupa, Orta Doğu'nun birçok ülkesinde ve Ermenistan Cumhuriyeti'nde faaliyetlerini sürdürmektedir. İran'da *Hınçak Komitesi*'nin ilk şubesi muhtemelen 1890 veya 1891 yılında Tebriz'de kurulmuştur. Bunu takip eden yirmi yıllık süre zarfında, komite şubeleri ülke genelinde geniş bir yayılım göstermiştir. Özellikle Salmas, Urmiye ve Azerbaycan'ın farklı köylerinde, bunun yanı sıra Raşt, Anzali, Kazvin, Koy, Meraga, Tahran ve İsfahan banliyösündeki Yeni Culfa bölgesinde yaygın bir şekilde örgütlenmiştir.⁵⁴

Komite küçük silahlı gruplar oluşturmuştur. Bir kısım komite üyeleri genellikle okul öğretmeni veya müdür gibi pozisyonlarda görev alıyor, bu sayede çalışırken yeni üyeler kazanmaya da olanak buluyorlardı. Sosyal etkinlikler çerçevesinde tiyatro grupları oluşturuluyor, kadın dernekleri çeşitli organizasyonlar düzenliyor ve edebiyat okuma etkinlikleri gerçekleştiriyorlardı. Bunun yanı sıra, sosyal ve politik konular üzerine dersler de veriliyordu. Ancak, Ermeni Devrimci Federasyonu üyeleriyle sık sık çatışmalar yaşanmaktaydı. Silahlar ve askerler, genellikle Osmanlı Devleti'ne, özellikle de Van bölgesine sevk ediliyordu. Zaman zaman, İran sınırında yer alan manastırlar ile Culfa'daki St. Stepanos Nakhavka gibi stratejik noktalar, Osmanlı ve Rus imparatorlukları tarafından uygun lojistik üsler olarak değerlendiriliyordu.⁵⁵ Zira Van Vilayeti, önemli bir Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapması nedeniyle, hem Batılı devletlerin hem de bu devletler tarafından desteklenen Ermeni propagandist

53 Aram Arkun, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>. Erişim Tarihi: 08.02.2025, sa.12:10.

54 Arkun, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>.

55 Arkun, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>.

din adamları ile devrimci örgütlerin en fazla ilgi gösterdiği bölgelerden biri olarak öne çıkmıştır.⁵⁶ Bu nedenle Van Vilayeti Ermeni milliyetçileri için önemli bir düşünce ve eylem merkezi hâline gelmiştir. Bu durum, 3. Ordu tarafından hazırlanan raporda da açıkça ifade edilmiştir.⁵⁷

Van'ın Ermeniler açısından ne denli stratejik bir konumda bulunduğu, Amerikalı misyonerlerin açıklamalarından da anlaşılmaktadır. Misyonerler, Van'ı "Ermenilerin kalbi" olarak tanımlamışlardır.⁵⁸ Nitekim Yüksel, Elizabeth Ussher'in mektuplarına yönelik analizinde, Amerikan Board misyonerlerinin bölgede Ermeni toplumuyla geliştirdiği yakın ilişkilerin, zamanla yalnızca dini ve insani yardım kapsamını aşmakla kalmayıp, siyasi bir boyut kazandığını ifade etmektedir. Misyonerlerin Osmanlı yönetimine yönelik eleştirel yaklaşımları, özellikle Ermeni isyanları sürecinde belirginleşmiştir. Bu çerçevede, Ussher'in yazışmaları sadece insani yardım faaliyetlerinin bir yansıması olarak değil, aynı zamanda Osmanlı politikalarının Batı kamuoyuna iletilmesinde bir araç olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Amerikan misyonerlerinin bölgede sürdürdüğü yardım faaliyetleri, zaman içinde kaçınılmaz olarak siyasi bir karaktere bürünmüş ve Osmanlı yönetimiyle olan ilişkiler bağlamında gerilimlere yol açmıştır. Ussher'in mektuplarında Osmanlı otoritelerinin sıklıkla eleştirildiği ve Ermenilere yönelik uygulamaların misyoner perspektifiyle Batı'ya aktarıldığı gözlemlenmiştir.⁵⁹ Bu değerlendirmeler, misyonerlerin faaliyetlerinin sadece dini veya insani yardım odaklı olmadığını, aynı zamanda diplomasi ve propaganda amaçlı işlevler üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Van'ın bu stratejik önemi nedeniyle, Ermeni milliyetçi ruhanilerin örgütsel faaliyetlerini burada yoğunlaştırmayı tercih ettikleri görülmektedir. Örneğin, eski Ermeni Patriği Mıgırdiç Khrimian, Ermenileri örgütlemek ve Van'ı Ermeni ihtilal hareketinin merkezi hâline getirmek amacıyla bölgeye yerleşmiştir.⁶⁰

56 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12-30/1.

57 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 1, (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005), V.

58 Abidin Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, 2/2 (2013): 173.

59 Mevlüt Yüksel, "Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Ussher'in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları." *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 67 (Ocak 2020): 563-600.

60 Cevdet Küçük, "Van'daki Ermeni İsyanları", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990): 137.

İran sınırları içinde faaliyet gösteren Ermeni komiteciler, faaliyetlerini belirli stratejik bölgelerde yoğunlaştırmışlardır. Tebriz'in dışında bu bölgeler arasında Salmas, Urmiye, Hoy, Kotur, Maku ve Dilman öne çıkmaktadır. Söz konusu yerler, rastgele bir seçimden ziyade, askerî ve siyasî açıdan stratejik gerekçelere dayalı olarak belirlenmiştir. Bu gerekçeler şu şekilde sıralanabilir; bahsi geçen şehirlerin Osmanlı Devleti sınırına yakın olması ve bu durumun silah ile mühimmat transferini kolaylaştırması, bölgedeki Ermeni nüfusunun hatırı sayılır bir yoğunluğa sahip olması, bu nüfusun, komite hareketlerine kayda değer bir destek sunması, İran yönetiminin Ermeni grupların faaliyetlerine genellikle kayıtsız kalması ve bunun komiteciler için daha geniş bir hareket alanı yaratması, Rusya ve Kafkasya üzerinden silah, mühimmat ve komite üyelerinin taşınmasının kolay biçimde sağlanabilmesi. Bu koşullar, komitecilerin adı geçen bölgeleri lojistik ve operasyonel merkezler hâline getirebilmelerine olanak tanımıştır.⁶¹ Tebriz, *Taşnaksutyun*'un kuruluşunun ilk yıllarında Azerbaycan'ın stratejik önemi ve bölgedeki yerel Ermeni nüfusun varlığı nedeniyle merkezi bir role sahip olmuştur. Bu konum, özellikle Osmanlı ve Rus sınırlarına yakın bir üs sağlayarak çeşitli faaliyetler için elverişli bir zemin hazırlamıştır.⁶² Komitenin temel hedefi, aynı amaca hizmet eden tüm Ermeni örgütlerini tek bir çatı altında, yani *Taşnaksutyun* bünyesinde birleştirmek olmuştur.⁶³ İran yönetimi, topraklarında Ermeni *Taşnaksutyun* Komitesi'nin nispeten özgür bir şekilde faaliyet göstermesine imkân tanıyan bir ortam oluşturmuştur. Bu durum, İran topraklarını *Taşnaksutyun* Komitesi açısından hem manevî bir merkez hem de güvenli bir sığınma alanı hâline getirmiştir.⁶⁴ En önemli desteğini ise Tebriz'deki Lilava bölgesinden almaktaydı.⁶⁵

İran'ın sağladığı bu elverişli şartlar, ülkeye yalnızca bölgesel bir merkez olma özelliğinden daha fazlasını kazandırarak, stratejik bir harekât üssü işlevi yüklemiştir. Bu stratejik konum, İran'ı bölgedeki devrimci faaliyetler için vazgeçilmez bir lojistik ve operasyon merkezi hâline

61 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 103.

62 Aram Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>. Erişim Tarihi: 07.02.2025, sa.13:20.

63 Sedat Laçiner; *Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, (Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurulu Yayını, 2005), 303.

64 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 173.

65 Amurian and M. Kasheff; "Armenians of Modern Iran", *Encyclopedia of Iran*, <http://www.iranica.com/articles/armenians-of-modern-iran>. Erişim tarihi. 05.02.2025, sa.14:50.

getirmiştir. İran'daki *Taşnaksutyun* daha genellikle ülkenin kuzeybatı bölgesinde toplanmış olup, özellikle Tebriz, Salmas ve Hoy bölgelerinde aktif olmuşlardır. Transkafkasya'dan gelen saha çalışanları ise Rusya-İran sınırını geçerek, öğretmen, rahip, hacı ya da tüccar kimlikleri altında faaliyet göstermişlerdir. Bu kişiler çeşitli şubeler kurarak isyan fikirlerini yaymaya başlamış ve aynı zamanda Osmanlı topraklarına giriş yapmak için hazırlıklar gerçekleştirmişlerdir. *Taşnaksutyun* Komitesi'nin lider kadrosu arasında, *Duruşak* grubunun eski üyelerinden biri olan ve aynı zamanda Tebriz'deki ilk *Taşnakist* örgütlenme faaliyetlerini yürüten Tigran Stepanyan (Stepanian)'da bulunmaktaydı. Stepanyan, 1891 yılında Tebriz'e gelerek burada Khariskh Zina-gordzaran (Merkezi Silah Fabrikası) adını verdiği küçük bir silah üretim tesisi kurmuştur.⁶⁶ Komitenin kuruluş tarihiyle ilgili bir kaynak, silah fabrikasının kurucuları arasında Aristakes Zorian (Karo), Galust Aloyan (Toros) ve Katanian'ı (muhtemelen bir takma ad) sayarken, Azerbaycan Vrej (İntikam) Merkez Komitesi tarafından hazırlanıp *Taşnaksutyun*'un 1907 yılında Viyana'da düzenlenen Dördüncü Genel Kongresi'ne sunulan raporda farklı bir bilgiye yer vermiştir. Bu raporda, söz konusu fabrikanın yalnızca Katanian(ts) tarafından kurulduğu ifade edilirken, silahların nakliyyeye hazırlanması fikrinin Konstantin Khatisyan'a ait olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, aynı rapor, 1891-1906 yılları arasında bu fabrikada toplam otuz altı işçinin çalıştığını da aktarmaktadır.⁶⁷ Bunun yanı sıra, Osmanlı istihbarat birimleri, Salmas'ın Rumtepe, Kalırcın köylerinde de silah üretimi ve tamiri için atölyeler kurulduğunu tespit etmiştir.⁶⁸ Silah üretim tesisi, çeşitli Ermeni şehirlerinde faaliyet gösteren şubeleriyle geniş bir ağ oluşturmuştur. Bu şubelerin en önemlilerinden biri, Tebriz şehrinde yer alan, ağırlıklı olarak bir montaj tesisi olarak faaliyet gösteren yapıydı.⁶⁹ Tesiste, Rusya'daki Tula silah fabrikasında eğitim almış yetenekli işçiler görev yapmaktaydı. Askerî ekipmanlar Tula'daki komite ajanları aracılığıyla temin edilmekteydi. Rusya'daki Tula silah fabrikasından temin edilen silahlar ve mühimmat gibi askerî malzemeler, Tula ve Tiflis'teki Rus cephanelik işçilerinden satın

66 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 173; Hourı Berberian, "The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911", *Iranian Studies*, Volume 29, nos. 1-2, (Winter/Spring 1996): 9. 7-33. Arkun Tebriz'de kurulan bu küçük silah atölyesinin adını Xarixş (Çapa) olarak vermektedir. Bkz. Aran Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>. Erişim Tarihi: 08.02.2025, sa.12:50.

67 Berberian, "The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution", 9.

68 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM), 34-67.

69 Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>.

alınmaktaydı. Bu malzemeler, çeşitli Kafkas şehirlerinde depolandıktan sonra Tebriz'e taşınmaktaydı. Tebriz'de montaj işlemleri tamamlanan ekipmanlar İran-Türkiye sınırının farklı noktalarına sevk edilip ardından bu sınır üzerinden Osmanlı topraklarına ulaştırılmaktaydı.⁷⁰ Bu girişim, hem bölgedeki faaliyetleri genişletme hamlesi hem de *Taşnaksutyun* hareketine gereken silah ve mühimmat desteğini sağlama amacı taşımıştır.⁷¹

İran'ın çeşitli bölgelerinde, özellikle stratejik öneme sahip Urmiye, Anzali Hoy, Maku, Yeni Kazvin, Reşt, Salmas ve Tebriz'de etkin şekilde faaliyet gösteren Ermeni komiteciler, bölgedeki örgütlenme çalışmalarına ağırlık vermiştir. Bu gruplar, yalnızca yerel düzeyde değil, aynı zamanda uluslararası arenada etkili olabilecek yapılarla ilişki kurmaya önem verirken, toplumsal ve siyasal dinamikleri kendi hedefleri doğrultusunda yönlendirme çabalarıyla öne çıkmıştır. Örgütlenme faaliyetlerini bu merkezlerde sürdürerek, siyasî etkilerini artırmayı ve bölgesel hedeflerine ulaşmayı amaçlamışlardır.⁷² Salmas, Osmanlı Devleti'ne yönelik gerçekleştirilen saldırılar açısından oldukça stratejik bir konumda yer alıyordu. Van'a yaklaşık 180 kilometre mesafede bulunan bu şehir, çevresinde stratejik öneme sahip pek çok yerleşim yerine ev sahipliği yapıyordu. Bölgede özellikle Heftvan, Hassova, Dilman ve Kalasar gibi sınırın hemen yanında konuşlanmış Ermeni köyleri dikkati çekmekteydi. Salmas'ın doğrudan komşu olduğu Hoy şehri ise, Ermenilerin en etkin ve yoğun faaliyet gösterdiği merkezlerden biri olarak dikkat çekiyordu. Hoy'dan Bayezid ve Van gibi yerleşim yerlerine olan mesafe yaklaşık 150 kilometreydi ve bölgedeki ulaşım ağları bu mesafeyi kat etmek için uygun imkânlar sunuyordu. Öyle ki, Hoy ile Van arasında yer alan Kotur ve Saray yolları, silah ve mühimmat taşımacılığı açısından oldukça elverişli bir güzergâh olarak öne çıkıyordu. Özellikle Hoy ve Salmas arasında konumlanan Dilman bölgesinden geçen Kotur-Saray hattı, Ermeniler için en sık başvurulan önemli ulaştırma yollarından biri hâline gelmişti. Hem stratejik konumu hem de bu yollar üzerindeki kritik rolüyle, Salmas ve çevresi dönemin hareketli bir sahnesi olarak adeta dikkatleri üzerine çekiyordu.⁷³ Ermenilerin silah deposu

70 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkütâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)*, 35-29; Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 173; Berberian, "The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution", 9; Amurian and Kasheff, "Armenians of Modern Iran".

71 Melikzade, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması", 771.

72 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 91.

73 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 103-104.

ve aynı zamanda harekât merkezi olarak yoğun bir şekilde kullandıkları Salmas-Dilman bölgesi, o dönemde fiili olarak Ermenilerin kontrolü altında bulunmaktaydı. Bu bölge, hem stratejik önemi hem de askeri operasyonlar için sağladığı elverişli koşullar nedeniyle Ermeniler için kritik bir üs işlevi görmekteydi.⁷⁴

Taşnaksutyun mensuplarının geçişi açısından önemli bir durak noktası, Osmanlı sınırının İran tarafında yer alan Salmas bölgesindeki Derik köyünde Aziz Astuacacın (Derik) Ermeni Manastırıydı.⁷⁵ Aziz Astuacacın (Derik) Manastırı, sınır geçilmeden önce stratejik bir geri çekilme noktası olarak önemli bir rol oynamıştır.⁷⁶ Stratejik askerî konumu nedeniyle dikkat çekmeye başlamıştır.⁷⁷ 1890'lı yıllarda, uzun zamandır harap durumda bulunan manastır, Van'da 1885 yılında kurulan ilk Ermeni siyasî ve devrimci partisi *Armenakan* ile *Taşnaksutyun* tarafından restore edilerek hem sığınak hem de cephanelik olarak kullanılmaya başlanmıştır. Burası silah transferi için bir karakol olarak kullanılmıştır. Örneğin, 1896 yılına kadar fabrika 600 ateşli silah üretmiştir. 1904 ve 1905 yıllarında toplamda altmış altı ateşli silah manastırdan Osmanlı sınırına taşınmıştır.⁷⁸ Ayrıca Maku'daki Aziz Taddeos ve Culfa'daki Aziz Stepanos Nakhavkay manastırları da Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni komitelerine silah, savaşçı kaçakçılığı için uygun istasyonlardı; ikincil bir güzergâh Hoy üzerinden Van'a geçiyordu. Enzeli, Reşt ve Astara, Bakü ile iletişim için önemli merkezlerdi.⁷⁹ Bu transferler genellikle Salmas-Başkal-Şam rotasından gerçekleşirken, bazı durumlarda Hoy-Kotur hattı da kullanılmıştır. Ateşli silahların yanı sıra, gazeteler, broşürler ve diğer yayın materyalleri de taşınmaktaydı. Örneğin, 1905 yılında 7.000 adet *Droşak*, Osmanlı topraklarına ve Kafkasya'ya ulaştırılmıştır. 1899-1905 yılları arasında manastırdaki bu faaliyetler büyük ölçüde sorunsuz bir şekilde devam etmiş olsa da, Azerbaycan'daki *Taşnaksutyun* yanlısı bir kaynak, "Türk ve Rus konsoloslarının talebi üzerine" manastırda yaklaşık yedi-sekiz kez arama yapıldığını ve bu aramaların herhangi bir olay ya da ciddi sonuç olmaksızın gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Silah fabrikası ve manastırların dışında,

74 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 112.

75 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 174.

76 Berberian, "The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution", 9.

77 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 174.

78 Berberian, "The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution", 9 - 10.

79 Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>.

Taşnaksutyun ayrıca fedailerinin hareketlerini desteklemek için dört ayrı “ev” işletmiştir.⁸⁰ Manastırın bulunduğu konumun stratejik önemi, yerel Kürt toplulukları ve Türk güvenlik güçleri tarafından uzun yıllardan beri iyi bir şekilde bilinmekteydi. Bu durum, özellikle Kürt nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde, dış unsurların varlığına tepki duyan yerel aşiret üyeleriyle zaman zaman yaşanan çatışmaları beraberinde getirmiştir. Van çevresine giren silahlı gruplar, sınırdaki artan gerilimlerin de katkısıyla çatışmalara yol açmıştır. Bu bağlamda, 21 Temmuz 1894 tarihinde Derik'te büyük ölçekli bir çatışma meydana gelmiştir. Bölgedeki bazı Kürtlerin desteğini alan Türk askeri gücü, sınırı aşarak manastıra operasyon düzenlemiştir. Ancak bu girişim, Ermeni komitecilerinin direnişiyle karşılaşmıştır.⁸¹

Taşnaksutyun faaliyetlerini gerçekleştirmek ve sürdürebilmek amacıyla, Maku civarındaki Aziz Taddeos Tapınağı ile birlikte Aras Nehri üzerinde yer alan Aziz Stephen Tapınağı, birer merkez olarak kullanılmaktaydı. Tebriz'de, 1909-1912 yılları arasında yayımlanan haftalık Aravat dergisi, daha sonra Garabar adıyla bilinen ve ardından ismi Garadag olarak değiştirilen 1913-1914 yıllarındaki aylık dergiyle dikkat çekmişti. Komitenin yayın organı olarak, Aravat'ın yerini alan 1914-1920 yılları arasında yayımlanan haftalık Ayg dergisi ise bu sürece önemli bir katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra, komiteye bağlı gençler tarafından çıkarılan ve özellikle genç kitleye hitap eden haftalık gençlik dergisi Arşaloy da bu yayın etkinlikleri arasında yer alıyordu.⁸² Bunun yanında Azerbaycan Merkez Komitesi ise Van genelinde himayesi altında 242 gruba ayrılmış, toplamda 2.000'den fazla üyeyi barındırıyordu. Bu gruplar arasında kadın üyeler de bulunuyordu ve bunlar, Van'daki toplam *Taşnakist* üyeliğinin yaklaşık yüzde 30'unu temsil ediyordu. Kadınların çatışmalara bizzat katılım gösteren fedailer olduğuna dair kesin kanıt bulunmamakla birlikte, bir kısmının propaganda faaliyetleriyle ilgilendiği ve silah transferine dâhil olduğu bilinmektedir. Her bölgedeki kadın üyeler, o bölgenin toplam üyelerinin yaklaşık yüzde 24'ünü oluşturuyordu. Örneğin, Tebriz'de bu oran yüzde 21, Reşt'te yüzde 27,5, Enzeli'de yüzde 24 ve Kazvin'de yüzde 24,5 seviyesindeydi. Ancak Hoy ve Erdebil bu genellemeye istisna teşkil etmektedir; Hoy'da kadın üyelik oranı toplamın yaklaşık yüzde 13,5'ini oluştururken, Erdebil'de bu oran önemli ölçüde daha yüksek olup

80 Berberian, “The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution”, 10.

81 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 174.

82 Amurian and Kasheff, “Armenians of Modern Iran”.

yüzde 57'ye ulaşmaktadır. Tebriz'de, *Taşnaksutyun Komitesi* ideolojilerinin Ermeni kadınları arasında yayılması amacıyla, Maro (Mariam Makarian olarak da bilinmektedir) ve Bayan Atoyan adlı iki üyenin evleri merkez olarak kullanılmıştır. Satenik Matinian (Bayan Çiçek adıyla da anılmaktadır), partinin hem Tebriz hem de Salmas bölgelerindeki faaliyetlerinde aktif rol oynayan önde gelen isimlerinden biri olarak sık sık vurgulanmaktadır. Erkekler ve kadınlar arasında kazandığı saygı ile ön plana çıkan Matinian, aynı zamanda *Tebriz Ermeni Kadın Hayırseverler Derneği*'nin lideri ve en önemli ilham kaynaklarından biri olmuştur.⁸³

Taşnaksutyun mensupları, uzun yıllar Asya eyaletlerine sızarak Türkiye'nin İran ve Rusya sınırındaki komşu bölgelerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu süreçte, Osmanlı Devleti topraklarında yerleşik Ermenilerin bulunduğu yerlere gizlenmiş bir şekilde küçük ölçekli çete grupları oluşturulmuş, komite şubeleri kurulmuş ve yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülmüştür. *Taşnaksutyun*lar, yalnızca kendi topluluklarından değil, diğer etnik ve siyasî gruplardan da destek elde etmeyi amaçlamıştır. *Hınçak*larla benzer şekilde, bu hedef doğrultusunda farklı milletlerle bağlantılar kurmaya çalışmışlardır. Kürtler ise stratejik bir öneme sahip potansiyel bir müttefik olarak değerlendirilmiştir. Kürtlerle dostane ilişkiler geliştirmek, iş birliği sağlamak ve onları kıskırtmak adına sistematik girişimlerde bulunulmuştur.⁸⁴ Bu doğrultuda, özellikle Van ve Muş çevresindeki Kürt bölgelerine organizatörler gönderilmiştir. Bu organizatörlerden biri, Dersim [Tunceli]'deki aşiretler arasında faaliyet gösteren Yerezkatsi Keri (Ruben Şişmanyar) olmuştur. Bunun yanı sıra *Taşnaksutyun*lar, Dersim [Tunceli]'deki bazı aşiretlerin desteğini Cenevre'de yaşayan Abdurrahman isimli bir Kürt aracılığıyla kazanmayı çalışmışlardır. Abdurrahman, Kürtçe yazılar yazarak Kürtleri *Taşnaksutyun*larla mücadeleye katılmaya teşvik etmiş, onları hükümete karşı eylemlerden uzak durmaya veya Ermenilere yönelik zararlı faaliyetlerden kaçınmaya çağırmıştır.⁸⁵

Osmanlı Devleti, Ermeni *Taşnaksutyun* Komitesi'nin İran topraklarından gerçekleştirdiği saldırılarına karşı harekete geçmiştir. Bu süreç, 1905 yılının sonlarında Osmanlı birliklerinin Vezneh (Urmiye Gölü'nün güneybatısı)

83 Berberian, "The Dashnaksutyun and the Iranian Constitutional Revolution", 10-11.

84 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS), 275-77.

85 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 175.

ve Lahican'a (Hazar Denizi çevresinde, Reş'tin güneydoğusu) giriş yapmasıyla başlamıştır. Halk, aynı dönemde, Tahran'da protesto gösterileri düzenlenmekte ve Osmanlı himayesi talebinde bulunmaktaydı. Haziran 1906'da ise Musul'dan harekete geçen Osmanlı kuvvetleri, İran sınırına doğru ilerlemiştir. Sovyet Ermenisi bilim insanı V. A. Bayburdyan'a göre bu harekât, Osmanlı ordusunun Urmiye'nin stratejik ve ekonomik önemine bağlı olarak bölgeye yönelme niyetinde olduğu iddiasında bulunmaktadır. Bir yıl sonra, Temmuz 1907'de Osmanlı birlikleri Van'dan hareketle batı Urmiye'ye girmiş ve bölgedeki köylerde bulunan direniş noktaları ile yerel meclisleri etkisiz hâle getirmiştir. Sonbahar aylarında ise Daştebil ve Oşnu gibi kuzeybatı İran yerleşim yerleri Osmanlı kontrolüne geçmiştir. Ayrıca yaz mevsiminde Urmiye'nin Targavar, Daşt ve Margavar bölgelerinde Osmanlı hâkimiyeti daha da pekiştirilmiştir. Bu ilerleme, özellikle Ermeni ve Süryani topluluklarının binlerce üyesini kuzeye ve doğuya doğru göç etmeye zorlamıştır. *Taşnaksutyun* açısından ise bu gelişmeler ciddi bir tehdit anlamına gelmekteydi. Zira Osmanlı kuvvetlerinin bu bölgelere ilerleyişi, örgütün hem faaliyet merkezini hem de yoğun Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapan bu bölgelerdeki varlığını doğrudan tehlikeye atmıştı. Komite, aynı zamanda İran'ın II. Abdülhamid liderliğindeki Osmanlı güçlerini durduracak yeterli kaynaklara, diplomatik güce veya etkiye sahip olmadığını gözlemlemekteydi. Ancak 24 Temmuz 1908 tarihinde Jön Türk Devrimi'nin gerçekleşmesi ve anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinin ardından, *Taşnakların* yayın organı Duruşak'ta İran'a yönelik Osmanlı tehdidine ilişkin uyarılar sona ermiştir. Bu değişimin arkasında büyük ölçüde iki neden bulunmaktaydı. İlk neden, *Taşnakların* Jön Türklere yönelik desteğiyle ilişkilendirilirken, diğer nedenler tarihsel bağlama ve döneme özgü siyasal gelişmelere dayandırılmaktadır.⁸⁶ Bu desteğe karşın *Taşnaksutyun* eski Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin Ermenilerin yaşadığı toprakları içeren bağımsız bir Ermeni devleti kurulması yönündeki mücadeleye öncülük etmiştir. İran yönetiminde kalmış olan ve bazı Ermeni araştırmacı ve yazarlar tarafından tarihi Ermenistan⁸⁷ olarak nitelendirilmiş olan küçük bir bölümüne yönelik hiçbir talepte bulunmamış olması oldukça dikkat çekicidir.⁸⁸ Ancak *Hınçak* Komitesi Rusya ve İran Ermenistan'ının derhal kurtarılmasını ve sözde Osmanlı Ermenistan'ının

86 Berberian, "The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution", 16-17.

87 Arkun, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>.

88 Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>.

tam bağımsızlığını savunan, bu talepleriyle erken dönem Ermeni siyasî hareketleri arasında öne çıkmıştır.⁸⁹

Ermeni Tarihçi Hratch Dasnabedian'a göre, silah, mühimmat ve diğer askeri malzemelerin taşınmasında kullanılan güzergâhlar, aynı zamanda bu bölgedeki silahlı grupların geçiş yollarını da kapsamaktaydı. Bu bağlamda öne çıkan rotalar şunlardı: Derik Manastırı Güzergâhı: Salmas'tan başlayarak Van hattına uzanan bu güzergâh, Van Gölü'nün güneyinden Lernabar üzeri Sasun'a bağlanıyordu. St. Thaddeus (Karakilise) ve Stepanos Nakhaveka Manastırları Güzergâhı: Nahçıvan'dan Van'a kadar uzanan bu yollar, önemli stratejik bağlantılar sağlamaktaydı. Ağrı Dağı Güzergâhı: Erivan ile Van arasında doğrudan bir bağlantı sunuyor ve bölgenin en önemli lojistik rotalarından biri olarak dikkat çekiyordu. Eleşkirt Güzergâhı: Kars'tan Ahlat'a uzanan bu hat, bölgedeki hareketlilik için kritik bir işlev üstlenmişti. Kars-Sasun Hattı: Pasen üzerinden ilerlerken tarım alanlarına da ulaşabilen bu güzergâh, stratejik amaçlarla sıkça kullanılıyordu. Batum-Kars-Sasun Güzergâhı: Batum üzerinden sağlanan lojistik sevkiyatları destekleyen önemli bir ağ niteliğindediydi. 1916 yılında İngiltere Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan "Lines of Communication Between Turkey and Persia" raporu,⁹⁰ bu yolların stratejik önemini detaylı biçimde analiz etmişti. Rapora göre 20. yüzyıl başlarına ait önemli rotalar şu şekildeydi: Bayezid-Hoy Arası: 152 kilometre uzunluğunda olup lojistik açısından oldukça uygun şartlar sunuyordu. Hoy-Tebriz Arası: Toplam 150 kilometre olan bu yol genellikle Merand üzerinden geçmekteydi. Van-Bayezid Arası: 161 kilometrelik bu rota, ulaşım ve lojistik için avantajlıydı. Van-Hoy Arası: Saray ve Kotur bağlantılı 149 kilometrelik güzergâh, alternatif olarak Seyvan-Kotur hattıyla güçlendirilmişti. Van-Dilman Arası: Başkale ve Hanasor üzerinden geçen 177 kilometrelik bu yol lojistik açıdan işlevseldi. Başkale-Urmiye Arası: Bardik üzerinden ilerleyen ve 144 kilometrelik mesafeye sahip bu rota, taşımacılık için elverişliydi; Dize ve Bezirge hatlarıyla toplam mesafe 197 kilometreye kadar çıkmaktaydı. Dize-Urmiye Arası: Narbişu yönünde yalnızca 82 kilometre ile kısa bir geçiş sağlıyordu. Malazgirt-Karakilise Arası: Dutaht üzerinden geçen yaklaşık 100 kilometrelik bu rota stratejik açıdan önemliydi. Bitlis-Erciş Arası: Ahlat güzergâhını takip eden bu hat toplamda 138 kilometreyi

89 Arkun, "Hnč'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncaak>.

90 Bkz. Gökhan Bolat, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *The Journal of Academic Social Science*, Yıl-Sayı: 3 (2013): 1067-1107.

buluyordu. Muş–Malazgirt Arası: Taşımacılık için uygun altyapıya sahip olan bu hat 106 kilometreydi. Malazgirt–Van Arası: Erciş üzerinden devam eden güzergâh yaklaşık 184 kilometre uzunluğundaydı ve dikkate değer bir lojistik hattıydı. Van–Bitlis Arası: Van Gölü'nün güney kıyısından geçen bu rota, özellikle yük taşıyan hayvanlar için oldukça elverişliydi. Bu değerlendirmeler bölgedeki lojistik hareketlilik ve stratejik erişim ağlarını anlamak için derin bir bilgi sunmaktadır. Söz konusu mesafelerin ve yolların uygunluk düzeyleri, coğrafyanın savaş stratejilerindeki belirleyici rolünü net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durum, coğrafyanın geçmişteki savaş planlamalarında temel bir öncelik olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.⁹¹

4. Hüseyin Hüsnü Bey ve Tebriz Başkonsolosluğu

4.1. Eğitimi ve Meslek Hayatı

İhsan Hüsnü Bey, Mart 1858 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası, dönemin önemli memurlarından biri olan ve Rüşumât Emaneti'nde (Gümrük Dairesi) müfettişlik yapan Mehmed Behzad Efendi'dir. İlk eğitimine Sıbyan Mektebi'nde başlamış olup burada temel ilimler üzerine başlangıç seviyesinde bilgiler edinmiştir. Küçük yaşlarda babasının Kandıra Kaymakamlığı görevi nedeniyle, burada bulunan Rum Mektebi'ne devam ederek Rumca öğrenimi görmüştür. Dil bilgisini geliştirdiği bu eğitimin ardından ailesiyle birlikte tekrar İstanbul'a dönmüş ve Başkitâbet Mekteb-i Rüşdiyesi'ne kaydolmuştur. Bu okulda aldığı sistemli eğitimle bilgi dağarcığını ve akademik altyapısını sağlamlaştırarak öğrenim sürecini başarıyla tamamlamıştır. Rüştiye eğitiminden sonra yükseköğrenimini sürdürmek için Hukuk Mektebi'nde eğitim almaya başlamış ve yaklaşık bir yıl boyunca hukuka giriş, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, ticaret hukuku, ceza hukuku ve arazi kanunları gibi dersler olarak, dönemin hukuki temel taşlarını oluşturan konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Hukuk eğitiminin yanı sıra, dil bilgisine verdiği önem doğrultusunda özel bir öğretmenden düzenli olarak Fransızca dersleri olarak yabancı dilde kendini geliştirmiştir. Bu çok yönlü eğitim hayatı, onun kendi çağının gereklerine uygun bir birey olmasını sağlamıştır.

Mart 1874 yılında, henüz 17 yaşındayken Mekteb-i Hariciye Kalemî'ne yapılan mülakatla kabul edilmiş ve burada önemli bir kariyerin temellerini

91 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 114-116.

atmıştır. Bu kabulün ardından, altı yıl gibi kayda değer bir süre boyunca sefaret görevlerinde bulunmuş, bu dönemde devlet işleyişine dair kıymetli tecrübeler edinmiştir. Daha sonra kendisine 150 kuruş maaşla Mektub-ı Hariciye Evrak Odası'nda bir görev verilmiş ve bu yeni pozisyonuyla bürokrasideki yerini daha da sağlamlaştırmıştır. Eylül 1882 yılına gelindiğinde ise öne çıkan çalışmaları ve başarısı neticesinde rütbe-i saliseye yükselmiştir. Rütbesindeki bu artış, maaşına da yansımış ve Şubat 1883 yılına kadar maaşı 450 kuruş gibi oldukça iyi bir seviyeye çıkarılmıştır. Aynı yılın Mayıs ayında yapılan bir sınavda başarı göstermesi sonucunda ise bir üst pozisyona geçiş yapmayı başarmış ve 750 kuruş maaşla Mektub-ı Hariciye Kalemi'nin İkinci Sınıf Hulefaliği'na atanmıştır.⁹²

İhsan Hüsnü Bey'in arşiv kayıtlarında yer alan özgeçmişine göre, görevlerinden dolayı bir yargılama sürecine tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu yargılamanın hangi nedenlerle yapıldığı, süresi ve sonucu hakkında herhangi bir detay veya açıklayıcı bilgiye ulaşılamamıştır. Bu süreç sonrası, 1 Kasım 1884 yılında 3.000 kuruş maaşla Tahran Sefareti Başkâtipliği görevine atanmıştır. Görev süresince, İran hükümeti tarafından kendisine ikinci dereceden “Nişan-ı Şîr-i Hurşîd”⁹³ nişanı verilmiştir.⁹⁴ 22 Mayıs 1892 yılında ise aynı maaş miktarı olan 3.000 kuruş ve buna ek olarak 1.750 kuruş tahsisatla Tebriz Başkonsolosluğu görevine atanmıştır. Ayrıca 1893 yılında Osmanlı makamları tarafından üçüncü dereceden “Mecîdî Nişanı”⁹⁵ ile

92 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİDd), 19-63/34.

93 Feth Ali Şah döneminde İran'da “nişân-ı Hurşîd” ve “nişân-ı Şîr-i Hurşîd” adlı nişanlar bulunuyordu. Bu nişanlar, İran'ın önde gelen seçkinlerine, yabancı elçilere ve askeri görevlilere takdim edilirdi. 1243 (1827-28) yılında ise “nişân-ı Zafer” adıyla yeni bir nişan ortaya çıkmıştır. Bkz. İbrahim Artuk, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 156.

94 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 104-83/1; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 846-63444; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti (HR.SAİD), 13-9/5.

95 Osmanlı Devleti'nde Batı tarzında ilk nişan, 1852 yılında ihdas edilen “Mecîdî Nişanı” ile ortaya çıkmış ve daha önce mevcut olan iftihar nişanı kaldırılmıştır. Mecîdî Nişanı için hazırlanan nizamnâme, 13 Zilkade 1268 (29 Ağustos 1852) tarihinde yayımlanmıştır. Bu nizamnâmeye göre nişan, birden beşe kadar sıralanan dereceler/rütbeler şeklinde düzenlenmiştir. Toplamda 10.000 adet üretilen bu nişanın birinci rütbesi 50, ikinci rütbesi 150, üçüncü rütbesi 800, dördüncü rütbesi 3000 ve beşinci rütbesi 6000 adetle sınırlıydı. Ancak yabancılara verilen nişanlarda herhangi bir sayı kısıtlaması bulunmuyordu. Birinci rütbe nişanlar murassa özellikteydi ve bu nişanlar sahibine ömür boyu verilmekteydi. Mecîdî Nişanı ile ilgili bir başka detay da, birinci derece nişan sahibinin hayatını kaybetmesi durumunda nişanın hazineye iade edilme zorunluluğuydu ve bu nişanın berat harcı 500 kuruş olarak belirlenmişti. İkinci

onurlandırılmıştır.⁹⁶ Bilgi, beceri ve üstün hizmetleri dolayısıyla liyakati takdir edilerek, 1895 yılında birinci rütbe ikinci sınıfa terfi ettirilmiş,⁹⁷ ardından 1897 yılında Atina-Pire Başkonsolosluğu'na atanmıştır.⁹⁸ Bu görevindeyken üstün başarılarının bir nişanı olarak üçüncü dereceden "Nişan-ı Ali-i Osmanî" verilmiş⁹⁹, ayrıca terfi alarak maaşına 2.000 kuruşluk bir artış yapılmıştır.¹⁰⁰ Bu sırada Yunan Hükümeti tarafından da üçüncü dereceden "Suver" nişanla ödüllendirildiği kaydedilmiştir.¹⁰¹ Kariyerinin ilerleyen aşamalarında, 9 Şubat 1903 yılında Köstence Başkonsolosluğu görevine atanmış, Romanya Hükümeti tarafından ikinci rütbeden "Kron dö Romani" nişanı ile taltif edilmiştir.¹⁰² İhsan Hüsni Bey, söz konusu görevleri layıkıyla yapıp hizmetlerinden dolayı gerek Osmanlı Devleti gerekse şebenderlik görevini yaptığı ülkelerden devlet nişanları almıştır. Daha sonra Umur-ı Şebenderi ve Ticariye ve Hukuk-ı Muhtelit Müdüriyeti Umumiyesi'nin Umur-ı Şebenderi Şubesi Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.¹⁰³ Buradan da dördüncü mabeyincilik hizmetine atanmıştır.¹⁰⁴ Görevleri boyunca sahip olduğu yetkinlikler ve bağlı bulunduğu devlet mercilerince kendisine sunulan ödüller, yaptığı hizmetlerin takdirle karşılandığını açıkça göstermektedir.¹⁰⁵

derece Mecidi Nişanı, göğsün sol tarafına asılan şemseden ve boyna takılan nişandan oluşuyordu; sahibinin vefatında yine hazineye iade edilirdi ve berat harcı 100 kuruştü. Üçüncü derece nişan boyna asılırken, berat harcı 50 kuruştü. Dördüncü ve beşinci derece nişanlar ise göğsün sol tarafına takılır, sahibinin ölümü sonrası hazineye geri verilirdi. Bkz. Artuk, "Nişan", 155.

96 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), İrade Hariciye (İ.HR.), 319-20540/1,3,5.

97 "BOA, DH.SAİD", 19-63/34.

98 "BOA, BOE", 1058-79343.

99 "BOA, İ.TAL.", 174-11.

100 "BOA, İ.TAL.", 221-74; "BOA. BOE", 1538 – 115287.

101 "BOA, HR.SAİD", 13-9/1.

102 "BOA, İ.TAL.", 477-45/1.

103 "BOA, İ.TAL.", 477-45/1,3.

104 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Mabeyn-i Hümayun Evrakı iradeleri (MB.İ), 197-107; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ), 247-39.

105 "BOA, DH.SAİD", 19-63/34.

4.2. İran'daki Ermeni Komitelerinin İlegal Yapı ve Faaliyetleri: Bölgesel Etkileri ve Eylemleri

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda karşı karşıya kaldığı en önemli meselelerden biri hiç şüphesiz Ermeni isyanları olmuştur. Bu isyanların temelinde, İran sınırına yakın şehirlerde faaliyet gösteren bazı illegal örgütlerin sistematik bir şekilde Osmanlı topraklarına yönelik eylem planları da yer almıştır. Ermeni komiteleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında İran'da aktif bir biçimde faaliyet göstermeye başlamış ve özellikle Osmanlı Devleti'ne yönelik silahlı saldırı ve kışkırtma faaliyetlerini organize etmiştir. *Hınçak* ve *Taşnak* komiteleri Salmas, Hoy ve Urmiye başta olmak üzere birçok yerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 19. yüzyılın sonlarına doğru, İran sınırları içinde faaliyet gösteren Ermeni komiteleri, Osmanlı topraklarındaki bağımsızlık hareketlerine destek olmanın yanı sıra, İran'daki Ermeni topluluğunun ulusal kimliğini güçlendirmek amacıyla çalışmalarını sürdürmüştür. Bu gruplar, özellikle Rus İmparatorluğu ile iş birliği içinde hareket ederek Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlara katılmış ve çeşitli silah sevkiyatları gerçekleştirmiştir. Komitelerin bu tür faaliyetleri, İran Hükümeti üzerinde ciddi bir rahatsızlık oluşturmuştur. Çünkü bu girişimler, ülkenin iç güvenliğini tehdit etmeye başlamasına rağmen, Ermeni örgütlerinin eylemlerine karşı somut bir önlem alınmamıştır. Söz konusu örgütler, özellikle Osmanlı Devleti'ne yönelik operasyonlarını komşu bölgelerde herhangi bir engelle karşılaşmadan sürdürmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasında, İran yönetiminin bu örgütlerin kendi topraklarında serbestçe faaliyet göstermelerine göz yumması ve yasa dışı eylemlere karşı etkili bir yasal tedbir geliştirememesi önemli bir rol oynamıştır.

İran yönetiminin Ermeni örgütlenmelerine sağladığı imkânlar sayesinde açtıkları şubeler aracılığıyla İran'daki Ermeniler örgütlenmiş, bu şubeler Osmanlı Devleti'ne karşı terör eylemleri planlamak için bir üs konumu kazanmıştır. Bu tutum, bölgedeki istikrarsızlığı artırmış ve iki devlet arasında daha derin sorunların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu komiteler, kuruluşlarından itibaren belirli siyasi hedefler doğrultusunda örgütlenmiş, ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti topraklarında faaliyet göstermişlerdir. İlegal yapılaşmaları, genellikle terör eylemleri, isyanlar ve propaganda faaliyetleri üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, komitelerin farklı bölgelerdeki isyan hareketlerine aktif olarak destek verdikleri, propaganda araçlarını kullanarak toplum üzerinde etkili olmaya çalıştıkları ve uluslararası düzeyde çeşitli destek mekanizmaları arayışına girdikleri tespit edilmiştir. Söz

konusu faaliyetlerin yalnızca yerel düzeyle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda dönemin büyük güçlerinin bölgesel çıkarları ve politikalarıyla doğrudan ya da dolaylı şekilde ilişkili olduğu da dikkat çeken bir unsur olmuştur.¹⁰⁶

İran'daki Ermeni komitelerinin yasa dışı yapılanmaları ve bu çerçevede yürüttükleri çeşitli faaliyetler, bölgedeki siyasi ve sosyal yapıyı etkileme potansiyeli bakımından önem arz etmektedir. Bu durum, söz konusu süreçte komitelerin etki alanlarının yerel sınırları aşip daha geniş bir çerçeveye yayıldığına ortaya koymaktadır. Bu gruplar, çeşitli bölgelerde farklı amaçlarla organize olmakta ve çoğunlukla yerel ya da bölgesel dinamiklerden faydalanarak etkilerini artırmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, söz konusu komitelerin yasa dışı faaliyetlerini çeşitli kanallar aracılığıyla istihbarat toplayarak takip etmekteydi. Tebriz Başkonsolosluğu ile Hoy ve Salmas konsoloslukları, İran Hükümeti'nin Ermeni yapılara sağladığı desteği, bu yapıların organizasyonlarını ve yasa dışı eylemlerini raporlayıp Hariciye Nezareti'ne aktarmışlardır. Özellikle Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey, Hariciye Nezareti'nin talimatları doğrultusunda görevini titizlikle yerine getirerek, Ermeni komitelerinin yasa dışı faaliyetleri hakkında Osmanlı makamlarını düzenli olarak bilgilendirmiştir. Bu raporlar doğrultusunda Osmanlı Devleti, gerekli diplomatik girişimlerde bulunmuş ve güvenlik önlemleri almaya çalışmıştır.¹⁰⁷Aşağıda bu faaliyetlere dair bazı örnekler sunulmaktadır: Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'ne yönelik planlı ve organize faaliyetleri çerçevesinde, Avrupa kamuoyunu etkilemeyi hedefleyen yoğun bir propaganda kampanyası yürütmüştür. Bu kampanyalarla, Ermenilerin Osmanlı idaresi altında baskı ve yoksulluk içinde yaşadığına dair bir algı oluşturulmak istenmiş; amaç, Avrupalı devletlerin desteğini kazanarak Bulgar örneğinde olduğu gibi ayrıcalıklı bir statü elde etmek olmuştur. Bu strateji, uluslararası düzeyde Osmanlı aleyhine bir kamuoyu oluşturmayı ve Ermeni topluluğunu daha avantajlı bir konuma taşımayı hedefleyen geniş çaplı bir girişimin parçasıdır.¹⁰⁸ Bu faaliyetlerin organize edilmesinde Osmanlı-İran sınırındaki Tebriz gibi stratejik şehirler önemli rol oynamıştır. Bölgede yaşayan sınırlı sayıdaki Ermeni nüfus, Tiflis merkezli örgütlerin burada yerel şubeler kurmasına imkân tanımış; bu durum, milliyetçi eğilimlere sahip Ermeni

106 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, (Ankara: Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2001), 88.

107 "BOA, Y.PRK.EŞA.", 23-37/1,2,3.

108 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Yıldız Sarayı Perakende Serku-renalık (Y.PRK.SRN.), 1-66.

gençlerin örgütler tarafından kolaylıkla etkilenecek saflarına katılmasına zemin hazırlamıştır. Komiteler, bu merkezlerden yürüttükleri faaliyetler kapsamında özellikle sınır bölgelerinde terör eylemleri gerçekleştirmek üzere silah sevkiyatı yapmıştır. Söz konusu silahlar, İran'da kurulan Ermeni komitelerine ait atölyelerden temin edilmiştir. Yapılan soruşturmalar, İran üzerinden Van'a silah ve mühimmat sevkiyatı yapıldığını da ortaya koymuştur.¹⁰⁹ Bu bağlamda, Tebriz üzerinden Van'a, örgüt üyeleri aracılığıyla yasa dışı yollarla silah kaçakçılığı gerçekleştiriliyordu. Vanlı Ermenilerden Acemoğlu Mardurusi, ticaret amacıyla Tebriz'e gitmiş ve dönüş yolunda pamuk balyalarına gizlenmiş iki sandık silahı, yasak kitaplarla birlikte katır sırtında taşıyarak Van'a getirmiştir. O dönemde bir Ermeni'nin bu miktarda silahla Van'a ulaşmaya çalışması oldukça dikkat çekici bir durum olarak öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra, Nişan Acemoğlu adlı başka bir Ermeni de Tebriz'e giderek burada ve Tebriz ile Hoy arasında bulunan Salmas şehrinde bir dükkân açıp ticaret yapmaya başlamıştır. Ancak yapılan soruşturma sonucunda, bu kişinin de Van'a kaçak silah getirdiği tespit edilmiştir. Ayrıca, bazı Ermeni komite üyelerinin özellikle Van'a yakın İran şehirlerine giderek buradan yasa dışı yollardan silah temin ettikleri belirlenmiştir. Sınırdan silah geçirilirken gümrük görevlilerine para veya silah şeklinde rüşvet teklif edildiği de, gümrük memurlarının polise verdikleri ifadelerle ortaya çıkmıştır.¹¹⁰

Osmanlı sınır bölgelerinde yer alan kentlere yönelik saldırılar genellikle İran üzerinden gerçekleştiriliyordu. Anadolu genelinde faaliyet gösteren Ermeni eşkıya gruplarının, İran'a geçerek buradaki Ermeni komite üyeleriyle iş birliği yaptıkları ve bu bölgelerden Osmanlı topraklarına yönelik saldırılar planladıkları belirlenmiştir. Örneğin, İran'dan gelen yaklaşık dört yüz yabancı milis ile Zeytunlu ve civardaki yerel Ermeni eşkıyaları, Van çevresindeki bağlara ve köylere saldırılar düzenlemiştir. Bu gruplar, İran'a bağlı Haftvan ve diğer köylerden gelen Ermeni topluluklarıyla birleşerek toplamda iki bini aşan bir eşkıya gücü oluşturmuştur. Söz konusu saldırıların liderliğini, Rusyalı Ardivaz olarak bilinen ve diğer adı Artu olan bir şahıs üstlenmiştir. Grup içerisinde beş topun bulunması ise dikkat çeken bir başka önemli unsur olarak değerlendirilmiştir.¹¹¹ Hazaryan adındaki fesat merkezi,

109 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), 147-76

110 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1393-76/3.

111 "BOA, Y.PRK.BŞK.", 447-109/5.

Tebriz'in Ermeni mahallesini koruyan kale beyinin konağına sadece elli metre mesafede, konsolosluğun arkasında yer almaktaydı. Dikkat çekici bir başka unsur ise bu fesatçıların bölgede serbestçe hareket etmelerine rağmen muhafızların durumu fark etmemesi ve bu durumun farklı değerlendirmelere yol açmasıdır. Daha önemli bir mesele olarak, İran üzerinden Osmanlı topraklarına kaçırılan silah ve mühimmat konusu öne çıkmaktadır. Arşiv kayıtlarına göre, Van Vilayeti'nin Bargiri Kazası'nda yaşayan bir Yezidi, Bitlis'e bağlı Hizan Kazası'ndaki Ermeni köylerinde dolaşırken yakalanmış ve sorgulama sonucunda İran'dan temin edilen kırk dokuz yük iğneli tüfek ve mühimmatın Van bölgesine saklandığı ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra Maku bölgesindeki İran yetkililerinin bu silah kaçakçılığına destek verdiği ve Van'daki bazı şahısların bu süreçte aracılık yaptığı tespit edilmiştir. Bölgeden gelen diğer bilgiler, baharın yaklaşmasıyla birlikte İran'daki Ermenilerin Osmanlı sınırını ihlal etmek üzere hazırlık yaptığını işaret etmektedir. Bu operasyonlara İran'ın destek vereceği ve İngiltere'nin de müdahaleyi kolaylaştırıcı bir rol üstleneceğine dair ciddi veriler kayıt altına alınmıştır. Ayrıca, hudut bölgesindeki Alayhan ile Van çevresine yerleşik Mahmud Ağa aşiretlerinin Mar Şemun cemaatine bağlı gruplarla iş birliği yaptığını dair raporlar vardır.

Erzurum ve Bitlis'teki Ermeni grupların da bu ittifaklara destek sağladığı belirtilmektedir. Akdamar'daki Ermeni Katolikosu, bu süreçte koordinasyonu sağlar hâle gelmiştir. Katolikos'un Van, Erzurum ve Muş'taki temsilcilerle düzenli olarak iletişim hâlinde olduğu ve yapılan yazışmaların fesat planlarını doğruladığı tespit edilmiştir. Daha önceki huzursuzluklarla ilgili soruşturmalara konu olan Muş delegelerine ait belgelerin de aynı doğrultuda faaliyetlere işaret ettiği görülmüştür. Bu arada, Van Vilayetindeki Ermeni nüfusun isyan için hazırlıklara başladığı ve Bulgaristan'daki yöntemlerden ilham alarak nüfus oranına göre değişen miktarlarda bağış topladığı belirlenmiştir. Operasyonel konularla ilgili yeni bilgiler de elde edilmiş ve bu bilgiler diğer belgelerle desteklenmiştir. Özellikle, etkin nüfuza sahip Ermeni liderlerin finansal destek toplama ve operasyonel planlama süreçlerinde aktif rol oynadığı kaydedilmiştir.¹¹² Bu bağlamda, Rusya'ya bağlı Karabağ Müslümanları arasında yer alan bazı kişilerin, Kafkasya üzerinden İran'a büyük miktarda tüfek ve fişek taşıdığı yönündeki bulgular dikkat çekmiştir. Aynı zamanda, Van ve Bitlis bölgelerindeki bazı Ermeni grupların bu tüfeklere küçük partiler

112 "BOA, BEO", 189-14143; "BOA, BEO", 200-14935.

hâlinde sahip oldukları, sonrasında ise devletin cephaneliklerinde tüfeklerin mekanizmalarını değiştirerek bunları gizlice Salmas bölgesine sevk ettikleri tespit edilmiştir. Bu taşımacılığın ardından, tüfeklerin yaklaşık elli ila altmış adet içeren gruplar hâlinde Van Vilayetine sokulmaya başlandığı bilgisine ulaşılmıştır. Ortaya çıkan bu durum karşısında, olası tehditleri önlemek amacıyla etkili tedbirler alınması gerektiği değerlendirilmiş ve yerel yetkililer aracılığıyla bir dizi girişim başlatılmıştır. Söz konusu durumun arka planını daha ayrıntılı şekilde ortaya koymak ve olayın faillerini tespit etmek üzere, Karabağ bölgesindeki bazı Müslüman topluluklar hakkında detaylı bir inceleme yapılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda, gizli operasyonlar yürütülebilmesi adına birkaç casus görevlendirilmiş ve sürecin hızlı bir şekilde ilerlemesi sağlanmıştır. Araştırma kapsamında özellikle silahların hangi kişiler tarafından temin edildiği, Salmas bölgesinde hangi noktalarda toplandığı ve bu silahların Van Vilayetine hangi yollarla sevk edildiği gibi meseleler derinlemesine incelenmiştir. Yerel yönetimlerin desteğiyle yürütülen bu keşif faaliyetlerinin, basit uyarıların ötesine geçerek daha somut bilgi ve somut sonuçlar elde edilmesine olanak sağlayacağına inanılmıştır.¹¹³

4.3. Ermeni Din Adamlarının İsyanlardaki Rolü: Dini Liderlikten Siyasal Ajandaya

Din adamları, tarih boyunca sahip oldukları dini kimlikten kaynaklanan güçlü etkiyi bir araç olarak kullanarak toplumlar üzerinde derin izler bırakmayı başarmış ve bu etkinin yankıları her çağda belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Manevi otoritelerinin gücü, yalnızca bireylerin kişisel yaşamına yön vermekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal düzen ve normların şekillenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu etkinin kökleri, geniş kitlelere yayılan inanç sistemlerine dayanmış ve bireysel davranışlardan başlayarak kültürel geleneklere, hatta büyük ölçekli toplumsal yapılar ve değerler zincirine kadar uzanan geniş bir yelpazede kendini göstermiştir. Bu bağlamda, Ermeni din adamları, dini kimliklerini stratejik bir şekilde kullanarak Ermeni toplumunda milliyetçi düşüncenin yayılmasında önemli bir role sahip olmuşlardır. Özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen yasa dışı faaliyetlerde aktif rol üstlenen din adamları, dini otoritelerini siyasi ve ideolojik hedeflerin gerçekleştirilmesinde bir araç olarak kullanmışlardır. Sahip oldukları toplumsal nüfuz ve otorite

113 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

düzeyleri göz önünde bulundurulduğunda, bu durum yalnızca dini bir mesele olmanın ötesinde siyasi bir nitelik kazanmış ve tarihsel bağlamda önem arz eden bir boyut oluşturmuştur. Bu bağlamda Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey, raporunda Ermeni din adamlarının bu yönüne dikkat çekmiştir. Ona göre, İran Ermenileri arasında fesat fikirlerin yayıldığı ve buna bağlı faaliyetlerin büyük ölçüde din adamları tarafından organize edildiği belirlenmiştir. Din adamlarının bu girişimlere liderlik etmesi, Ermeni ihtilal hareketlerine dini bir anlam kazandırmayı amaçlayan sistemli bir çaba olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, İran Ermenileri arasındaki olumsuz faaliyetlerin ilk tohumlarını atan isimlerden biri olarak Azerbaycan Başpiskoposu Stefanos Muhtaryan öne çıkmaktadır.¹¹⁴ Tauris Konsolosu Rasim Bey'in hazırladığı resmî tahrirat raporu, İhsan Hüsni Bey'in öne sürdüğü hususları doğrular niteliktedir. Hüsni Bey'in raporunda, Muhtaryan'ın olumsuz faaliyetleri ele alınmış ve bu faaliyetlerin özellikle İranlı yetkililer tarafından açık ya da örtülü olarak sağlanan destekle meşruiyet kazandığına dikkat çekilmiştir. Rapor, İran'ın liderlik ve himayesi altında hareket eden Anadolu ve Rusya menşeli Ermeniler ile Kürtlerin, Osmanlı Devleti'ne karşı bir ayaklanma girişiminde bulunduğu bilgisini içermektedir. Rasim Bey ise hazırladığı raporunda, söz konusu isyan teşebbüsünün gerek çevresel faktörler gerekse sağlanan destekler bakımından ciddi bir tehdit oluşturduğunu vurgulamıştır.

İhsan Hüsni Bey raporunda, sadece Azerbaycan'daki değil, Van'da yaşanan Ermeni karşı hareketlerinde de İran Ermenilerinin doğrudan etkili olduklarını belirtmiştir. Burada özellikle Katolik Papazı Mesrob gibi din adamlarının, yerel vilayet makamlarına bilgi aktarmalarının yanı sıra, bu süreçte pek çok masum kişinin katledilmesine zemin hazırlamış olabilecekleri yönündeki iddialar kayda değer bulunmaktadır. Tauris Konsolosu Rasim Bey'in raporu da bu bilgileri teyit eder nitelikte olup, öne sürülen iddiaları destekler mahiyettedir.¹¹⁵ Bu olayların arka planında Amerikalı bir Ermeni olarak bilinen Seferyan'ın etkili bir rol oynadığı belirtilmekte ve bu kişinin İran Şahı tarafından hem ödüllendirildiğine hem de yürüttüğü zararlı ve yıkıcı faaliyetleri devam ettirebilmesi için gereken özgürlüğün kendisine tanındığına dikkat çekilmektedir. Bu bilgiler, raporun öne çıkan ve önemle vurgulanan detayları arasında yer almakta, konunun karmaşıklığını ve taşıdığı hassasiyeti

114 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH), 2-58/1.*

115 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.),*

gözler önüne sermektedir.¹¹⁶ Muhtaryan, Tebriz bölgesinde kolera salgını nedeniyle hayatını kaybedene dek, İran Ermenilerini Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtma faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu bölgede, daha önceki yıllarda da benzer şekilde kolera salgınları yaşanmış ve salgının yayılmasını engellemek amacıyla Osmanlı Hükümeti tarafından bölgeye karantina sağlık ekipleri ile tıbbi malzeme sevk edilmiştir.¹¹⁷ Bu ölüm, bir süre boyunca bölgedeki entrika ve bozgunculuk girişimlerinin liderlikten yoksun kalmasına, dolayısıyla yürütülen faaliyetlerin kısmen sekteye uğramasına yol açmıştır. Ancak bu duraksama fazla uzun sürmemiş; zira Eçmiadzin Katolikosu, hızla hareket ederek yeni bir seçim düzenlemiş ve Tebriz'e bir piskopos atamıştır. Bu gelişmeden sonra, özellikle ihtilal faaliyetlerini desteklemek ve tahrip edici girişimleri daha yoğun bir şekilde sürdürmek amacıyla Azerbaycan Ermenileri arasında fitne ve bölücülük tohumlarının ekilmesi yeniden hız kazanmıştır. Sine bölgesinde araştırmalar yapan İhsan Hüsnü Bey ise Azerbaycan'ın o dönemde ciddi bir kaos ve düzensizlik içinde olduğunu tespit etmiştir. Bu gözlemleri, bölgedeki yerel yönetimin zayıf kaldığını ve mevcut karışıklığın ne denli derin olduğunu açık bir şekilde anlamasını sağlamıştır.¹¹⁸ Ermeni din adamları, ulusal düşüncelerini halk arasında kökleştirmek ve daha geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla oldukça yoğun bir şekilde çalışmış ve farklı yöntemlere başvurmuştur. Bu çabalar, yalnızca dini ritüellerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda kültürel, ideolojik ve sosyal araçların da kullanımını içermiştir. Ancak dikkat çekici bir tarihsel gerçeklik olarak, bir Ermeni devleti fikrinin tohumlarını atan ya da bu düşüncenin yeşermesine imkân sağlayan temel unsurun bizzat Ermeni milleti değil, doğrudan Ermeni kilisesi olduğu görülmektedir. Kilise, sadece manevi bir rehber değil, aynı zamanda siyasi ve toplumsal bir ajanda yürüten güçlü bir kurum olarak karşımıza çıkmıştır.¹¹⁹

İhsan Hüsnü Bey raporunda Muhtaryan'ın ölümünden sonra Sukyas adında bir din adamının piskopos olarak görevlendirildiğini belirtmiştir. Rusya kökenli ve Sukyas adıyla bilinen yeni piskopos, göreve başladığı ilk andan itibaren barış, hoşgörü ve uzlaşma odaklı bir yaklaşımla öne çıkmak için yoğun bir çaba harcamıştır. Bu doğrultuda, yaptığı açıklamalarda her zaman barışçıl bir dil

116 "BOA, HR.SYS.", 2762-3.

117 "BOA, HR.TH", 2-58/1.

118 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

119 Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923*, (İstanbul: İz Yay., 1996), 110.

kullanmaya dikkat ederken, görev süresinin başlarında uygulamaya koyduğu girişimlerle de bu yaklaşımını somut adımlarla desteklemeye çalışmıştır. Toplumun farklı kesimleriyle diyalog kurmaya ve bu yolla duyarlılık oluşturmaya çalışması kendine görev edinen piskopos, herkesin ortak değerler etrafında birleşebileceğine olan inancıyla bu idealleri gerçekleştirme konusundaki kararlılığını açıkça ortaya koymuştur. Bu tutumunu kararlılıkla ortaya koyma çabasına girerek, Yunanistan'da yayımlanan ve zararlı fikirlerin toplum içinde yayılmasına hizmet eden *Hınçak* adlı gazete ile bağlantısı bulunan üç Ermeni'nin Tebriz'de kargaşa çıkarmak amacıyla bulunmalarına karşı net bir duruş sergilemiştir. Söz konusu kişilere hiçbir şekilde destek vermediği gibi, onların şehirde kalmalarına izin vermemek adına harekete geçmiştir ve olası daha büyük sorunların önüne geçmek amacıyla onları Tebriz'den ayrılmaya zorlamıştır. Bu yaklaşımıyla, potansiyel huzursuzlukların büyümesini engellemek için sorumluluk alarak dikkatli bir tutum izlemiştir. Daha evvel çevresine kale duvarları inşa edilmeye başlanan Derik Manastırı Rahipliği ise, İhsan Bey tarafından yapılan girişimlerin hükümet yetkilileri nezdinde karşılık bulmasıyla yıkılmıştır.¹²⁰

İhsan Hüsni Bey'in Tahran'dan dönüşünün ardından garip bir şekilde tedirginliğe kapılan Çilingiryan adındaki bir şahıs, bilinmeyen bir nedenle Osmanlı Başkonsolosluğu'na başvuruda bulunmuştur. Başvurusu sırasında pasaportunu ve Osmanlı tabiiyet belgesini kaybettiğini beyan etmiş ve vatandaşlık statüsünü yeniden tescil ettirmek istediğini iletmiştir. Ancak kendisine, vatandaşlığının teyidi için önce resmi belgelerle kimlik durumunu kanıtlaması gerektiği açıklanmıştır. Bu talebinden hareketle yapılan incelemede, Erzurum vilayetine bu kişinin statüsüyle ilgili bilgi talebi gönderildiği anlaşılmış; ancak, şu ana dek herhangi bir cevap alınamadığı belirtilmiştir. Sürecin hassasiyeti göz önüne alınarak, şahsın olası korkularını yatıştırmak ve kaçma gibi bir girişimde bulunmasını engellemek amacıyla kendisine belirsiz ve sakinleştirici ifadelerle yanıt verilmesinin uygun olduğu değerlendirilmiştir. Başka bir olayda, aslen Üsküdarlı olan ve isminin Arsen olduğu öğrenilen bir kişi dikkatleri üzerine çekmiştir. Bir süre önce Bulgaristan'a firar eden bu kişi, orada edindiği pasaport ile Batum Konsolosluğu'nda Osmanlı vatandaşlık belgesi düzenletmiş, ancak Tebriz Başkonsolosluğu'ndan hiç geçmemiştir. Daha sonra Tahran'a dönmeden

120 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/1,2.

hemen önce adı geçen piskopos tarafından rahip unvanıyla atanmış ve Derik Kilisesi'ne gönderilmiştir. Ancak bu süreçte, kısa zamanda çevresine beş-on kadar firari toplayarak bölgede huzursuzluk yaratmaya başlamış ve topluluklar arasında kargaşa çıkaran fitne faaliyetleri yürütmüştür. Yaşanan bu olaylar, yalnız bireysel değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde de ciddi sonuçlar doğurabilecek durumları gündeme getirmiştir.¹²¹ Buna ek olarak, devrimci çevrelerde “Zakki” adıyla bilinen Vardapet Tavakalian, Derik Manastırı'nın başrahibi olarak atanmıştır. Tavakalian, manastırı sadece dini bir mekân olarak kullanmakla kalmayıp aynı zamanda askerî faaliyetlerle bütünleştirmiştir.¹²² Onun başrahipliği sırasında Derik Manastırı, hem Ermeni toplumundan hem de *Taşnaksutyun Komitesi*'nden sağlanan destekle restore edilmiş ve bir inziva mekânı olarak da işlev görmüştür. Osmanlı istihbaratının kapsamlı incelemeleri sonucunda Tavakalian'ın görünürde bir rahip gibi hareket ederken gerçekte doğrudan *Taşnaksutyun Komitesi*'ne bağlı bir örgüt üyesi olduğu belirlenmiştir. Bu gelişmeler, Osmanlı istihbaratının bölgede güçlü bir kontrol mekanizması kurarak örgütlerin sızma ve kargaşa yaratma girişimlerine karşı etkin önlemler aldığını açıkça ortaya koymaktadır.¹²³

Derik Manastırı'nın, İran Ermenilerince bir eylem ve silah depolama merkezi olarak kullanıldığı ve buradaki yasa dışı faaliyetlerin fark edilmemesi için kale gibi büyük ve sağlam duvarlarla çevrili bir bina inşa edildiği yönünde istihbarat alınmıştır. Bu bilgi üzerine, durumun doğruluğunu tespit etmek amacıyla bir taraftan Tebriz Başkonsolosluğu'na ve gerekli görülen diğer mercilere konunun araştırılması talimatı verilmiş, diğer taraftan da keşif ve inceleme yapma üzere güvenilir kişilerin görevlendirilmesi sağlanmıştır. Bu kapsamda, İhsan Bey ile birlikte tahkikat yapmak üzere görevlendirilen kazanın kaymakamlarının raporlarına göre, alınan istihbaratın doğru olduğu teyit edilmiştir. Ayrıca, casusların ifadelerine göre, söz konusu manastırda bir Rus papazı ile bir grup İranlı silahlı Ermeni işçinin bulunduğu ve bu kişilerin manastırın çevresine dört adım genişliğinde bir duvar ördüğü, bu duvarlara mazgallar inşa ettikleri belirlenmiştir. Bunun üzerine, konuya daha detaylı bir şekilde eğilmek amacıyla özellikle Vanlı Bogos Karabaş'ın da dâhil edildiği derinlemesine bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalar sonucunda, kale tarzında inşa edilen bu yapının bulunduğu arazinin Van ve

121 “BOA, Y.PRK.EŞA”, 23-37/1.

122 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 174.

123 Melikzade, “Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması”, 771.

İran Ermenilerinin topladığı 300 lira karşılığında Tahran'dan satın alındığı ortaya çıkmıştır.¹²⁴

Ermeni Apostolik Kilisesi, yalnızca bir dini yapı olarak kalmamış, aynı zamanda Ermeni kimliğinin korunması ve geliştirilmesinde kritik bir rol üstlenmiştir. Bu dönemde bazı İranlı Ermeni din adamları, *Hınçak* ve *Taşnak* gibi örgütlere destek sağlayarak Osmanlı topraklarında ve İran genelinde ayrılıkçı hareketlerin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Din adamlarının özellikle komite faaliyetleri aracılığıyla propaganda yaparak halkı direnişe teşvik ettiği belirgin bir şekilde görülmektedir. Özellikle Osmanlı karşıtı girişimlerin yoğunlaşmasında kayda değer bir rol oynamıştır. Bu tür faaliyetler, İran'daki Osmanlı karşıtı atmosferin daha da güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Ermeni kiliseleri sıradan birer dini eğitim merkezi olmanın ötesine geçerek, milliyetçi fikirlerin yayılması ve komitecilik faaliyetlerinin organize edilmesi için stratejik merkezler hâline gelmiştir. İran'da kurulan bazı Ermeni okullarının, Osmanlı karşıtı propaganda çalışmalarında etkili olduğu da dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti, İran'daki bu hareketlilikten büyük bir endişe duyarak Ermeni komitelerinin faaliyetlerini yakından takip etmiş ve bunları engellemek amacıyla çeşitli diplomatik girişimlerde bulunmuştur. İran Hükümeti'ne yapılan uyarılarla özellikle Ermeni kilisesi ve din adamlarının etkinlikleri üzerinde durulmuş; bu faaliyetlerin Osmanlı topraklarına zarar verdiği sıklıkla dile getirilmiştir.

4.4. İran'da Ermeni Okulları: Eğitim Perdesi Altında Siyasi ve Menfi Faaliyetler

Eğitim, bir toplumun ilerlemesi ve dönüşümünde kilit bir öneme sahiptir. Bireylerin bilgi birikimini artıran, becerilerini geliştiren ve değerlerini şekillendiren eğitim, aynı zamanda toplumsal yapının temel unsurlarından biri olarak öne çıkar. Eğitim yoluyla insanlar, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde daha bilinçli, üretken ve yenilikçi bir perspektif kazanabilirler. Bunun yanı sıra eğitim, bireylerin haklarını savunmalarını, farklı kültürlerle diyalog kurmalarını ve daha hoşgörülü bir yaklaşım benimsemelerini de destekler. Böylece sosyal adaletin sağlanmasına, eşitsizliklerin azaltılmasına ve ekonomik kalkınmanın hızlanmasına katkıda bulunur. Eğitim, yalnızca

124 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH), 0000.

bireysel kazanımlarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda toplumun daha güçlü, modern ve uyumlu bir yapıya kavuşmasını sağlayan önemli bir araçtır. Bununla birlikte, eğitim bu temel işlevinin yanı sıra farklı hedeflere yönelik olarak da kullanılabilme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda Ermeniler arasında milli bilincin oluşum sürecinde, eğitim, kültür ve yardımlaşma derneklerinin önemli bir rol oynadığı ifade edilebilir. Bu çerçevede özellikle eğitim alanındaki örgütlenme çalışmalarına ağırlık verildiği dikkat çekmektedir.¹²⁵

Mektep ve kilisenin iç işleyişlerini düzenleme göreviyle, Tebriz’de Ermeni halkı tarafından seçilmiş vekillerden oluşan bir meclis kurulmuştur. Bu yapı özellikle kilise ile okul yönetimindeki süreçlere odaklanmıştır. Ancak seçilen üyelerin profilleri dikkat çekicidir; zira bu kişilerin *Hınçak* ve *Ermenya* gibi zararlı ve kışkırtıcı gazetelerle doğrudan ilişki içinde olduklarının yanı sıra aşırı fikirlere sahip bireylerden oluştuğu görülmektedir. Bu durum, toplumsal dengeler üzerinde getirdiği olumsuz etkilerle öne çıkmaktadır. Komite üyeleri, alınan kararların ve ortaya atılan görüşlerin kendi bağımsız düşüncelerinden kaynaklandığı izlenimini yaratmaya çalışsalar da, buradaki piskoposun güçlü etkisiyle hareket ettikleri açıktır. Bu etki, özellikle okul yönetimine yansımış, öğretmen kadrosunda daha ılımlı duruşa sahip bireylerin tek tek görevden alınarak yerlerine toplumu karıştırmaya meyilli grupların yerleştirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, cemaat içinde ciddi rahatsızlıklara yol açmış ve yeni seçilen meclisin icraatlarını sorgulayan bir atmosferin doğmasına neden olmuştur. Bu süreç boyunca, Tebriz Mektebi Genel Müfettişliği, Erzurumlu Çilingiryan adında bir firari şahsın kullanımına tahsis edilmiş ve aynı zamanda geçici bir sığınak olarak kullanılmak üzere devredilmiştir.¹²⁶

Ermeni komiteleri, Ermeni okullarındaki yasa dışı yapılanmalara yönelik olarak eğitim faaliyetlerini daha etkili bir şekilde hayata geçirmek amacıyla, bu okullarda belirli düzenlemeler yapmıştır. Bu bağlamda, söz konusu hedeflere ulaşmayı kolaylaştıracak adımlar atılmış ve eğitim ortamları bu doğrultuda yeniden şekillendirilmiştir. Bu düzenlemeler, hem yapılanmaların devamlılığını sağlamak hem de belirlenen amaçlar doğrultusunda işlevselliği artırmak üzere planlanmıştır. Örneğin Salmas’taki Ermeni okullarda görev yapan öğretmenler değiştirilerek eğitim yapısında bir dizi küçük çaplı düzenleme gerçekleştirilmiştir. Bu reform girişimleri başlangıçta sınırlı görünse de, kısa süre içinde etkilerini hissettirmeye başlamıştır ve tartışma

125 Feridun Eser, “Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, 60 (2014): 4.

126 “BOA, *Y.PRK.EŞA*”, 23-37/1,2.

ortamlarını beraberinde getirmiştir. Öte yandan, Tiflis'te yayımlanan, kendisini 'liberal' olarak tanımlayan ancak toplumsal huzursuzluğu artıran fikirleriyle tanınan *Misak* gazetesinde bu konuya dair eleştiriler hız kazanmıştır. Gazetede, Tebriz'den gönderildiği belirtilen bir mektup üzerinden piskoposun attığı adımların hedef alındığı ve reformların açıkça eleştirildiği dikkat çekmiştir. Hazırlanan makalelerde, özellikle okullarda gerçekleştirilen reform hareketleri ve bu süreçte düzenlenen çeşitli etkinlikler ana tema olarak öne çıkmıştır. Bu tartışmaların yarattığı gergin ortamın bir sonucu olarak, piskopos bir gün Tebriz Ermeni toplumunun etkili ve saygın şahsiyetlerini kilisede toplayarak bir toplantı düzenlemiştir. Toplantı boyunca, kendi fikirlerine ve değer yargılarına aykırı davranışları açıkça hedef almış; hatta eleştirilerini sert bir üslupla dile getirirken, zaman zaman uygun olmayan ifadelere başvurduğu da dikkat çekmiştir. Toplumda huzuru ve dengeli bir ortamı koruma çabası içinde olduğuna dair bir izlenim bıraksa da, daha yakından ve dikkatlice incelendiğinde, sakin ve makul görünen tutumunun arkasında gizlice karışıklık yaratma ve huzursuzluk tohumları ekme girişimlerini sürdürdüğü açıkça fark edilmektedir. Bu durum, onunla ilgili önceden var olan şüpheleri daha da pekiştirmiş ve çevresindekilerin güven duygusunu ciddi şekilde sarsmıştır.¹²⁷

Ne var ki, bu alanda çok geçmeden Üsküdarlı Arsen adındaki fesat ve çıkar amaçlı davranışlarıyla bilinen bir şahsa verilmişti. Merhum Çilingiryan, Mekteb-i Sultanî'deki eğitimini tamamladıktan sonra Erzurum'daki Ermeni okullarında öğretmenlik yapmış ve Erzurum olaylarında bazı mektuplarının ele geçirilmesiyle yargılanması beklenen bir süreçte firar ederek izini kaybettirmiştir. O tarihten bu yana Kafkasya'da dolaşırken Tebriz'e gelmiş ve eğitimine kıyasla oldukça düşük kabul edilebilecek bir meblağ karşılığında müfettişlik görevini üstlenmiştir. Tebriz'de Hazaryan adında bir öğretmen bulunmakta olup, bu kişi her nereden fesat çıkarana biri gelirse onu evinde misafir etmekte ve bu ev, bir nevi fesat merkezi olarak tanınmıştır. Tebriz'in tüm diğer karışıklık yaratıcı unsurları da bu kişinin evinde toplanmakta, dolayısıyla Hazaryan son derece tehlikeli biri olarak değerlendirilmektedir. Hatta buradan ayrılmak zorunda kalan ve kendisini Prens Muzinyan olarak tanıtan bir başka şahsın da yine bu evden çıktığı bilgisi mevcuttur. Çilingiryan'ın fesat yayma peşinde olduğu, okuldaki öğrencilere zararlı fikirler aşılamaya çalıştığı ve *Ermenya* gazetesinin temsilcilerinden biri olduğu, yapılan güvenilir araştırmalar sonucunda belirlenmiştir.¹²⁸

127 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

128 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

4.5. İran'da Ermeni Basını: İhtilalci Yayıncılık ve Menfi Propaganda

Basın, toplumun bilgi edinme hakkını sağlayan ve farklı görüşlerin dile getirilmesine olanak tanıyan önemli bir iletişim aracı olarak büyük bir öneme sahiptir. Halkı güncel olaylar hakkında bilgilendirmekle kalmaz, aynı zamanda kamuoyu oluşturulmasına da katkı sağlar. Özgür ve bağımsız bir basın, demokrasinin temel taşlarından biridir ve bireylerin bilinçli kararlar almasına yardımcı olur. Toplumsal sorunların gün yüzüne çıkması, yönetimde hesap verebilirliğin sağlanması ve halkın sesinin duyurulması gibi pek çok kritik görev, basının etkin çalışmasıyla mümkün olur. Bu nedenle basın, sadece bir bilgi kaynağı değil, aynı zamanda toplumsal gelişim ve değişimin de önemli bir destekçisidir. Ancak, basın zaman zaman asli amacından saparak başka devletleri ve toplumları rahatsız edebilecek bir boyutta kullanılabilir. Özellikle İran'daki Ermeni basını, tarihsel süreçte Osmanlı Devleti aleyhinde yürütülen faaliyetlerin merkezinde yer almış ve bu doğrultuda propaganda aracı olarak işlev görmüştür. Bu durum, basının tarafsız bilgi aktarmanın ötesine geçerek siyasi ve sosyal gerilimleri artırma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Ermeni toplumunda milli bilincin gelişimi ve milliyetçilik akımlarının özellikle genç kuşaklar ile aydın kesim arasında hızla yaygınlaşmasını teşvik etmek amacıyla, basın ve yayın araçlarının en etkili yöntemlerden biri olduğuna duyulan güçlü inanç, bu alanda çeşitli girişimlere zemin hazırlamıştır.

Ermeni gazeteleri temsilcilerinden biri olarak tanımlanan Avadisyan adlı kişi, bu bağlamda Salmas bölgesindeki okulların müfettişi olarak görev yapmış ve Van kökenli olduğu raporda belirtilmiştir. Ancak bu şahsın, hüküm giymesine rağmen firar ettiği dile getirilmiştir. Ayrıca, 1886 tarihinde düzenlediği bir etkinlikte, ellerinde bayraklarla sokaklarda dolaşan okul çocukları aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı söylemler yaymayı hedeflediği rapor edilmiştir. Van Vilayeti, hem bu şahsa hem de on yıl hapis cezasına çarptırılmasının ardından kaçak durumda olduğu belirtilen başka bir Vanlı şahsa ilişkin bilgi talebinde bulunmuştur. Aynı zamanda, Heftvan'da ikamet ettiği ifade edilen ve kışkırtıcı faaliyetlerde bulunduğu iddia edilen Varjabet Arsen hakkında da araştırma yapılması istenmiştir. Bunun yanı sıra, Rusya bağlantılı bazı grupların bölgedeki fesat girişimlerinin temel amacının, Salmas'taki Ermenileri askeri bir bilinçle örgütlemek olduğu, böylece Van Vilayetinde çıkması muhtemel bir karışıklık anında sınırı geçerek otorite boşluğundan faydalanmayı ve çatışmalarda kendi gündemleri doğrultusunda hareket etmeyi

amaçladıkları değerlendirilmektedir. Bu durumun belirgin bir tehlike arz ettiği belirtilerek, İranlı yetkililerin mevcut ihmallerinin devam etmesi hâlinde söz konusu Ermeni grupların askeri donanımına sahip bireyler hâline geleceği hususunda şüphe olmadığı vurgulanmıştır. Bu çerçevede, ilgili makamların sürece dair gerekli önlemleri alması gerektiği önerilmektedir. Azerbaycan genelinde fitne ve fesat odaklı faaliyetler, belirtilen amaç doğrultusunda yoğun bir şekilde provoke edici etkinliklerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu bağlamda dikkat çeken bir gelişme, New York'ta *Hayk* adıyla yayımlanan ve ayda bir kez basılan provokatif gazetenin, 1894 tarihli sayısının Tebriz'e ulaşması olmuştur. Bahsi geçen sayıda, Hayik, Armenu Armenya, Ara ve Marsilya'da basılan Ermenya, Hınçak ve Anflo gibi Ermeni gazetelerinin başyazarlarının Avrupa'nın önemli bir şehrinde bir toplantı gerçekleştirdikleri dile getirilmektedir. Haberde bu toplantının, Eçmiadzin Katolikosu ve İstanbul Ermeni Patriği'nin de aracılığıyla; bir yandan Osmanlı yönetimine sunulacak, diğer yandan ise dönemin büyük güçlerine iletilecek bir memorandum hazırlanmasına odaklandığına yer vermiştir. Bu memorandumun, tüm süreç boyunca Ermeni nüfusunun taleplerini uluslararası platformda dillendirmek amacı taşıdığı kaydedilmektedir. Bahsi geçen haberlerin yayımlanmasının ardından, bu fesat odaklı teşkilatın planlanan müzakereleri ve kışkırtıcı faaliyetleri daha da yoğunlaşmış ve sıra dışı bir hız kazanarak devam etmiştir. Gerek bölgesel gerekse uluslararası ölçekte yaşanan bu türden gelişmeler, durumu daha karmaşık bir hâle getirmiştir.¹²⁹

4.6. İran Hükümeti'ne Diplomatik Uyarılar ve Stratejik Yaklaşımlar

Osmanlı-İran ilişkilerinin tarih boyunca sürekli olumlu bir çizgide ilerlediğini iddia etmek pek mümkün değildir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti için önemli bir mesele hâline gelen Ermeni sorunu, İran'ın komşuluk ilişkileri ve uluslararası diplomatik gelenekleri göz ardı ederek hareket ettiği bir zemin yaratmıştır. Bu dönemde İran'da, Ermeni komitelerinin çeşitli şubeler açarak genç Ermeni bireyler arasında milliyetçilik fikrini yaymaya yönelik yoğun çabalar göstermesi, aynı zamanda provokatif nitelikte eylemler gerçekleştirerek Osmanlı topraklarına sızıp silahlı terör eylemleri düzenlemesi, Osmanlı Devleti tarafından son derece yakından ve endişeyle izlenmeye başlanmıştır. Özellikle bu süreçte, Osmanlı ve Rusya topraklarından yasa dışı yollarla geçiş yaparak İran'a ulaşan ve kendilerini

129 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

“millet fedaisi” şeklinde tanımlayan silahlı çetelerin, İran topraklarını güvenli bir sığınak ve faaliyet üssü olarak kullanmaya başlaması, durumun boyutlarını daha da ağırlaştırmış ve uluslararası bir sorun hâline getirmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti, İran’daki yerel yönetimlere resmi kanallar üzerinden bir dizi bildirimde bulunmuştur. Ancak, yapılan bu diplomatik girişimler beklenen düzeyde bir etki yaratmamış olup, İran Hükümeti’nden somut ve etkin bir karşılık alınamamıştır. Bu durum, hem iki devlet arasındaki ilişkilerin zedelenmesine yol açmış hem de bölgede artan huzursuzluk ve güvensizliği körükleyerek daha geniş çaplı bir sorunun habercisi olmuştur.¹³⁰

Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey’in İran’daki Ermeni komitelerinin faaliyetlerini araştırmak ve bu komitelere İran Hükümeti tarafından sağlanan desteğin boyutlarını belirlemek üzere üstlendiği diplomatik görevi, dönemin siyasi ve toplumsal dinamikleri açısından büyük önem taşımaktadır. Bu görevin ana hedefi, öncelikle Osmanlı Devleti’nin toplumsal barışını ve istikrarını tehdit edebilecek unsurları tespit etmek olmuştur. Bununla birlikte, İran Hükümeti’nin Ermeni komitelerine sağladığı desteğin niteliğini ve boyutunu anlayarak, bu durumun uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve bir strateji belirlemek de bu misyonun asli unsurlarındandır. İhsan Hüsnü Bey’in süreç boyunca yaptığı detaylı incelemeler ve gözlemler, bölgedeki farklı siyasi aktörler arasındaki ilişkileri çözümleme açısından da önemli bir referans noktası oluşturmuştur. Diğer yandan, bu tür diplomatik çabaların Osmanlı-İran ilişkilerinin şekillenmesindeki rolünün yanı sıra, Ermeni meselesinin uluslararası düzeyde nasıl ele alındığını etkileme potansiyeli de dikkat çekicidir. Bu kapsamda, İhsan Hüsnü Bey’in üstlendiği görev, yalnızca Osmanlı Devleti’ne yönelik bir strateji çerçevesinde değil, dönemin küresel güç dengeleri ve aktörleri çerçevesinde de dikkate değer bir diplomatik hamle olarak değerlendirilebilir.¹³¹

İran Hükümeti’nin Ermeni grupların örgütlenmesine ve siyasi faaliyetlerine yönelik sergilediği hoşgörülü yaklaşım, bu grupların yasa dışı eylemlerini rahatça gerçekleştirebilmeleri için elverişli bir zemin hazırlamıştır. Özellikle Osmanlı Devleti’ne yönelik tehdit oluşturan bu faaliyetler, İran’da yapılandırılmış Ermeni komitelerinin etkinlikleri bağlamında dikkat çekerken, Tebriz’de bulunan Osmanlı başkonsolosluğu tarafından titizlikle izlenmiştir. Şehirdeki Ermeni gruplarının Osmanlı Devleti’ni hedef alan faaliyetlerini ve

130 “BOA, HR.SYS.”, 2762-4.

131 “BOA, Y.PRK.EŞA”, 23-37/2, 3.

İran Hükümeti'nin bu durumu denetleyemediklerini açıkça gözleyen İhsan Hüsni Bey, aynı zamanda İran makamlarının bu tür faaliyetlere müdahaleden kaçındığını fark etmiş ve edindiği bilgileri raporlar hâlinde Hariciye Nezareti'ne ilemiştir. Bu raporların sonucunda Hariciye Nezareti, durumun ağırlığına dikkat çekerek Tebriz Başkonsolosluğu'ndan gelen veriler ışığında İran Hükümeti'ni diplomatik çerçevede uyarılmış ve sorunun boyutlarını somut kanıtlarla ortaya koymuştur. İhsan Hüsni Bey'in hazırladığı belgeler, İran Hükümeti'nin Ermeni grupların illegal faaliyetlerine göz yumduğu hatta zaman zaman dolaylı destek sağladığına dair ciddi bulguları içermekteydi. Bu bulgular, Osmanlı makamlarına iletilerek sorunun uluslararası ilişkiler açısından taşıdığı öneme vurgu yapılmıştır. Ayrıca, İran Hükümeti'nin bu tür zararlı girişimlere karşı herhangi bir hukuki ya da askeri önlem almadığı, aksine bu yasa dışı faaliyetlerin devamına zemin hazırladığı gerçeği, güçlü delillerle desteklenmiş ve İran'a yönelik diplomatik kanallar üzerinden uyarılar iletilmiştir. Bu bağlamda, yalnızca güvenlik boyutu değil, aynı zamanda iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin de zarar gördüğü belirtilmiştir. İran'da memurların yaygın bilgi yetersizliği ve ülkedeki toplumsal belirsizlikler göz önüne alındığında, uygulanan talimatların ya da politikaların somut sonuçlar doğurup doğurmayacağını önceden öngörmek oldukça zordur. İran Hükümeti'nin kontrol edemediği veya bilinçli olarak müdahale etmediği bu tür eylemlerin Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkinliği üzerinde nasıl menfi etkiler yarattığına dikkat çekilmiştir. Ancak tüm bu uyarılara rağmen İran'ın bu konudaki pasif tutumunu değiştirmemesi, meselenin çözülmesini zorlaştırmış ve Osmanlı tarafında ciddi huzursuzluk yaratmıştır.¹³²

İran, Ermeni terör faaliyetlerine karşı tedbirler aldığını iddia etse de, bu duruşun samimiyeti konusunda ciddi şüpheler mevcuttur. Tarihi olayların ayrıntılı şekilde incelenmesi, Ermeni çeteleri ve Kürt aşiretlerinin Osmanlı köylerine yönelik saldırıları sırasında İran yetkililerinin müdahaleden kaçındığını ya da bu saldırılara bilerek göz yumduğunu düşündürecek bulgular ortaya koymaktadır. Bu durum, İran'ın resmi açıklamalarının perde arkasındaki gerçek niyetlerin daha derinlemesine irdelenmesini zorunlu kılmaktadır. Ek olarak, İran'ın Ermeni bozguncuların kendi topraklarında barınmasına göz yumması, Osmanlı tarafının misilleme için harekete geçmesini kaçınılmaz hâle getirmiştir. Bu politikanın uzun vadede İran Hükümeti'ne ciddi olumsuz sonuçlar doğurabileceği yönünde, İran Şahı diplomatik bir uyarı ile

132 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/3.

bilgilendirilmiştir. Bu süreçte, İran yönetiminin Ermeni eşkıyalarının yıkıcı etkilerini önlemek adına daha somut ve etkili adımları hayata geçirmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır.¹³³ Tüm diplomatik ve stratejik girişimlere rağmen, Osmanlı sınırında yaşanan sorunlar İran'ın yeterli önlemleri almamasıyla daha da derinleşmiştir. Osmanlı yetkilileri, İran topraklarında faaliyet gösteren Ermeni ihtilalcilerin, sınırı ihlal ederek Van'a geçme çabalarını engellemek için defalarca İran Hükümeti'ne başvuruda bulunmuş, ancak bu başvurular yanıtız kalmıştır.¹³⁴ Osmanlı istihbaratı, İran'ın Ermeni komitelerinin silah toplama ve sevkiyat faaliyetlerini görmezden geldiğini kaydetmiştir. Buna örnek olarak, İran'da yaşayan Zeytunlu Mari adlı bir kadının, İran Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde Ermenilerden silah temin ederek sevkiyatları organize ettiği tespit edilmiştir.¹³⁵ Ayrıca, İran sınırları içinde toplanan Ermeni grupların İran yetkilileri tarafından desteklendiği ve bu kişilerin resmi temasta bulduklarına dair ciddi bilgiler elde edilmiştir.¹³⁶

İran'a yönelik yürütülen diplomatik baskılar, dönem dönem somut sonuçlar doğurabiliyor ve karşılık bulabiliyordu. Bu bağlamda, İhsan Hüsnü Bey tarafından dile getirilen önemli bir açıklama, İran Şahı'nın Ermeni isyan faaliyetlerine ilişkin tutumunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Hüsnü Bey, Şah'ın bu tür isyan girişimlerine kendi sınırları içinde asla destek verilmeyeceğine dair kesin güvence verdiğini vurgulayarak, konuyla ilgili gerekli talimatların Azerbaycan kârgüzârına iletildiğini belirtmiştir. Bu gelişme, bölgesel meselelerin çözümüne yönelik diplomatik çabaların etkinliğini gösteren somut bir örnek olarak değerlendirilebilir. Kârgüzârın, göreve başladıktan sonra yapılan detaylı bilgilendirmelere olumlu yaklaşarak tavsiye ve yönlendirmelere uygun hareket ettiği de vurgulanmıştır.¹³⁷ İran genellikle böylesi faaliyetlere ancak dışarıdan gelen baskılar sonucunda müdahale etme eğilimi göstermiştir. Nitekim 1897 yılında Van Vilayetine yönelik düzenlenen Hanasor Hadisesi sonrasında birçok Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi tutuklanmış ve dokuz kişi idam edilmiştir.¹³⁸ Aynı dönemde

133 "BOA, Y.PRK.BŞK.", 29-104/1.

134 "BOA, Y.PRK.BŞK.", 47-109/1, 3.

135 "BOA, Y.PRK.BŞK.", 47-109/5.

136 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Sadaret Mektubü Kalemi Mühimme Evrakı (A.}MKT.MHM), 671-14/1.

137 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37.

138 Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>.

Osmanlı Kürt Mazrik Aşireti'ne karşı sınırın diğer tarafında bir Ermeni baskını düzenlenmiş, bunun üzerine Osmanlı Devleti, İran Hükümeti'ne olaya karışanların cezalandırılması yönünde baskı yapmıştır. Ancak hadiseye karışanlar Kafkasya'ya kaçmıştır. Bu kişiler arasında, önemli bir *Taşnaksutyun* komitecisi olan Yeprem Han'da bulunuyordu. Yeprem Han, Kafkasya'dan silah kaçakçılığı yapmış ve bu silahların Osmanlı topraklarına geçirilmesini sağlamıştır. Ayrıca, Tebriz ve Karabağ bölgelerinde siyasi olarak örgütlenmiş Ermenilerle aktif şekilde çalışmış; Karabağ'daki Aghaghan Köyü'ndeki Ermeni okullarında öğretmenlik yapmıştır.¹³⁹

Ermeni komiteleri, faaliyetlerini sürdürmek için çeşitli kaynaklardan finansman sağlamaktaydı. Bu çerçevede, özellikle bağış kampanyaları düzenlemek önemli bir yer tutuyordu. Örneğin, İran'da Ermeni komiteleri, yetim çocuklara yardım ve sosyal destek programları adı altında bir bağış kampanyası başlatmıştır. Bu kampanya, İran'ın önde gelen pek çok isminin dikkate değer desteğini almıştır. Hatta dönemin Dışişleri Bakanı Mirza Muhsin Han, kampanya kapsamında kurulan derneğin onursal başkanı olmayı kabul etmiştir. Ancak, bu tür bağış kampanyalarının gerçekte Ermeni komitelere mühimmat ve lojistik destek sağlamak amacıyla düzenlendiği iddia edilmektedir.¹⁴⁰ 1898 tarihli bir belgede, Tebriz, Hoy ve Salmas konsolosluklarının Hariciye Nezareti'ne ilettikleri raporlarda, bölgeden Ermeni fedailerinin geçiş yapacağı yönünde bilgiler yer almıştır. Bu raporu dikkate alan Hariciye Nezareti, ilgili birimlere durumu titizlikle takip etmeleri ve olası herhangi bir olumsuzluğun önüne geçmeleri için gerekli talimatları iletmiştir. Buna ek olarak, Van Vilayeti Vali Vekili Şemsi Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği acil şifreli telgraf, başka bir kritik duruma işaret etmektedir. Telgrafta, Hamidiye Alayları Komutanlığı ve Hakkâri Mutasarrıflığı tarafından iletilen bilgiler yer almış; Ermeni fedailerinin İran üzerinden Osmanlı topraklarına sızarak Hakkâri bölgesindeki Merziki aşiretine saldırıda bulunduğu belirtilmiştir. Bu saldırılar sonucunda birçok insanın hayatını kaybettiği veya yaralandığı ifade edilmiştir. Ayrıca, İran Hükümeti'nin bu saldırılara karşı herhangi bir önlem almadığı, aksine Ermeni fedailerine sınır geçişlerinde kolaylık sağladığı iddia edilmiştir. Bu tür olayların Osmanlı-İran ilişkilerinde gerginlik yarattığı anlaşılmaktadır. Osmanlı makamlarının ise sınır güvenliğini sağlama ve bu tür provokasyonlara hızlı şekilde müdahale etme sorumluluğunu üstlendiği görülmektedir.

139 Aram Arkun, "Ep'rem Khan", <https://www.iranicaonline.org/articles/eprem-khan>. Erişim Tarihi: 02.10.2025, sa.12:50.

140 "BOA, Y.PRK.EŞA", 28-60.

Dönemin siyasi ve askeri şartları göz önüne alındığında, bahsedilen olayların yalnızca yerel düzeyle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda uluslararası dengeleri de etkileyen bir süreç hâline geldiği dikkat çekmektedir.¹⁴¹

Osmanlı Devleti'nin İran ile yürüttüğü diplomatik çabalar, özellikle Ermeni komiteleri konusundaki meselelerde büyük bir öneme sahipti. İmparatorluk, toprak bütünlüğünü korumak ve iç düzenini tehdit eden unsurları etkisiz hâle getirmek amacıyla, İran üzerindeki diplomatik nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda, sınır ötesinde faaliyet gösteren Ermeni komitelerinin hareketlerini dikkatlice izlemiş ve bu tür oluşumları kontrol altına almak için İran'a yönelik siyasi baskı mekanizmalarını devreye sokmuştur. Osmanlı yönetimi, Ermeni komitelerinin İran topraklarını bir sığınak ya da geçiş güzergâhı olarak kullanmalarını engellemeye yönelik aktif bir çaba göstermiştir. Bu durum, Osmanlı ve İran arasında yoğun diplomatik yazışmalara ve müzakerelere yol açmış; Osmanlı tarafı, İran Hükümeti'nden bu konuda daha sıkı önlemler almasını talep etmiştir. Ayrıca, istenmeyen grupların sınır ötesinde barındırılmasının yalnızca Osmanlı değil, İran'ın da iç güvenliği için bir tehdit oluşturabileceği dile getirilmiş ve bu durum iki ülke arasında iş birliği yapılması gerekliliğiyle vurgulanmıştır. Her ne kadar Osmanlı'nın söz konusu girişimleri zaman zaman olumlu sonuçlar vermiş olsa da, iki ülke arasındaki tarihsel rekabet ve farklı çıkarlar bu süreci oldukça zorlu hâle getirmiştir. Buna rağmen, bu strateji hem Osmanlı'nın iç güvenliğini sağlamada hem de uluslararası sahnede kendine yeni bir pozisyon edinmede önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.¹⁴²

İran'daki Ermeni komitelerinin silahlanma faaliyetleri, İngiliz konsolosluğunun dikkatinden kaçmamıştır. Bu çerçevede, İngiltere'nin Van Vilayeti Yardımcı Konsolosu Gilbert Sutherland McDowell Elliot, İran'da gerçekleşen bu faaliyetlerin boyutlarını ve etkilerini analiz eden ayrıntılı bir rapor kaleme almıştır. Raporda, İran Hükümeti üzerinde etkili bir baskı mekanizmasının hayata geçirilmesini önererek, bu tür girişimlerin kontrol altına alınmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Elliot, bölgedeki büyüyen tehlike potansiyeline dikkat çekmiş ve zamanında alınacak önleyici tedbirlerin stratejik önem taşıdığına işaret etmiştir.¹⁴³

141 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M.), 37-21/7.*

142 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2,3.

143 Bolat, Gökhan *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 108.

5. Sonuç

19. yüzyılın sonlarına doğru, milliyetçilik akımının etkisi ve büyük devletlerin sağladığı destek, Ermeni toplumunda bağımsız bir devlet kurma düşüncesinin şekillenmesinde kilit bir rol oynamıştır. Bu hedef, özellikle Osmanlı Devleti'ne bağlı "altı vilayet" olarak bilinen bölgelerde bir Ermeni devleti kurulması fikri etrafında yoğunlaşmıştır. Bu amaçla Van'da Armenakan, Tiflis'te *Taşnaksutyun* ve Cenevre'de *Hınçak* gibi komiteler örgütlenmiştir. Söz konusu komiteler, faaliyetlerini kolaylaştırmak ve genişletmek amacıyla İran topraklarını lojistik üs olarak kullanmayı planlamışlardır. Tebriz, Hoy, Salmas ve Maku gibi stratejik bölgelerde yerleşik olan bu yapılar, yerel Ermeni nüfusunu organize ederek etkinliklerini artırmayı ve Osmanlı sınırına yakın bölgelerdeki operasyonlarını genişletmeyi hedeflemiştir. Osmanlı sınır bölgesindeki Ermeni toplulukları ise bu süreçte önemli sosyal değişimlerin yanı sıra şiddetlenen siyasi gerilimlerin merkezinde yer almıştır. İran topraklarından hareket eden Ermeni grupların Osmanlı topraklarına yönelik saldırıları, Osmanlı arşivlerinde ayrıntılı şekilde belgelenmiştir. Bu kayıtlar, yalnızca komitelerin operasyonel faaliyetlerini gözler önüne sermekle kalmamış; aynı zamanda bölgedeki güç dengeleri ve siyasi dinamikler hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Osmanlı Devleti, bu tehditlere karşı sınır güvenliğini artırmak için çeşitli önlemleri hayata geçirmiş ve savunma politikaları uygulamaya koymuştur. Arşivlerde yer alan belgeler, İran Hükümeti'nin kimi zaman dolaylı, kimi zaman doğrudan bu Ermeni örgütlerine destek sağladığını açıkça ortaya koymuştur. İran'ın verdiği destek, bu komitelerin Osmanlı sınır bölgelerinde daha güçlü bir şekilde organize olmasına ve etkinliklerini artırmalarına katkıda bulunmuştur. Bu durum yalnızca Osmanlı-İran ilişkilerini karmaşıklaştırmakla kalmamış; aynı zamanda bölgedeki genel siyasi dengeleri de ciddi ölçüde etkilemiştir. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni meselesi, esas olarak bu komitelerin yasa dışı faaliyetlerinden kaynaklanmış ve Batılı devletlerin müdahaleleriyle uluslararası diplomasiin en önemli tartışma konularından biri hâline gelmiştir. Ermeni nüfusunun tarihsel olarak bu coğrafyada uzun süredir varlık göstermesi, bu tür hareketlerin büyümesi için elverişli bir zemin yaratırken; İran Hükümeti'nin yasa dışı eylemlere karşı yeterince müdahalede bulunmaması, bu örgütlerin daha geniş alanlarda yayılmasına olanak sağlamıştır.

Bu araştırmada, İran'daki Ermeni komitelerinin örgütlenme yapıları, faaliyet alanları ve bu yapıların İran Hükümeti tarafından gördüğü destek, ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışma, bu komitelerin gerçekleştirdiği yasa

dışı eylemler bağlamında İran Hükümeti'nin tutumunu, sunduğu imkânları ve destek gerekçelerini incelemiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin İran'ın bu desteğini fark etmesi üzerine gösterdiği diplomatik tepkiler ve yaptığı uyarılar analiz edilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerine dayanan incelemeler, İran Hükümeti'nin bu yasa dışı oluşumlara kimi zaman açık, kimi zaman ise gizli bir şekilde maddi ve manevi destek sağladığını ortaya koymaktadır. Bu destek mekanizmalarının ayrıntıları, dönemin sosyal ve siyasal bağlamı içinde değerlendirildiğinde önemli çıkarımlar sunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik diplomatik uyarılarının içerikleri de belgeler ışığında detaylı bir biçimde incelenmiş, İran tarafının önce suçlamaları reddettiği ancak Osmanlı'nın sunduğu somut kanıtlar karşısında durumu kabullenmek zorunda kaldığı anlaşılmıştır. Çalışmanın temel kaynağını, Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey'in Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu "Azerbaycan'da Hüküm Süren Ermeni Fesadı Hakkında Layihadır" başlıklı rapor oluşturmaktadır. Bu çerçevede, İran'daki Ermeni komitelerinin organizasyonel yapıları, faaliyet alanları ve bu faaliyetlerin Osmanlı topraklarındaki etkileri analiz edilmiştir. Araştırma, Osmanlı Devleti'nin bu yasa dışı yapıları takip etmek için konsoloslukları ve istihbarat birimlerini etkin bir şekilde kullandığını da ortaya koymuştur. Konsolosluklardan gelen düzenli raporlar sayesinde merkezi yönetim, gelişmeleri yakından takip etmiş ve gerekli aksiyonları planlamıştır.

Elde edilen bulgular, yalnızca Osmanlı-İran ilişkilerini anlamak için değil, aynı zamanda bölgedeki siyasi ve stratejik dengeleri değerlendirmek açısından da kritik öneme sahiptir. Bu olaylar, Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesinin uluslararası diplomasi sahasında en tartışmalı konulardan biri hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. Ermeni topluluklarının tarih boyunca sahip olduğu derin yapılanmaların, bu yasa dışı örgütlenmelere uygun bir ortam sunduğu görülmektedir. Öte yandan, İran Hükümeti'nin ihmalkâr tutumu nedeniyle bu hareketler zamanla daha geniş bir etki alanına yayılmış ve bölgedeki çatışma atmosferini daha da karmaşık hâle getirmiştir. İlginç bir diğer nokta ise, Ermeni tarihçiler tarafından "Tarihi Ermenistan" olarak adlandırılan coğrafyada açık bir toprak talebinin sıkça dile getirilmemesidir. Bu durum, meselenin farklı boyutlarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Çalışmada elde edilen veriler doğrultusunda, dönemin sosyal ve siyasi dinamikleri bağlamında İran'ın Ermeni komitelerine sağladığı destek detaylandırılmıştır. İran'ın bu komitelerle ilişkisi kimi zaman doğrudan kimi zaman ise dolaylı biçimlerde gelişmiş; ancak her iki durumda da Osmanlı Devleti bölgedeki

çıkartlarını korumak ve istikrarını yeniden sağlamak amacıyla kararlı bir politika yürütmüştür. Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey'in bu süreçteki rolü özel bir önem taşımaktadır. İran Hükümeti'nin Ermeni komitelerine verdiği desteği belgeleyen raporları ve bu grupların stratejik faaliyetlerini inceleyen diplomatik misyonu, dönemin siyasi dengelerini anlamak açısından oldukça değerli bir kaynak oluşturmaktadır. Özellikle İran topraklarında aktif olan bu örgütlerin yerel halk üzerindeki baskısına ve bölgesel dengelere yönelik tehditlerine karşı İhsan Hüsni Bey'in diplomatik becerileri önemli bir etki yaratmıştır. Onun gösterdiği çabalar yalnızca Türk nüfusun güvenliğini sağlamaya yönelik olmamış; aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını koruma ve bölgesel barışı yeniden tesis etme amacı taşımıştır. İran Hükümeti ile sürdürülen yapıcı diyaloglar ve sorunun kök nedenlerini ele alma doğrultusunda geliştirilen rasyonel adımlar, hem bölgesel gerilimin azaltılmasında hem de uzun vadeli karşılıklı ilişkilerin derinleştirilmesinde somut sonuçlar doğurmuştur. Ermeni komitelerinin bölgede yarattığı olumsuz etkilerin sınırlandırılmasına yönelik hayata geçirilen girişimlerin başarısı, yalnızca Osmanlı-İran ilişkilerinin iyileştirilmesine katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bölgesel barışın temellerini şekillendiren önemli bir etki yaratmıştır. Tüm bu çabaların, dönemin zorlukları içinde sergilediği kararlılık ve diplomatik ustalık bağlamında değerlendirilmesi, ilgili misyonun tarihsel açıdan değer taşımasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'ne karşı yasa dışı faaliyetler yürüten komitelerin faaliyet alanlarının, yalnızca Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle sınırlı kalmadığı belirlenmiştir. Osmanlı konsoloslukları ve istihbarat birimlerinden elde edilen bilgilere göre, bu komiteler aynı zamanda Osmanlı sınırına yakın İran şehirlerinde de aktif bir şekilde faaliyet göstermiştir. Söz konusu komiteler, Osmanlı topraklarındaki eylemlerini planlarken İran'daki sığınak ve güvenli bölgelerden faydalanmış; ayrıca İran'daki dini kurumları propaganda ve örgütlenme merkezleri olarak kullanmıştır. İran'da bulunan bazı Ermeni din adamlarının, *Hınçak* ve *Taşnak* gibi örgütlerin faaliyetlerine destek vererek Osmanlı Devleti'nde ve İran'da ayrılıkçı hareketlerin yayılmasında önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Bu din adamlarının, propaganda aracılığıyla halkı isyana teşvik ettiği ve Ermeni komitelerin illegal yapılanmalarının merkezinde yer aldığı anlaşılmıştır. Bu süreçte, İran'daki Ermeni komiteleri sadece bağımsız hareket etmemiş, aynı zamanda Osmanlı karşıtı faaliyetlerin artmasına önayak olmuştur. Öte yandan, Ermeni okulları ve kiliseleri, yalnızca dini eğitim veren kurumlar olmaktan öteye geçmiş ve milliyetçi fikirlerin yayılmasında, örgütlenmelerin gerçekleştirilmesinde etkin rol oynamıştır.

Özellikle İran’da kurulan bazı Ermeni okullarının, Osmanlı karşıtı propaganda faaliyetleriyle dikkat çektiği görülmüştür. Bu kurumlar, hem bölgedeki eylemlerin planlanmasında etkinlik göstermiş hem de ayrılıkçı fikirlere zemin hazırlayan yapılar hâline gelmiştir.

6. Kaynakça

6.1. Arşiv Kaynakları

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030
10 89 592 3.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-1
Ali Evrak Odası (BOE), 846-63444.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-1
Ali Evrak Odası (BOE), 1058-79343.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-1
Ali Evrak Odası (BOE), 1538-115287.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-1
Âli Evrak Odası (BEO) 189 – 14143.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-1
Âli Evrak Odası (BEO) 200-14935.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1393-76/3.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİDd), 19-63/34.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 142-63.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), 147-76*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat
Evrakı (DH.TMIK.M.), 37-21/7.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ), 247-39.*

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti (HR.SAİD), 13-9/1,5.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.), 2762-3.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.), 2762-4.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 2-58/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ.HR.), 319-20540/1,3,5.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ.HR.), 477-45/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 104-83/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 174-11.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 221-74.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 477-45/1,3.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ), 197-107.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM), 546-33.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.}MKT.MHM), 671-14/1

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12-30/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS), 275-77.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 55-106.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 35-29.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 29-104/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 47-109/1,3,5.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı (Y.PRK.EŞA.), 23-37/1,2,3.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı (Y.PRK.EŞA.), 28-60.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 447-109/5.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH), 5-55.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sarayı Perakende Serkurenalık (Y.PRK.SRN.), 1-66.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM), 34-67.

6.2. Telif Eserler

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, 1, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

- Artuk, İbrahim, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 156.
- Bilgili, Ali Sinan, “Tebriz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011, 221.
- Cengiz, Halil Erdoğan, İngiliz-Ermeni İttifakı, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi kitabevi, 2005.
- İlter, Erdal, Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890–1923), İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995.
- Karpat, Kemal, Osmanlı Modernleşmesi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998.
- Laçiner, Sedat, *Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurulu Yayını, 2005.
- Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914), Ankara: Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.
- Natanyan, Boğos, *Sivas 1877*, İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008.
- Öke, Mim Kemal, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul: İz Yay., 1996.
- Sakarya, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1984.
- Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Sarıççek, Sertaç, İran Ermenileri: Toplumsal Örgütlenme, Hukuki Konum Ve Siyasi Faaliyetler, Ankara: İram Yayınları, 2020.
- Türközü, Halil Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

6.3. Makaleler

Ağaçan, Kamil, "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, 19 (2005), 62-82.

Berberian, Hourı, "The Dashnaktsutun an the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911", *Iranian Studies*, Volume 29, nos. 1-2, (Winter/Spring 1996), 7-33.

Bolat, Gökhan, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *The Journal of Academic Social Science*, Yıl-Sayı: 3 (2013): 1067-1107.

Bozkuş, Yıldız Devci, "Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (3), (2020): 1399-1430.

Cengiz, Recep, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 4, Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009.

Cevdet, Küçük, "Van'daki Ermeni İsyancıları", *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu*, Van:Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990, 139-149.

Doğan, Orhan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaküstun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2008), 307-328.

Eren, Oya, "Dr. Erdal İlter İle Ermeni Meselesi ve Bu Konudaki Bazı İddialar Üzerine Bir Röportaj", *Ermeni Araştırmaları*, 29 (2008).

Eser, Feridun, "Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, 60 (2014), 1-11.

Gül, Mustafa, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM*, 8 (1997), 139-147.

Hovannisian, Richard G., "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914", from *The Armenian People from Ancient to Modern*

Times, volume 2, *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* (New York, St. Martin's Press, 1997), 203-238,

Karсандık, Özlem, "Ayrılcı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler," *Ermeni Araştırmaları*, 16-17 (Kış 2004 - İlkbahar 2005).

Kaya, Yakup - İbrahim Uçan, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İran Basınındaki Yansımaları", *Selçuk Türkiyat*, 59 (2023), 576-601.

Köksal, Osman, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, (ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), Ankara: TTK, 2014.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Layiha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003, 116.

Minorsky, Viladimir, "Tebriz", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993).

Özşavlı, Halil, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak, İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 41 (2012), 141-190.

Sarıkaya, Yusuf, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 7/1, (2021), 84-103.

Sarınay, Yusuf, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, 2 (2008), 69-105.

Temizer, Abidin, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, 2/2 (2013), 169-204.

Tohid Melikzade, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (VI.Cilt)*, *Askerî Tarih Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi*, haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, (Ankara: TTK Yayınları, 2022), 771-778.

Tuncer, Tekin - Z. Jafarov, "Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri", İran Çalışmaları Dergisi, 8/2, (2024), 245-274.

Yüksel, Mevlüt, "Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Ussher'in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları." Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, no. 67 (Ocak 2020): 563-600.

6.4. İnternet Kaynakları

Chaumont, M. L. "Armenia and Iran", <https://www.iranicaonline.org/articles/armenia-ii>. Erişim tarihi: 09.02.2025, sa.08.38.

Amurian and M. Kasheff, "Armenians of Modern Iran", *Encyclopedia of Iran*, <http://www.iranica.com/articles/armenians-of-modern-iran>. Erişim tarihi. 05.02.2025, sa.14:50.

Arkun, Aram, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>. Erişim Tarihi: 07.02.2025, sa.13:20.

Arkun, Aram, "Ep' rem Khan", <https://www.iranicaonline.org/articles/epremkhan>. Erişim Tarihi: 02.10.2025, sa.12:50.

Arkun, Aram, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>. Erişim Tarihi: 08.02.2025, sa.12:10.

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2016/03/21/%C4%B0ranT%C3%BC-rkiyeB%C3%BCy%C3%BCkel%C5%9Fili%C4%9Fi-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1y%C3%BCr%C3%BCy%C3%BC-C5%9F/78663>. Erişim Tarihi: 09.02.2025, sa.08.50.

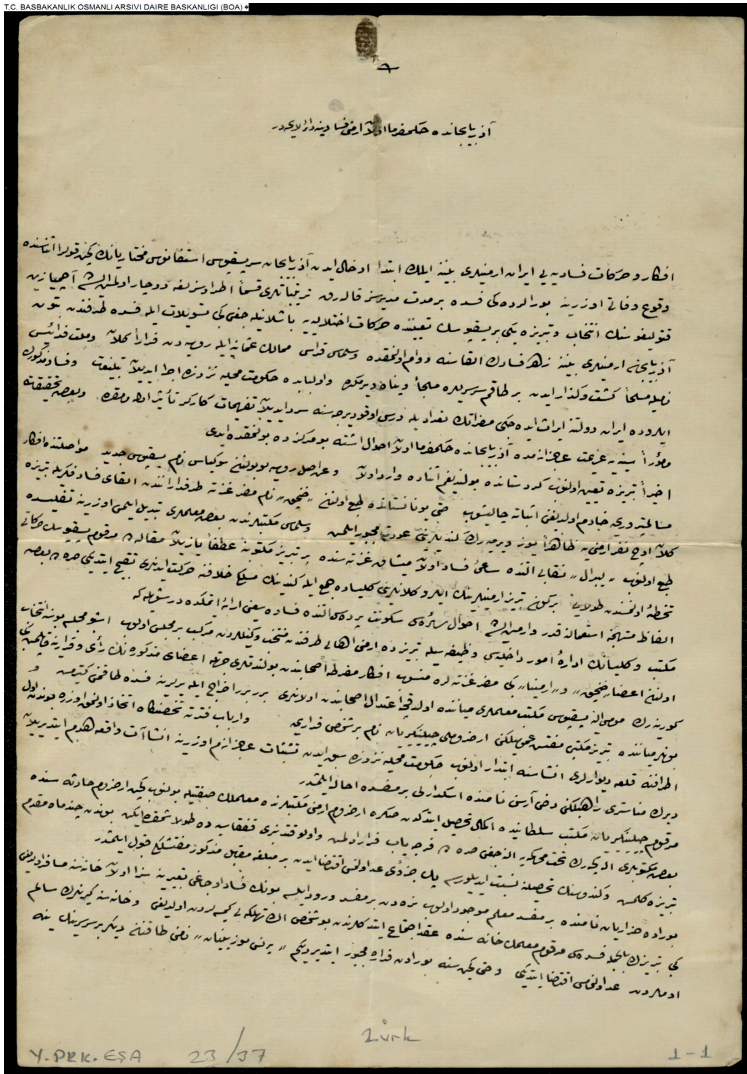
https://www.sde.org.tr/haber/tebrizde-halk-iranin-ermenistana-destegini-protesto-etti-haberi-19727?utm_source=chatgpt.com. Erişim Tarihi: 02.05.2025, sa.21:36.

6.5. Tezler

Bolat, Gökhan *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri (1876–1909)*, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010).

7. EKLER

Belge özeti: Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey tarafından, İran'da faaliyet gösteren Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü olumsuz girişimler, İran Hükümeti'nin söz konusu faaliyetlere karşı herhangi bir tedbir almaması, bu durum üzerine, İran Hükümeti'nin konu hakkında hassasiyetle yaklaşması ve gerekli önlemleri alması yönünde diplomatik bir uyarıda bulunulması gerektiği ele alınmıştır (BOA, Y.PRK.EŞA., 23-37/1,2,3).

Y.PRK.EŞA.00023.00037.001

TebriZ Başkonosolu İhsan Hüsnu Bey'in Raporu Işığında İRan'daki
Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar

TC BAŞKANLIK OSANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIğI (BOA)

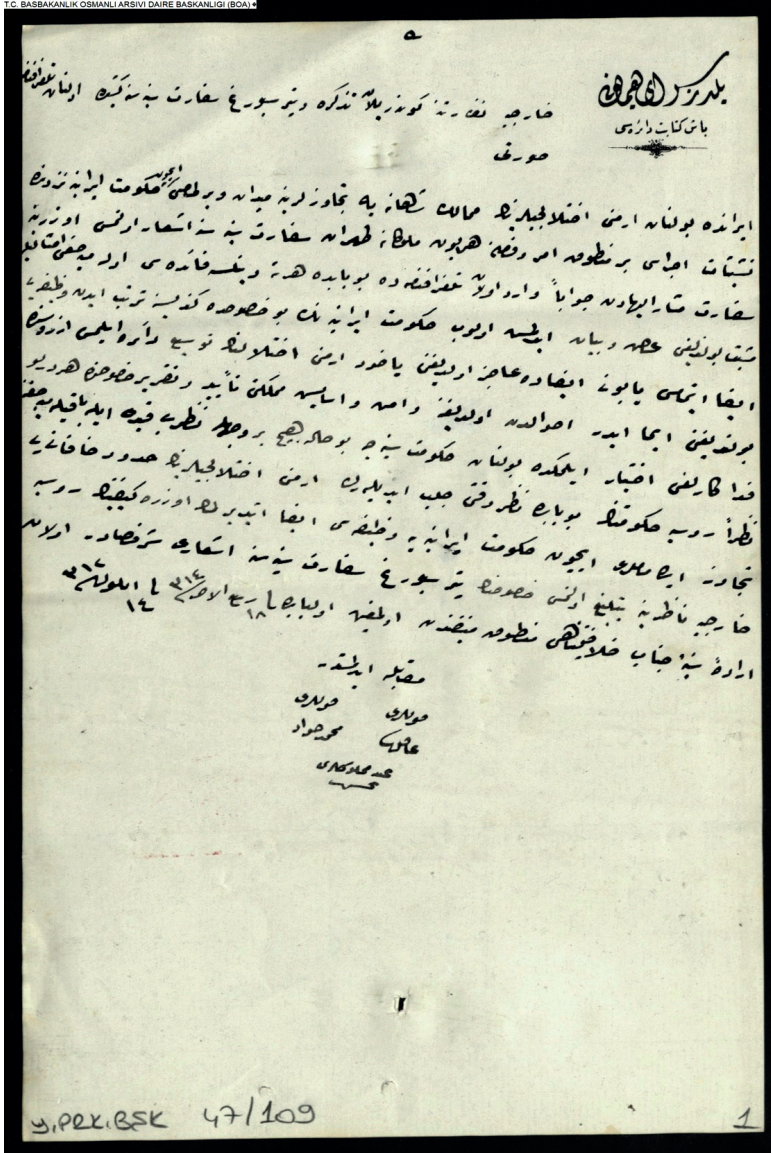
بومعلی خان سنه هیقالدیفن حالده مرقوم جیلینده باهالوم ساقا لاسم جزایام ایلم برکک ازیته اقمده اولدیغ نظرلانه
مقدور اولدیغ اقلاتلارین ایچت بقدر دلیل تجریس اوزضا اتمه مرقومک تشریف ایلیم قویغ اولدیغ و مکتبه طبع سنه
بک مضر تکرار القای قلمق بولدیغی تحقیقات مونوقه عجز الیم افضا سنه اولوبه کندن ایضا غرضه سنا اجهت لرینده
لیراندی عودت عجز الیم معاقبه مرقوم هیسکریام اهنه سبب ایلم قویغ دوتوب شریکده خاندی مرصعه سلطون و نکلده
عمالین ضایع ایلمین با لیا اتمه صیقله تخیلی طبع بولمزلار ای اولمده نطق مانا بقی ابات ایتمه لایم کلمه ای کلده بولدی
شریکده خاندی مرصعه تقریباً اولمکین اولم مرقوم حقدنه ارضیم دلیت جملله سنه معلومات سنلده کلمه و لیسنا ایلام
جولام درودیه قدر و خسته دوچار و ذره باه فزار اولم ایچ کندن سنه مزاج جولام اهنه صیقله ایچا سنا سنه
ایتمه نهم شوخ ایلمه اول اسکله اولوبه بوندی سنی سنه اولمغا سنا نه فالیمه اولمده ایتمه ایچا سنا سلطون سلطون
مقدوم باطیم شریکده خاندی همان نالیمه نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده
عجز الیم اولم بولم بولم جاملیمه مرقوم ایتمه اهلکام نکلده اولم ایچا سنا معبود دیرک کلمه سنه کوندر کلمه اولمده بولدی
فزاریم سنه سلطون برهوتیغله ده ان ایلد مشغول بولمده بولدی ایضا غرضه اجهت لرینده
ایچا سنا مکتبه نکلده مکتبه مکتبه وائی اولدیغ و ایچا سنا فزار بولدیغ صدمه اولم اولم ایچا سنا نهم برصد اولمده کلمه
مذکور کلمه مارین تکریم سنه برهوتیغله ایچا سنا اولمده باه فزار اولدیغ حالده مکتبه جوجقیرینی سوفا ناده طولومده
دسلطنه سنیغله دوردور بولمک باه نکلده مرقوم و ایچا سنا نهم وائی دیکر برصد حقدنه وایه ولایم معلمات سنلده
وکلده تراج اذله ایلم مشغول بولدیغ کفقولده مرقوم و ایچا سنا نهم وائی دیکر برصد حقدنه وایه ولایم معلمات سنلده
اوتون مرقوم ایچا سنا دیکر فلام سنه نکلده اصل اولم سنلده مکتبه سنلده ایچا سنا نهم وائی دیکر برصد حقدنه
ایچا سنا اولدیغی فاریقلان لیردیغی نکلده حد و ایچا سنا نهم وائی دیکر برصد حقدنه وایه ولایم معلمات سنلده
مکتبه حاضره دولتمده جک اولم مرقوم ایچا سنا نهم وائی دیکر برصد حقدنه وایه ولایم معلمات سنلده
ایتمه سنه مرقوم بومقدوم خنده ایچا سنا نهم وائی دیکر برصد حقدنه وایه ولایم معلمات سنلده
فادایم غرضه نکلده نکلده اولم اولم اولم اولم اولم اولم اولم اولم اولم اولم اولم اولم اولم اولم
ایچا سنا و فقه و انقلاضیه نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده
ایچا سنا نهم وائی دیکر فلام سنه نکلده اصل اولم سنلده مکتبه سنلده ایچا سنا نهم وائی دیکر برصد حقدنه
دائر برهوتیغله نکلده ایچا سنا نهم وائی دیکر برصد حقدنه وایه ولایم معلمات سنلده
و قیظت معنادار لیردیغی نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده
بالوده ذکر اولدیغ جزایام فساد حاضره شریکده خاندی نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده نکلده

4. PRK. EŞA 23/37 1-2

Y.PRK.EŞA.00023.00037.001

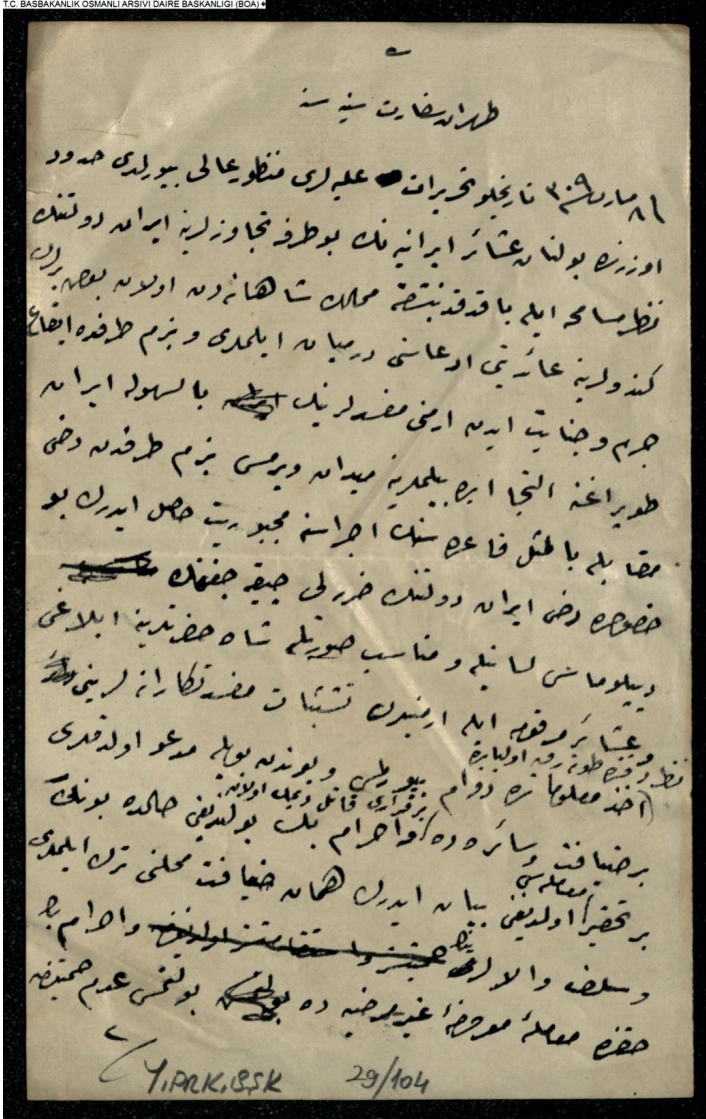
Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey'in Raporu Işığında İran'daki
Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar

Belge özeti: İran'daki Ermeni ihtilalcilerin Osmanlı sınırını aşarak Van'a geçme girişimlerini engellemek amacıyla İran Hükümeti'ne yapılan başvuruların sonuçsuz kalması üzerine, durum Petersburg Büyükelçiliği aracılığıyla Rusya'ya iletildi. (BOA, Y.PRK.BŞK., 47-109)

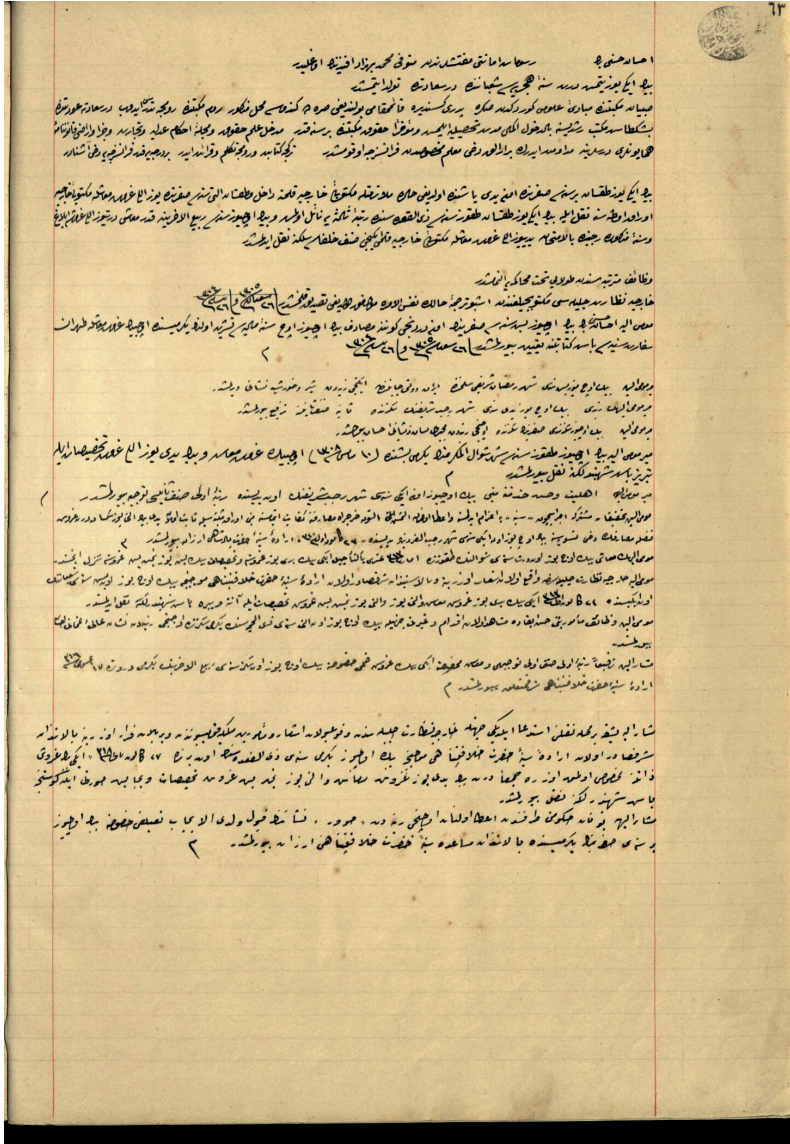
Y.PRK.BŞK.00047.00109.001

Belge özeti: Van Vilayetinde bir kargaşa yaratma amacıyla hareket eden Ermeni fesatçıların, İran sınırından geçerek Van ve Hakkâri bölgelerine doğru ilerledikleri bildirilmiştir. Bu durum, bölgedeki huzursuzluğu artırmayı hedefleyen planlı bir girişim olarak değerlendirilmektedir. (BOA, Y.PRK. BŞK., 29-104)

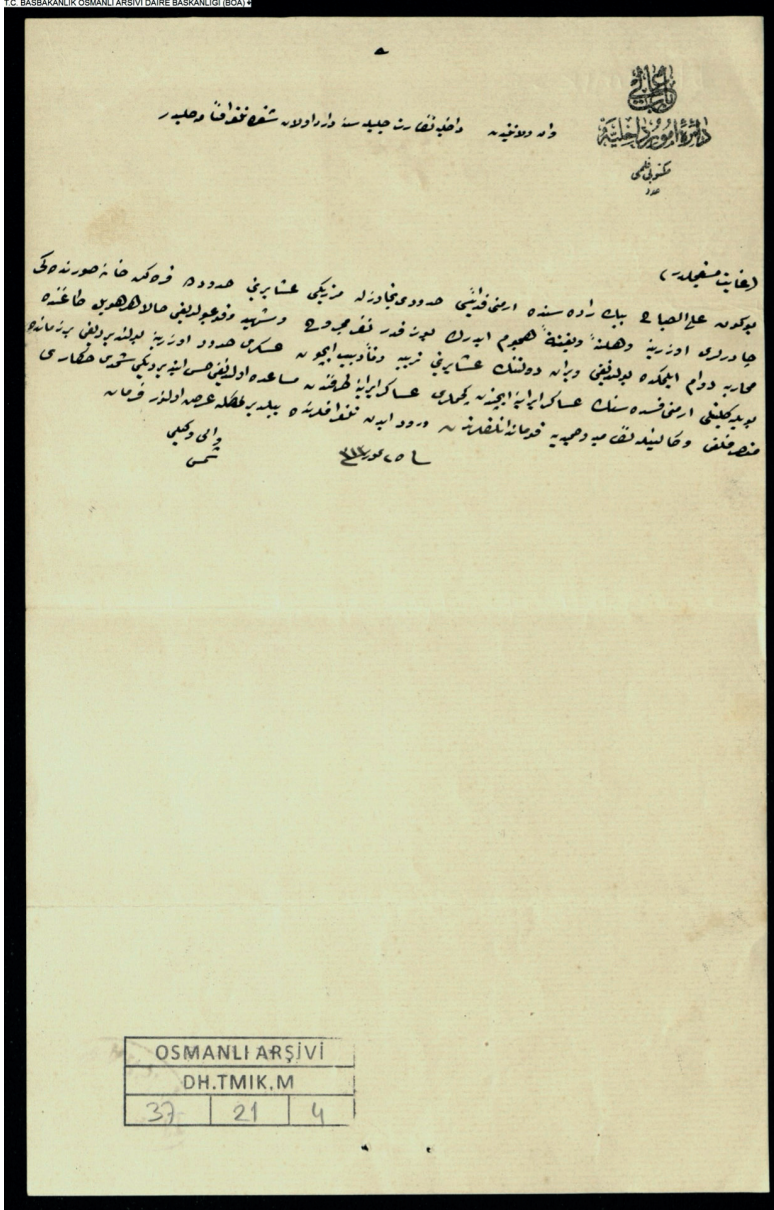
Y.PRK.BŞK.00029.00104.001

Belge özeti: İhsan Hüsnu Bey, 1274 (1858) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Kendisi, Rüşumat Emaneti müfettişlerinden Mehmed Behzad Efendi'nin oğludur. Memuriyet hayatına yönelik bilgileri içeren tercüme-i halî, onun kariyerine dair detayları aydınlatmaktadır. (BOA, DH.SAİDd., 19-63)

Dd.00019

Belge özeti: Van Vilayetinde huzursuzluk yaratmak amacıyla Ermeni komplocuların İran'dan Van ve Hakkâri bölgelerine geçiş yaptığı belirtiliyor. (BOA, DH.TMIK.M., 37-21)

DH.TMIK.M.00037.00021.004

Kitap Tahlili

MUSA DAĞI ERMENİLERİ, 1915–1939: BİR AYAKLANMA VE KAÇIŞ HİKÂYESİ

(THE ARMENIANS OF MUSA DAGH, 1915-1939:
A STORY OF INSURGENCY AND FLIGHT)

Ahmet Can ÖKTEM*

Yazar: Dr. Kemal Çiçek

Başlık: Musa Dağı Ermenileri, 1915–1939: Bir Ayaklanma ve Kaçış Hikâyesi

Yayınevi: Lexington Books, 2020

ISBN: 978-1-7936-2916-6

Dil: İngilizce

Sayfa Sayısı: 119

Özet: Werfel'in romanı, 1915'in ortasında Musa Dağı Ermenilerinin Osmanlı ordusuna karşı sözde kahramanca başkaldırısının hikâyesini anlatmaktadır. Çalışmasını, Werfel'in hikâyesinin bir eleştirisi olarak değil, vuku bulanların tarihinin yeniden inşası şeklinde tanımlamış olan Dr. Kemal Çiçek, çok sayıda kaynak kullanarak Musa Dağı İsyanının, öncesinin ve sonrasının çeşitli yönlerini analiz etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musa Dağı İsyanı, Kemal Çiçek, Franz Werfel, Musa Dağı'nda 40 Gün romanı, Türk-Karşıtı Propaganda, Ermeni Terörü, 1915 Olayları

* ORCID: 0000-0001-8627-7665
Bağımsız Araştırmacı

Abstract: *Werfel's novel tells a story of the supposedly heroic uprising of the Musa Dagh Armenians against the Ottoman army in mid-1915. Describing his study not as a critique of Werfel's story but as a reconstruction of the incident's history, Dr. Kemal Çiçek analyzed various aspects of the Musa Dagh Revolt, its causes and aftermath, using a wide range of sources.*

Key Words: *Musa Dagh Revolt, Kemal Çiçek, Franz Werfel, The Forty Days of Musa Dagh novel, Anti-Turkish Propaganda, Armenian Terrorism, 1915 Events*

Giriş

Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi'ne bağlı Tarih Araştırma Enstitüsü Başkanı ve “Emeritus” Profesör olan Dr. Kemal Çiçek, okuyucuya anlaması kolay ve okuması zevkli, çok boyutlu bir tarihsel analiz çalışması sunmaktadır. Bu değerli eseri çok sayıda tarih profesörü tarafından takdir görmüştür. Kitabın ilk sayfası ve arka kapak sayfasında çeşitli tarihçi profesörlerin çalışma için yazmış oldukları övgüler bulunmaktadır. Kitapta, isyan olaylarının öncesi ve sonrası, Osmanlı ve İtilaf Devletlerinin faaliyetleri, Ermeni halkının ve isyancıların eylemleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta, farklı kişilerin (yabancı diplomatlar, din adamları, bazı isyancı Ermeniler gibi) ifadelerine yer verilmektedir. Ayrıca, çalışmada Türk, Ermeni ve başka yabancı tarihsel kaynaklar kullanılarak, Eric Feigl, Edward Erickson, Maxime Gauin, Yücel Güçlü gibi çeşitli tarih araştırmacılarının açıklamaları sunulmuştur.

Çiçek, kitabının giriş ünitesinde çalışmasının temel konularının başında yer alan Ermeni yanlısı Avusturyalı Yahudi yazar Franz Werfel ve 1933 tarihli “*The Forty Days of Musa Dagh*” (Musa Dağında 40 Gün) romanı hakkında birçok ilginç açıklama ve alıntı paylaşmıştır. Werfel’in romanının propaganda ile tarihsel analiz arasındaki çatışmaya örnek teşkil ettiğini anlatmıştır. Werfel’in çok satan bu kitabı, Musa Dağı konusunda propaganda anlatısının ve aynı kitaptan uyarlanan filmlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Franz Werfel’in Romanı ve Ermeni Propagandası

Werfel’in romanı, 1915’in ortasında Musa Dağı Ermenilerinin Osmanlı ordusuna karşı sözde kahramanca başkaldırışının hikâyesini anlatmaktadır. Werfel’in kaynakları incelendiğinde, siyasi güdüyle kitabını hazırlamış olduğu ve ağırlıklı olarak propaganda malzemesine ve Musa Dağı olayından sağ kalan Ermenilerin ortak hafızasına dayandığı görülmektedir. Çiçek ayrıca Werfel’in Musa Dağı Ermenilerinin hikâyesi konusundaki bilgisinin, kendisine kütüphanelerine tam erişim izni vermiş olan Ermeni Mikhitarist Başrahip Mesrob Habozia ve Peder Aginian ile yapılan görüşmelere dayandığı izlenimi verdiğini belirtmiştir. Werfel’in romanı yalnızca söyleşilere dayanmıyor. Ermeni yanlısı ve Türk düşmanı olarak tanınan Alman misyoner Johannes Lepsius’un özel belgelerini de kullanmıştır. Werfel’in hikâyesini geliştirmek

için yararlandığı bir diğer kaynak da sahteliği kanıtlanmış Naim Andonyan'ın belgeleridir (ss. 1-2).

Çiçek, çalışmasının girişinde Werfel'in yazar Vartkes Aharonian ile yapmış olduğu bir söyleşide "Tarih gerçekten daha fazlasıdır, çünkü bir destan hayal gücü ile renklendirilmiş gerçeği yansıtır. Gerçek bir şair tarafından yazılan bir destan, bir tarihçi tarafından hazırlanan bir tarihi kaynağa kıyasla daha fazla gerçeklik içerir" (s. 1) şeklindeki yorumunu ekleyerek, hem yazarın, hem de bu kitap ile 1915 iddialarını destekleyenlerin yaygın ve tarihsel analize ters düşen zihniyetine dair fikir vermektedir.

Çiçek, Werfel'in romanını hikâyesine inanarak yazdığını belirtmiştir. Diğer taraftan, Avusturyalı tarihçi Eric Feigl uzun zaman önce Werfel'in kaynağının gerçekliği konusunda hiçbir fikri olmadığını ileri sürmüştür. Feigl, Werfel'in "başlangıçta bunu iyi niyetle yaptığını ve sahte belge ile kandırıldığını anladığında artık çok geç olduğunu" belirtmiştir. Werfel, Ermeni misillemesinden korktuğu için hatasını açıkça kabul etmeye dahi cesaret edememiştir. Dolayısıyla Feigl, Werfel'in yazdıklarının doğruluğuna tam olarak ikna olmadığını ileri sürmüştür. Feigl ayrıca Abraham Sever'in (Haham Albert Amateau) şu ifadesini paylaşmıştır: "... Ölümünden önce Werfel bana kitabı yazdığından ötürü ve Ermenilerin kendisine yutturduğu birçok yalan ve uydurma için utanç ve pişmanlık duyduğunu söyledi. Ancak Taşnak teröristleri tarafından öldürülmekten korktuğundan bunu açıkça itiraf etmeye cesaret edememişti." (ss. 2-3)

Kitabın ilk baskısında "Bunu Türklere karşı kullanmayın" notunun yer aldığından bahsedilmiştir. Feigl, Werfel'in kitabının "tam bir derleme sürecinden" geçtiğini, Ermenilerin ve destekçilerinin kitabı "okuyucunun veya herhangi bir tarihçinin zihninde şüphe yaratabilecek tüm pasajlardan temizlediklerini" yazmıştır. (ss. 3-4)

Werfel'in bir röportajında, romanın gerçekliği ve hakkaniyetine dair bir soru üzerine yapmış olduğu aşağıdaki yorum, okuyucunun romandaki iddiaları değerlendirirken akılda tutması gereken türden bir açıklama niteliğindedir:

"Ben asla araştırma yapmam... Musa Dağı'nda 40 Günü'nü yazdığımda küçük bir dükkâncıyı anlattım ve daha sonra Ermeniler bana gelip onu nereden tanıdığımı sordular. O gerçek bir karakter değildi, hayaliydi.

Ama Ermeniler çok memnun oldular ve beni kendilerinden biri gibi karşıladılar. Ermeniler hakkında pek bir şey bilmiyordum. Yazdığınız herhangi bir konuda çok fazla araştırma yapmanın iyi bir fikir olduğunu düşünmüyorum. Zihin çok fazla ayrıntıyla karmakarışık hale gelir. Konu hakkında yeterince bilgi sahibi olmalısınız, ama çok fazla değil.” (s. 5)

Musa Dağı İsyanı, Öncesi ve Sonrası

Musa Dağı İsyanı, Ermeni anlatısında kullanılan çeşitli konulardan biridir. Teslim olmayı ve uzlaşmayı reddetme, kışkırtma eylemlerinde bulunma, ulaşım ve haberleşme araçlarına sabotaj, İtilaf donanması için casusluk yapma (s. 55), vergi ödemeyi reddetme ve vergi toplayıcısına suikast planlama (s. 52), yangın çıkarma, kadın ve çocukları bombalamaya engel olmak amacıyla etten kalkan olarak kullanma (s. 33) isyancıların terör faaliyetleri arasında yer almıştır. Ayrıca, 1906'daki bir Osmanlı kabine toplantısında hükümet, güvenliği artırmak ve Ermeni isyancıların gasp ve silahlanma iddialarını daha derinlemesine araştırmak üzere vilayetlere yeni talimatlar göndermeye karar vermiştir. Bu toplantıda öne sürülen ciddi iddialardan biri, isyancıların ordunun gıda kaynaklarına zehir katmayı planladıkları olmuştur (s. 53).

İsyancı Musa Dağ Ermenileri, Zeytun, Van, Şebinkarahisar ve Urfa ayaklanmalarından cesaret almışlardır. Ayrıca, Musa Dağı isyanı, Urfa Ermenilerini teşvik etmiştir (s. 29). Musa Dağı bölgesinde Hınçak, Taşnak ve Ramgavar partilerinin uzantıları kurulmuş ve bölgede yüzyıllardır hüküm süren barış zedelenmiştir. Bu uzantılar, Erzurum ayaklanmasının başladığı 1890'lardan itibaren "Ermeni Davası" adını verdikleri davanın hizmetinde üye ve sempatizan toplamaya başlamıştır (s. 48). Musa Dağı'nda isyan etmeyi seçen Ermenilerin ifadelerinden, bölge sakinlerinin 1895 Zeytun isyanına katılmış olan Hıdır Bey ve Ağassı Tursargyan gibi bazı Hınçak liderleri tarafından isyana teşvik edildikleri ortaya çıkmaktadır (ss. 58-59). İsyan döneminde yaklaşık 7 yaşında olmasına rağmen, isyancıların amaçlarının farkında olan Ermeni isyancı Haroutune Boyacıyan'ın anılarında yazmış olduğu aşağıdaki yorumu dikkat çekicidir:

“1895 yılı civarında bazı Ermeni devrimciler Akdeniz'den köylerimize ulaşmışlardı. Bölgedeki önde gelen köylülerle temasa geçtiler ve köylerinin arkasındaki dağların mükemmel bir savunma

sağlayabileceğini ve Akdeniz'in Türk vahşetinin bölgemizi tehdit etmesi durumunda bize yardımcı olabilecek dış dünyayla olası temas yollarına bir çıkış sağlayabileceğini fark etmelerini sağladılar. Musa Dağlılara bağımsızlık ve kendini koruma ruhunu aşılamaı kesinlikle başardılar.” (s. 49)

Ayrıca, Osmanlı valisinin barışçıl bir çözümü kabul etmeye davet eden mektubundan sonra dahi Ermenilerin teslim olmayı reddettiklerini anlatan Boyacıyan'ın “Ermeni ruhu uyandırılmıştı ve hiçbir koşul altında teslim olunmayacaktı. Ya mucizevi bir kurtuluş ya da onurlu bir ölüm olacaktı!” (s. 58) ifadesi, benzer şekilde okuyucuya radikal milliyetçi Ermeni zihniyeti konusunda fikir veren yorumlardan biridir.

Kendi çıkarları doğrultusunda Ermenilere bağımsızlık sağlamayı amaçlamış olan İngiltere ve Rusya, Osmanlı bölgesindeki konsoloslukları üzerinden her türlü yollarla Osmanlı'ya karşı Ermenileri silahlandırmaya ve isyana teşvik etmeye çalışmışlardır (s. 19). Ocak 1915'te İtilaf Devletlerinin operasyonları yoğunlaşmış ve Ermenilerin İtilaf Donanmasıyla iş birliği düzenli bir hal almıştır. Musa Dağı isyanı üzerine detaylı araştırmalar yapan Amerikalı askeri tarihçi Edward Erickson, Ermeni isyancılarının Musa Dağı bölgesindeki yaygın faaliyetlerinin ve İtilaf Kuvvetleriyle olan yakın iş birliğinin Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde mevcut olduğunu ifade etmiştir. Erickson, Aralık 1914'te İtilaf donanma faaliyetlerinde bir artışın yaşanmış olduğunu ve İngiliz çıkarma birliklerinin Ermeniler tarafından sevinçle karşılandığını belirtmiştir. Diplomat-Araştırmacı Yücel Güçlü, Musa Dağı Ermenilerinin İtilaf Kuvvetleriyle, özellikle İngiliz Donanmasının Orta Doğu istihbarat bölümüyle iş birliği halinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Fransız Tarihçi Maxime Gauin, Fransız Ordusunun Musa Dağı'ndaki isyancı Ermenileriyle iş birliği amacıyla İskenderun'a bir saldırı planladığını yazmıştır (s. 47).

Çiçek aynı zamanda Musa Dağı Ermenilerinin İtilaf güçleri tarafından kurtarılmalarından sonra gerçekleştirenleri ve Fransız Ordusunu desteklemiş olan Ermeni Doğu Lejyonunu da incelemektedir. 1916 tarihli bir rapora göre, isyandan sonra İtilaf donanması tarafından Mısır'daki Port Said kampına götürülmüş olan Ermenilerden Musa Dağı isyanının eski liderleri ve destekçilerinin birçoğu Türklere karşı mücadelenin yeniden başlaması için ısrar etmişlerdir (s. 82). Musa Dağı isyanından İtilaf Kuvvetleri tarafından kurtarılan Ermeniler, Büyük Savaş'ın sona ermesinden sonra evlerine

dönmüşlerdir. Ancak, Musa Dağı'na dönüşleri onlar ile bölge Müslümanları arasında olaylara sebep olmuştur. İsyancı Ermeniler arasından Hovhannes İpredjian onların bölgeye dönüşünün bölge Müslümanları için trajik sonuçlar doğurduğunu belirtmiştir. Ermenilerin savaşı durduğu yerden devam ettirmek için döndükleri ortaya çıkmaktadır (s. 92).

Osmanlı Devleti'nin Faaliyetleri

Osmanlı kaynaklarının incelenmesi, romandaki olayların tasvirinin Osmanlı arşiv kaynaklarıyla ve yabancı arşivlerle uyuşmadığını ortaya koymaktadır. Sözde savunmanın hayatta kalan Ermeniler tarafından oldukça abartıldığı görülmektedir. İsyanı bastırmaya katılan Osmanlı askerlerinin sayısı ve iki taraf arasındaki çatışmaların şiddeti gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca isyanın 40 gün değil, 53 gün sürmüş olduğu yazılmıştır. Rachel McGinnis Kirby, mücadelenin uzunluğunun, bu sayının İncil'deki zengin çağrışımlarından yararlanmak için bilerek değiştirildiğini vurgulamıştır (s. 4).

Kitapta sunulan çeşitli bilgiler, Musa Dağı'ndaki isyancı Ermenilerin amaçlarının kendilerini savunmak değil, İtilaf Kuvvetleri ile iş birliği yapmak ve onların müdahalesini sağlamak olduğu yönündedir (ss. 72-74). İsyanla ilgili telgraflar, olayın Osmanlı ordusuna karşı kahramanca bir savunma olarak değil, İtilaf kuvvetlerinin Samandağ kıyılarına karada ve denizde çıkarma yapmasını kolaylaştırmayı amaçlayan bir isyan olarak nitelendirmektedir. Şebinkarahisar'da olduğu gibi, Osmanlı ordusu isyanı barışçıl bir şekilde halledilebilecek yerel bir olay olarak ele almıştır. İstanbul isyandan çok rahatsız olmamış ve az ilgi göstermiştir. Mevcut telgraflar ayrıca yerel Osmanlı yetkililerinin isyancılarla her zaman temas halinde olduğunu ve özellikle sivillere zarar vermekten kaçındığını göstermektedir. Bu aynı zamanda isyancılara yönelik nihai saldırının neden ertelendiğini ve ordunun neden ağır silahlarla müdahale etmediğini de açıklamaktadır (ss. 68,71-72,103-105).

1890'lardan itibaren bölgeden zaman zaman olaylar rapor edilmiş olmasına rağmen, valilik ve Osmanlı ordusu müdahale etmekten kaçınmış, çünkü hükümet bu silahlı grupların harekete geçmeden önce bir bahane aradıklarına inanmıştır. Osmanlıların yürütmüş olduğu soruşturmaya göre, Samandağ bölgesindeki isyancıların sosyalist Hınçak lideri Baron Ağası, Ermeniler ile Müslümanlar arasında düşmanlık tohumları ekmeyi amaçlamıştır (ss. 50-51).

Osmanlıların Musa Dağı Ermenilerine merhamet gösterip, teslim olmalarını talep etmiş olduğu ve operasyon sırasında kayıpları önlemek amacıyla oldukça dikkatli hareket etmiş olduğu açıklanmaktadır (ss. 68, 71-72). Osmanlı yerel yetkilileri, kilise liderlerini ve rahipleri beladan uzak durmaları konusunda uyarılmış, yerel halk devlete ve hükümete sadık kalacağına söz vermiştir (ss. 52-53).

Kapsamlı Bir Tarihsel Analiz Ve Akademik Literatüre Değerli Bir Katkı

Derin araştırma ve belgelerden yararlanılarak ortaya çıkarılan kapsamlı tarihsel analizin bir ürünü olan bu değerli kitap, romanın tarihi gerçekleri saptırarak kurgulanan Musa Dağı anlatısı karşısında gerçekleri ortaya koymaya çalışan ilk eserdir. Tarihsel analiz alanında değerli bir katkı niteliğindedir. Ermeni iddialarına (I. Dünya Savaşı, Ermeni milliyetçiliği, isyanları ve propagandası) karşı 1915 olayları konusunda aydınlanmak isteyenlerin mutlaka okuması gereken kitaplar arasında yer alır. Kemal Çiçek bu çalışmayı, Werfel'in hikâyesinin bir eleştirisi olarak değil, vuku bulanların tarihinin yeniden inşası şeklinde tanımlamıştır (s. 104).

Werfel'in bir şairin destanı ile bir tarihçinin çalışmasının gerçekliğini kıyaslayan sözü yanlıştır. Ancak, bu sözü insanın aklına yaygın bir eğilimi getirmektedir. O da propagandanın hakikatten daha "inandırıcı" gelmesidir. İnsan tabiatı, duygulara, milliyetçiliğe, olumsuz önyargılara hitap eden propagandaya yönelmeye meyillidir. Werfel'in kitabı gibi tarihi saptıran ve güvenilir kaynaklara dayanmayan çalışmalar her ne kadar gerçeklikten uzak olsa da, çok sayıda insan böyle çalışmalardaki propagandayı "gerçek" olarak görme eğilimindedir. Dolayısıyla, siyasi güdüyle hareket eden bir şairin, tarafsız bir tarihçiden daha ikna edici olması mümkündür ve şairin eseri bir tarih çalışmasından daha fazla "algılanan gerçeklik" içerebilir.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 77 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaşılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağrısı 78. sayı içindir. Makale son gönderim tarihi 25 Eylül 2025'tir.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 2 (iki) defa, Mayıs ve Kasım aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış ve yayımına karar verilmemiş, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD ilişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayımlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi Çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayımlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları dergisinde yayımlanan makalelerde belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, DergiPark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
 - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
 - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
 - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
 - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
 - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşiviyle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 700 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 350 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 450 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 760 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)
Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni İlişkileri Üzerine
Ömer Engin Lütem Konferansları 2024 / Editör: Alev Kılıç	400 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset / Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR96000620001810006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

The screenshot displays the AVİM website interface. At the top, there is a navigation bar with the AVİM logo and the text "AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ" and "CENTER FOR EURASIAN STUDIES". Below the navigation bar, there is a main content area featuring a large article titled "Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar" (Muslim Communities in Georgia). The article text includes: "AVRASYA'DA YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR - AZİZLİK, HAKLAR, KİMLİK, ÖZGÜRİYET". The article discusses the historical and current status of Muslim communities in Georgia, mentioning the Caucasus region and the impact of the Russian Revolution. Below the main article, there is a section titled "YORUMLAR" (Comments) and "ETKİNLİKLER" (Events). The "ETKİNLİKLER" section lists several events, including "CIVILIAN VICTIMS OF WAR IN THE OTTOMAN EMPIRE 1878-1918: WHAT 'HISTORY' DOES NOT TELL US (OSMANLI İMPARATORLUĞUNDAKİ SİVİL SAVASLARIN KURBANLARI 1878-1918: TARİH BİZE NE ANLATMIYOR) - JEREMY SALT". The "YORUMLAR" section lists several articles, including "DEMİGRAFİK DEĞİŞİMLERİN DOĞRULUĞUNDA SÖZ KUTUPLAMA VE SİYASİ ETKİ" by Prof. Arslan Mustafa, "SİBERİSTAN İHŞİSİZLİKİ BAKAN FIĞA DADİCİN SÖZBİNDİNDE SÖYKİBİNİ HAKKINDA YAPTIĞI AÇIKLAMAYA DAİR BİR YORUM" by Mustafa Kemal, and "NARSOVA 2016 NATO ZİRVESİNE YİE DAĞLIK KARABAG SÖZBÜ" by Dr. Tamerlan. The "ANALİZLER" section features several book covers and titles, including "LOZAN BARİSİ", "NAZİLERİN YAHUDİ", "RUSYAN İNKİSARİYATININ İZLENİMLERİ", "MONGOLIA ON THE EVE OF THE 13TH ASIA", "11. ASYA - AVRUPA ZİRVESİ ÖZETİ", and "PROJECTIONS FOR THE FUTURE OF TURKISH". The right side of the page shows a search bar and a list of recent publications, including "KURBAN TAVUKLARINDAN İZLENİMLER" by Prof. Dr. ARAKUTUN, "ALMAN YEMİNİNİN AMACI NE? - TÜRKİYE GAZETİSE - 05.06.2016" by Prof. Dr. CAJRIKERHAN, and "THE GENOCIDE IDEAS IN GERMANY AND TURKEY - AN OBJECTIVE PERSPECTIVE - NEW ERA (Mumbay) - 24.06.2016" by Joseph KESKİZO.

E-ISSN: 2687-3214

9 771303 068004

Fiyatı: 350 TL